

Jan Neefjes & Hans Bleumink

Ab Grootjans

Landschapsgeschiedenis Weerribben-Wieden

Nationaal Park
Weerribben-Wieden

An aerial photograph of a vast wetland landscape. A complex network of narrow, winding waterways (ditches or canals) crisscrosses the terrain, which is divided into rectangular and irregular fields. The vegetation is a mix of green and brownish-yellow, suggesting different types of wetland plants or seasonal changes. In the distance, the landscape flattens out under a pale blue sky with some light clouds.

COLOFON

Jan Neefjes & Hans Bleumink | Overland
Landschapsbiografie Weerribben-Wieden

Met een landschapsecologische systeemanalyse (LESA)
Van Ab Grootjans (Stichting ERA) en Piet Schipper (SBB)

Opdrachtgever: Stichting Nationaal Park Weerribben-Wieden
Vormgeving en druk: Bijzonderdruk Steenwijk
Foto's, afbeeldingen en kaarten: Overland/Stichting ERA tenzij anders vermeld.

Oktober 2023

Voorwoord

Een levensverhaal, dát is deze landschapsbiografie! Het levensverhaal van Weerribben, Wieden en de gebieden er om heen. Hoe ze zijn. En hoe ze in de loop van de tijd zo zijn geworden. Stichting Nationaal Park Weerribben-Wieden heeft de opdracht gegeven voor het schrijven van dit werk. Omdat wij het belangrijk vinden, dat inwoners, bezoekers, bestuurders én andere betrokkenen weten wat de tijd, maar ook wat de mensen met dit gebied hebben gedaan.

Van beroemde personen zoals kunstenaars en politici, verschijnt op enig moment vrijwel altijd wel een biografie. De schrijver daarvan duikt dan diep in het leven van zo'n persoon. Leest brieven en boeken, houdt interviews met collega's en praat met familie en vrienden. Aan het verschijnen van een biografie gaat heel veel onderzoek vooraf. Want de feiten moeten kloppen. Biografieën zijn daarom zo waardevol. Ze verrijken de lezer, omdat die de beschreven persoon en de tijd waarin die leefde beter leert kennen en begrijpen. Daar neem je wat van mee. Daar wordt je wijzer van.

Dat geldt ook voor deze landschapsbiografie. Daarin gaat het niet over een mens van vlees en bloed, maar over een gebied, met bodem, water, begroeiing, al zijn verschillende landschappen. Het gaat over de streek waar we van houden. Met zijn dorpen, stadjes, gehuchten, en de manier waarop de mensen er in de loop van de tijd hebben gewoond en gewerkt. Geschiedkundig moest het juist zijn, de beschrijving van het ecologisch systeem moest kloppen. En ook de teksten over de manier waarop de macht was verdeeld en mensen met elkaar hebben samengeleefd en gewerkt.

Natuurlijk was er in het verleden al veel onderzocht en opgeschreven. Over de dorpen, de families, het water, de vervening, het boerenbedrijf en andere relevante zaken uit het verleden. In deze landschapsbiografie is daar dankbaar gebruik van gemaakt. De onderzoekers hebben al deze onderwerpen met elkaar in verband gebracht, en onderzocht hoe de omgeving daardoor is beïnvloed. De leden van de klankbordgroep, inwoners meestal, en stuk voor stuk specialisten op hun eigen gebied, hebben meegelezen en meegedacht.

Zo is er een wetenschappelijk verantwoorde biografie van het gebied rond Weerribben en Wieden ontstaan. De biografie vergroot de kennis over en liefde voor het gebied. Ook kan de beschrijving van het verleden beleidsmakers en inwoners van nu helpen de juiste keuzes te maken, in hun plannen voor omgeving en leefbaarheid. Ik hoop van harte, dat deze landschapsbiografie Weerribben-Wieden betekenisvol zal zijn voor de belangrijke strategische beslissingen waar inwoners en beleidsmakers zich in de toekomst over gaan buigen.

Marga Kool
voorzitter van Stichting Nationaal Park Weerribben-Wieden

STRUINEN

in de natuur
van ribben
en wieden
vind ik

steeds iets nieuws
of beter nog
iets vertrouwds dat ik
eerder nog niet zag

het is geen zoeken
maar vooral vinden
al struinend
met open armen

ik loop en omhels
nieuwe vondsten
nieuwe energie
op weg naar morgen

ERIC HOOGEWEG

geologische perioden		archeologische perioden		tijd	
holoceen		moderne tijd		— 1.800 — 1.500 — 1.250 — 1.050 — 900 — 450 na 0 — 12 voor 0 — 800 — 2.000 — 4.900-5.300 — 9.800	
		nieuwe tijd			
		middel- eeuwen	laat		
			vol		
					vroeg
		Romeinse tijd			
		ijzertijd			
		bronstijd			
		neolithicum			
		mesolithicum			
pleistoceen	weichselien, glaciaal		laat	— 35.000 — 116.000	
	eemien, interglaciaal		midden	— 126.000	
	saalien, glaciaal			— 236.000	
	oudere glacialen en interglacialen			— 300.000	
oudere geologische perioden		paleo- lithicum	vroeg	— 2.4000.000	

Inhoud

	INLEIDING	5
1	GEOLOGISCHE VORMING IN DE IJSTIJDEN	10
2	LANDSCHAPSONTWIKKELING IN DE PREHISTORIE	16
3	MACHTSVORMING IN NOORDWEST-OVERIJSEL	23
4	HISTORISCHE LANDSCHAPSONTWIKKELING OP DE STUWWALLEN	32
5	DE ONTGINNING VAN DE VEENGRONDEN	47
6	KUSTLANDSCHAPPEN	59
7	UITGEVEENDE LANDSCHAPPEN	81
8	HET KRAGGENLANDSCHAP	104
9	DE JONGSTE LANDSCHAPPEN	116
10	NIEUWE WAARDERING VOOR LANDSCHAP EN NATUUR	128
11	LANDSCHAPSECOLOGISCHE SYSTEEMANALYSE	138
	VERANTWOORDING	149
	BRONNEN	150

Inleiding

Weerribben-Wieden staat bekend als het grootste laagveenmoerasgebied van Nederland, zelfs van Noordwest-Europa. Mensen komen hier om te genieten van het water. Een tochtje in een fluisterboot door Giethoorn is een attractie voor toeristen uit de hele wereld. Ook voor fietsers en wandelaars is overal water te herkennen in de vorm van sloten, vaarten en plassen of in de vorm van de waterrijke natuur van kletsnatte broekbossen, rietlanden, of vochtige bloemrijke hooilanden.

Minder bekend is dat de schilderachtige dorpen en de fraaie natuur nog maar heel kort als positief worden ervaren. Tot halverwege de twintigste eeuw zag men het waterrijke landschap niet als waardevolle natuur, maar als uiterst problematisch voor de vooruitgang. Men werkte zelfs aan plannen om het gebied volledig droog te leggen. Die plannen zijn gelukkig maar deels uitgevoerd, maar in zekere zin hadden de waterstaatkundigen uit die tijd een punt. De wateren, rietlanden of broekbossen waren geen oernatuur, maar het gevolg van eeuwen van menselijke activiteit. De ontginning van moerassen en het weggraven van veen had vroeger weliswaar tot inkomsten geleid, maar ook tot een landschap waarin nauwelijks nog een boterham viel te verdienen. Het landschap Weerribben-Wieden is veel meer het resultaat van menselijk handelen, dan van ongestoorde natuurlijke ontwikkeling. Deze landschapsbiografie laat zien hoe dat in zijn werk is gegaan.

NATIONAAL PARK

Inmiddels kijken we veel positiever naar het waterrijke landschap. Grote gebieden worden nu beheerd als natuur en Weerribben-Wieden is nu een Nationaal Park. Het park streeft ernaar om de hoge natuur- en landschapswaarden van het gebied zo goed mogelijk te behouden en te ontwikkelen. Belangrijk uitgangspunt is samenwerking met bewoners, boeren en ondernemers om zo plannen te ontwikkelen die goed zijn voor natuur en landschap, maar ook recht doen aan economie en leefbaarheid van het gebied. In Stichting Nationaal Park Weerribben-Wieden komen alle betrokken partijen en belangen samen.

Om plannen te maken voor de toekomst is inzicht in het verleden nodig. De bijzondere natuur- en landschapswaarden hangen immers samen met zaken die zich in de ijsstijden, de middeleeuwen of soms nog tot recent hebben afgespeeld. Om die reden is deze landschapsbiografie geschreven. In de landschapsecologische systeemanalyse in het laatste hoofdstuk staat de vroegere en huidige relatie tussen natuur, water en bodem centraal en de mogelijkheden deze op termijn te verbeteren.

De biografie met de LESA worden belangrijke onderleggers voor de visie die het park zal vormen voor de toekomst

LEESWIJZER

Het verhaal van het landschap begint in de voorlaatste ijsijd.

Hoofdstuk 1 beschrijft hoe een ijskap de stuwwallen van Steenwijk-Paasloo en Vollenhove opdrukte, ze vervolgens overreed en bedekte met keileem. Veel later in diezelfde ijsijd brak het water van de Vecht en de Rijn door de stuwwallen en schuurde een laagte uit. In de loop van duizenden jaren breidden zich moerassen uit over deze laagten en hoopte zich veen op.

Hoofdstuk 2 vertelt over de prehistorische mens die na de ijsstijden het gebied bewoonde en die vooral op de stuwwallen sporen heeft achtergelaten.

Hoofdstuk 3 gaat over de macht en bestuur vanaf de middeleeuwen. Vanaf de tiende eeuw kreeg de bisschop van Utrecht steeds meer macht in Noordoost-Nederland. Zijn kasteel in Vollenhove was een belangrijke uitvalsbasis. Door de eeuwen heen bleef Vollenhove een bestuurscentrum en daar hangen de vele adellijke huizen of havezaten mee samen die in en rond Vollenhove stonden en waarvan er nog enkelen bestaan. In **hoofdstuk 4** komt de landschapontwikkeling op de stuwwallen vanaf de middeleeuwen aan bod. Die ontwikkeling is door de keileem in de bodem volkomen anders dan

bijvoorbeeld de stuwwal van de Veluwe. Eeuwen van agrarisch gebruik leverden een fraai landschap op met houtwallen, poelen en uitzichten op de laagte.

Hoofdstuk 5 vertelt hoe vanuit het bisschoppelijk kasteel in Vollenhove de ontwatering en ontginning werd georganiseerd van de uitgestrekte veenmoerassen. De lange strookvormige percelen die tot stand kwamen, zijn vrijwel overal nog te herkennen. Met deze ontginning hadden de ontginners ook onheil over zichzelf afgeroepen. Al spoedig daalde het maaiveld als gevolg van de ontwatering. Landerijen en nederzettingen zakten tot onder de waterspiegel en moesten worden verplaatst naar nieuw ontgonnen grond.

Hoofdstuk 6 brengt een wat vergeten aspect van het landschap in herinnering. Tot aan de aanleg van de Afsluitdijk en de Noordoostpolder lag het gebied aan de Zuiderzeekust. De veengronden, die aanvankelijk boven de zeespiegel hadden gelegen, moesten vanaf ongeveer 1300 door dijken tegen het Zuiderzeewater worden beschermd. Het gebied wordt nog steeds gekenmerkt door dijken, sluizen, havenstadjes en doorbraakkolken.

In **hoofdstuk 7** is te lezen hoe vanaf ongeveer de 16e eeuw de ingezakte kletsnatte veengrond veel geld waard bleek te zijn. Je kon het afgraven en als turf verkopen aan de groeiende Hollandse steden waar een grote brandstofhonger was. Het veen werd weggegraven tot onder de grondwaterspiegel, en met pramen en schepen vervoerd, waarbij het kenmerkende landschap van trekgraten en zetwallen, van vaarten en vaardorpen ontstond. De turfwinning leverde geld op, maar opnieuw was er een blijvende keerzijde. Het uitgeveende, waterrijke landschap had voor de bewoners nog maar weinig te bieden.

Hoofdstuk 8 beschrijft hoe toch weer mogelijkheden ontstonden voor een zekere vorm van landbouw. De uitgeveende trekgraten verlandden met waterplanten en riet. Op de drijvende kraggen boden rietteelt en later ook hooiland een schamel inkomen. Onbewust droegen de riettelers en boeren daarmee bij aan de unieke vegetaties die tegenwoordig zo door natuurliefhebbers wordt gewaardeerd.

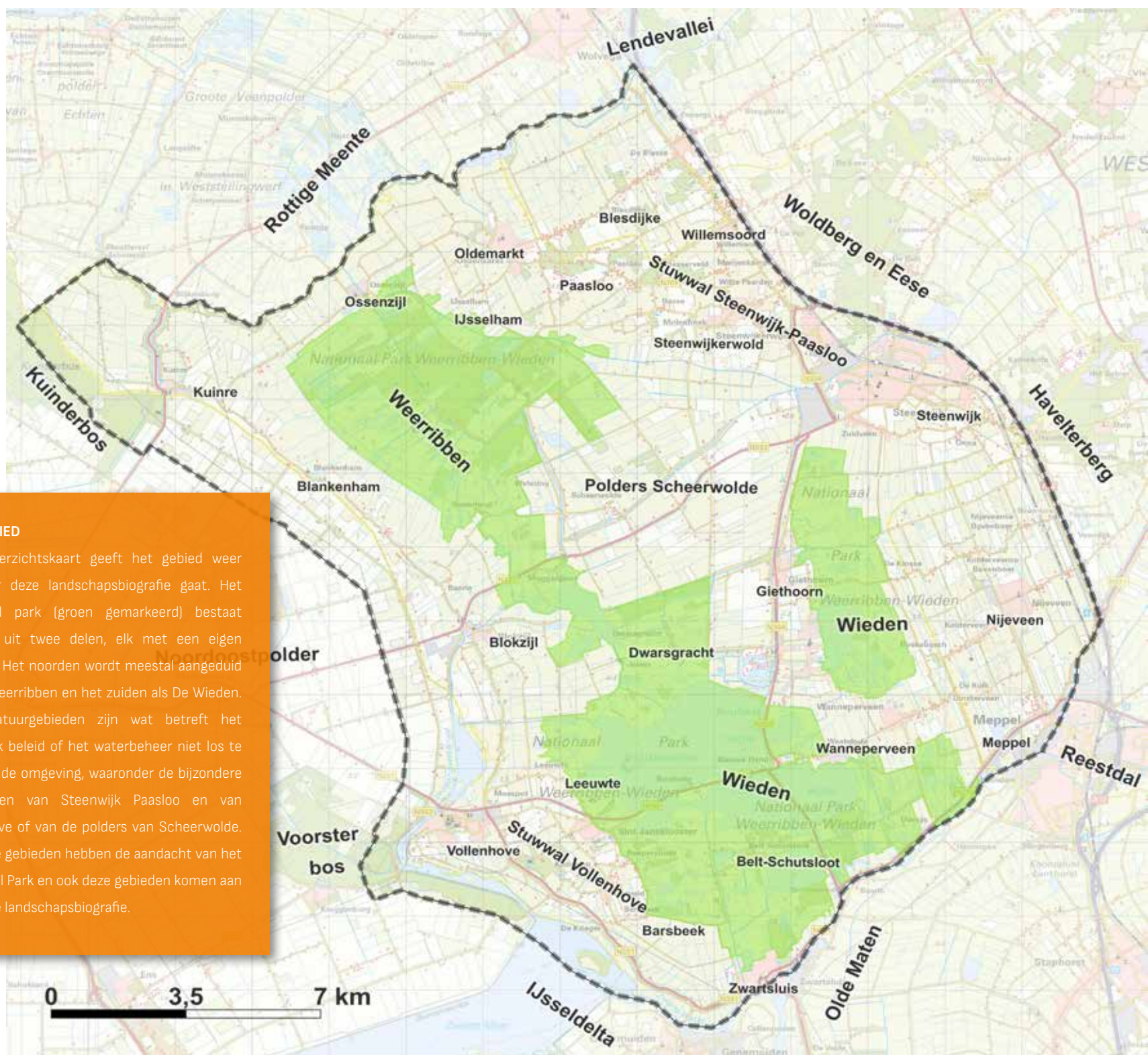
In **hoofdstuk 9** is te lezen dat deze natuurwaarden in de negentiende en begin 20e eeuw nog nauwelijks werden gezien.

Om de arme bevolking perspectief te bieden werden plannen gemaakt en uitgevoerd om het natte kraggenlandschap droog te malen en om te vormen tot modern ingerichte polders met goede landbouwgrond. In de voormalige Zuiderzee kwam de Noordoostpolder. Sindsdien bestaat in het Weerribben-Wiedengebied een waterstaatkundig complexe situatie met hoger gelegen natte natuur en laaggelegen diep droge landbouwgronden in de polders.

Hoofdstuk 10 beschrijft hoe vanaf omstreeks 1880 landschap en natuurwaarden van het gebied werden ontdekt en gewaardeerd. De schilder Willem Bastiaan Tholen geldt als de ontdekker van Giethoorn. Hij zag als eerste buitenstaander de schoonheid van het kraggenlandschap en van de vaardorpen. Zijn doeken waren te zien in het westen en al spoedig kwamen de eerste toeristen naar Giethoorn. In die tijd kwam ook het natuurbesef op. Toch duurde het tot 1934 voordat Natuurmonumenten een eerste aankoop in het gebied deed. Er kwam steeds meer kritiek op de inpolderingen en in 1961 werd definitief afgezien van verdere inpoldering. Veel gronden in het natte kraggenlandschap kwamen in handen van Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten. Het beheer wordt nog steeds voor een groot deel uitgevoerd door riettelers en boeren.

Deze landschapsbiografie besluit in **hoofdstuk 11** met een zogenaamde landschapsecologische systeemanalyse (LESA). Deze beschrijft de waterhuishouding die vanuit de natuurwaarde niet meer als optimaal wordt gezien. Dat komt onder andere doordat grondwater uit de hoger gelegen natuurgebieden wegzijgt naar de lager gelegen polders en relatief schoon diep grondwater de natuurgebieden niet meer kan bereiken. De LESA geeft, vooral redenerend vanuit de natuurwaarde, een scenario voor een aangepaste inrichting van het gebied voor de verre toekomst.

Afbeelding 1. Het gebied waar de landschapsbiografie over handelt met een indicatie van omliggende natuurgebieden en de voornaamste plaatsnamen. In groen het eigenlijke Nationaal Park Weerribben-Wieden.

HET GEBIED

Deze overzichtskaart geeft het gebied weer waarover deze landschapsbiografie gaat. Het nationaal park (groen gemarkeerd) bestaat grofweg uit twee delen, elk met een eigen karakter. Het noorden wordt meestal aangeduid als De Weerribben en het zuiden als De Wieden. Deze natuurgebieden zijn wat betreft het ruimtelijk beleid of het waterbeheer niet los te zien van de omgeving, waaronder de bijzondere stuwwallen van Steenwijk Paasloo en van Vollenhove of van de polders van Scheerwolde. Ook deze gebieden hebben de aandacht van het Nationaal Park en ook deze gebieden komen aan bod in de landschapsbiografie.

DOELGROEP EN DIEPGANG

Deze landschapsbiografie is bedoeld voor iedereen die betrokken is bij het natuurbeheer, het waterbeheer en de ruimtelijke ordening in de omgeving van Nationaal Park Weerribben-Wieden. Daarnaast horen ook bewoners en bezoekers van het gebied tot de doelgroep. Daarom is deze biografie betrekkelijk compact van opzet. We hebben geprobeerd wetenschappelijk jargon te vermijden. Wel is er bij het opstellen van de teksten gebruik gemaakt van de meest recente wetenschappelijke publicaties en is de productie begeleid door een deskundige klankbordgroep. Daardoor geeft de biografie ook voor onderzoekers een goed overzicht van de landschapshistorie. Vanwege het compacte karakter van deze biografie ligt de focus op vroegere ontwikkelingen die een directe relatie hebben met het landschap. Deze keuze betekent dat er aspecten uit de geschiedenis van het gebied niet aan bod komen, waaronder de sociale aspecten van de turfwinning, de herkomst van bevolkingsgroepen die zich in het gebied vestigden of de organisatie van de dorpen, zoals de verdeling in kluften.

DE NAAM WEERRIBBEN-WIEDEN

Door de tijd heen zijn er verschillende aanduidingen geweest voor het gebied. De aanduiding die het verst teruggaat is 'Land van Vollenhove'. In hoofdstuk 3 is te lezen dat in het jaar 944 de bisschop van Utrecht het Silva Fulnaho in handen kreeg. Een belangrijke mijlpaal voor het vergroten van zijn macht in Oost- en Noord-Nederland. In latere eeuwen werd Fulnaho steeds meer als Vollenhove uitgesproken. Later werd deze naam vooral gebruikt om Vollenhove als stad aan te duiden, en werd het gebied eromheen het Land van Vollenhove. Steenwijk en Steenwijkerwold vielen overigens buiten dit gebied. Andere aanduidingen zijn veel recenter. De termen 'Kop van Overijssel' en 'Noordwest Overijssel' zijn waarschijnlijk pas in de 20e eeuw ontstaan, om deze uiterste noordwesthoek van de provincie mee aan te duiden. Het betreft een groter gebied dan alleen Weerribben-Wieden. Ook de gemeenten Kampen, Zwartewaterland en Staphorst worden er meestal toe gerekend.

Kortstondig is nog de naam Waterreyk in zwang geweest, waarmee uiteraard het waterrijke karakter van het gebied werd benadrukt.

In deze biografie gebruiken we de inmiddels ook al ingeburgerde naam Weerribben-Wieden. We doelen daarmee niet alleen op het eigenlijke natuurgebied en Nationaal Park met die naam, maar ook op de directe omgeving zoals aangegeven op de overzichtskaart.

Afbeelding 2. Vereenvoudigde landschappenkaart.

DE HISTORISCHE LANDSCHAPPEN

De geologische ondergrond en vele eeuwen van menselijke activiteit hebben tot een zeer grote diversiteit aan landschappen geleid. Ze staan afgebeeld op deze vereenvoudigde landschappenkaart. Bij het lezen van de biografie helpt de kaart om te zien waar de betreffende landschappen liggen.

Stuwwallen

- 1 Landschap van de keileemstuwwal
- 2 Koloniën van Weldadigheid

Venen

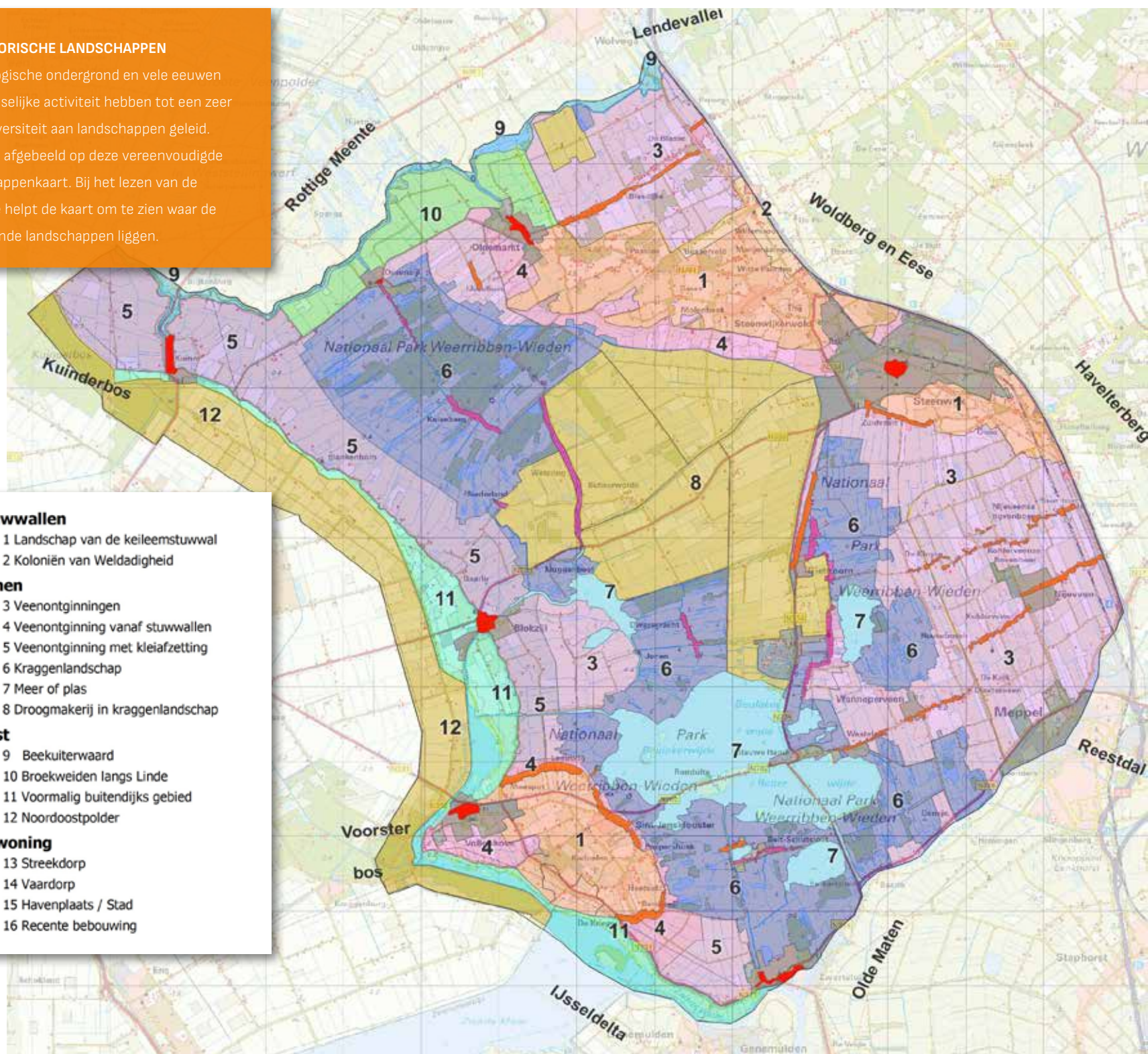
- 3 Veenontginningen
- 4 Veenontginning vanaf stuwwallen
- 5 Veenontginning met kleiafzetting
- 6 Kraggenlandschap
- 7 Meer of plas
- 8 Droogmakerij in kraggenlandschap

Kust

- 9 Beekuitewaard
- 10 Broekweiden langs Linde
- 11 Voormalig buitendijks gebied
- 12 Noordoostpolder

Bewoning

- 13 Streekdorp
- 14 Vaardorp
- 15 Havenplaats / Stad
- 16 Recente bebouwing

1 | Geologische vorming in de ijstijden

Wie aan Noordwest-Overijssel denkt, denkt vooral aan water, aan slappe veengronden met natte rietlanden, aan meren, sloten en dorpsgrachten. Minder bekend is dat dit gebied zijn natuurwaarden en landschappelijk karakter voor een groot deel te danken heeft aan de aangrenzende hoger gelegen gebieden. Dit hoofdstuk gaat terug naar de ijstijden, toen deze hoogteverschillen zijn ontstaan, en gaat door tot in de huidige warme tijd, toen in de laagste gebieden enorme moerassen ontstonden.

LAAGTE OMGEVEN DOOR DRENTS PLATEAU EN STUWWALLEN

Weerribben-Wieden grenst aan het Drents Plateau, een zandig gebied dat vrijwel de hele provincie Drenthe en het zuidwestelijk deel van de Provincie Friesland omvat. De waterhuishouding van Weerribben-Wieden wordt voor een groot deel bepaald door het water dat via beken en grondwaterstromen (kwel) uit dit gebied wordt aangevoerd. Het Drents Plateau helt af naar het westen. In Weerribben-Wieden is er een vrijwel overal een laag veengrond op het zand gevormd, soms van enkele decimeters, soms ook enkele meters dik. Over het aangrenzende zuidwestelijke deel van het Drents Plateau is een eigen uitgebreide landschapsbiografie geschreven.¹

Opmerkelijk aan het gebied van Weerribben-Wieden is dat er een paar hoogtes liggen die niet alleen boven de laaggelegen omgeving, maar zelfs ook boven het Drents Plateau uitsteken. Deze glooiingen zijn de Stuwwal van Steenwijk – Paasloo en de stuwwal van Vollenhove ofwel het Hoge Land van Vollenhove. Ze bieden een met hun golvende landschap, de houtwallen en de fraaie uitzichten op de laagte een totaal andere aanblik dan de lage natte gebieden. Deze stuwwallen zijn ontstaan in de ijstijden, de periode waar we deze biografie mee laten beginnen.

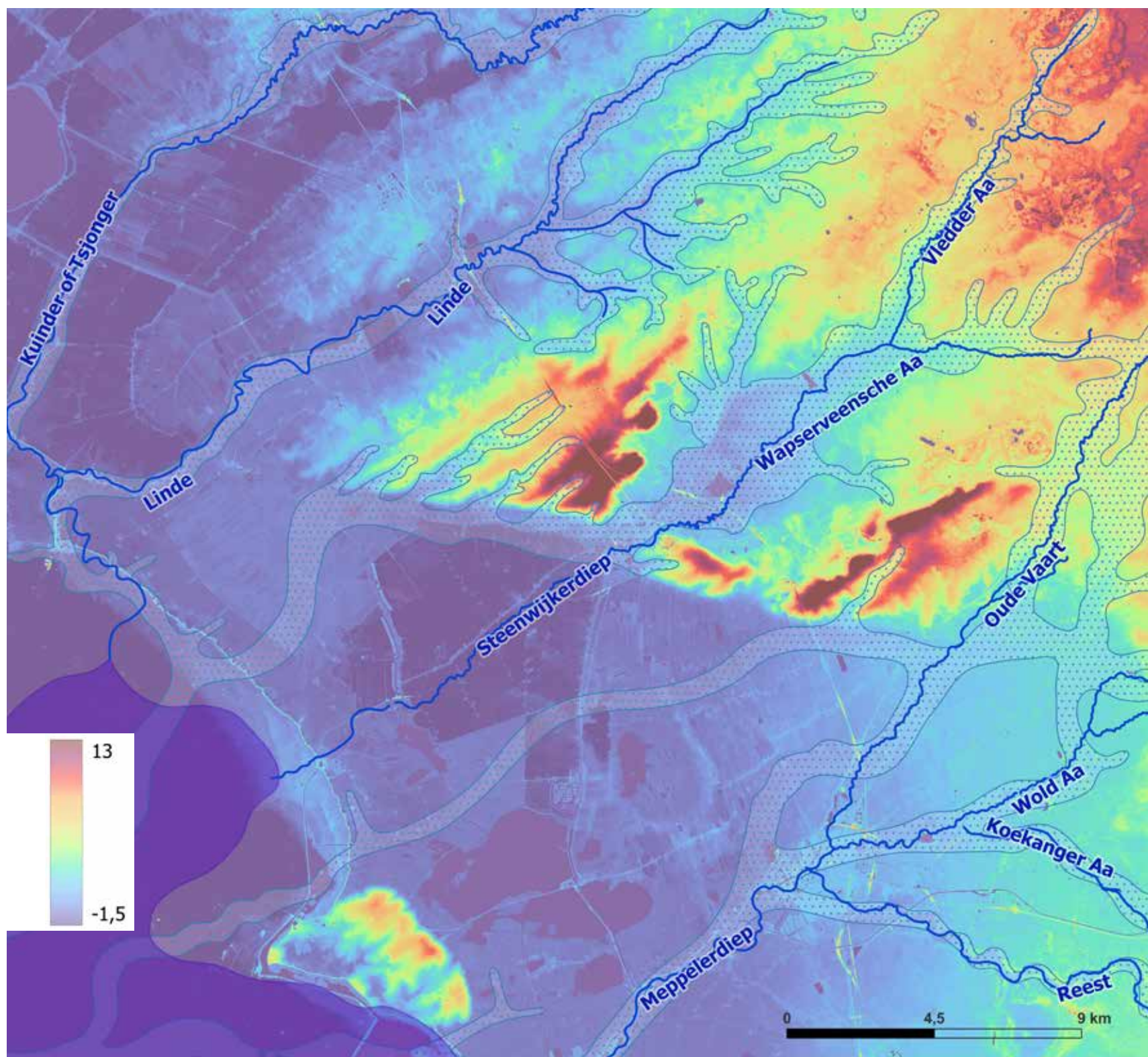
SAALE-IJSTIJD: KEILEEM EN DALEN ONDER HET IJS

De geologische periode waarin ijstijden optraden noemen we het pleistoceen, een periode die ongeveer 2,6 miljoen jaar geleden begon. In de winter daalde de temperatuur tot ver onder nul. In de zomer smolt een deel van de sneeuw en het ijs. Dan stroomden enorme smeltwaterrivieren vanuit het onbegroeide achterland van Rijn, Maas en Vecht door Nederland. Feitelijk was Nederland een grote riviervlakte waarop gedurende vele duizenden jaren in de zomers steeds nieuwe lagen grindrijke zanden werden afgezet. Daar waar het water minder snel stroomde werden ook klei- en leemlagen neergelegd. Gedurende de ijstijden werd er zoveel water in gletsjers en ijskappen opgenomen dat de zeespiegel daalde, tot wel 180 meter beneden het huidige zeeniveau. Het grootste deel van de Noordzee viel dan droog. In de voorlaatste ijstijd, de Saale-IJstijd (250.000 tot 130.000 jaar geleden), groeiden gletsjers in de Scandinavische bergen uit tot een enorme landschap

die midden-Nederland bereikte. Drenthe en Overijssel lagen toen onder het ijs. De grond onder de honderden meters dikke ijskap werd aangevuld met leem, zand en keien, dat het ijs had meegenomen uit de Scandinavische bergen. Dit grondmengsel werd vervolgens samengeperst tot een dichte laag met een dikte van enkele decimeters tot enkele meters die tegenwoordig wordt aangeduid als keileem. In grote delen van Noord-Nederland zorgt deze dichte keileem voor natte omstandigheden, doordat het regenwater er niet gemakkelijk doorheen kan stromen. De moerassige bovengrond en de vennen van de heide op bijvoorbeeld het Dwingelderveld danken hun bestaan aan de dichte keileem.

In de zomer stroomde smeltwater vanaf het ijsoppervlak via spleten en kolkaten naar de onderste lagen van het ijspakket. Daar ontstonden grote smeltwaterstormen die onder het ijs hun weg naar zee zochten en daarbij dalen vormden. Na het afsmelten van de ijskap stroomde er sneeuwsmeeltwater door deze dalen. Zo ontstond een landschap van zogenaamde smeltwaterdalen vanaf het Drents Plateau richting het zuidwesten. Tegenwoordig liggen er veel kleinere beken in deze laagtes zoals de Linde, de Wapserveense Aa, De Oude Vaart, de Wold Aa of de Reest.² Deze stroompjes zijn later vaak uitgegraven tot Diep of Vaart.

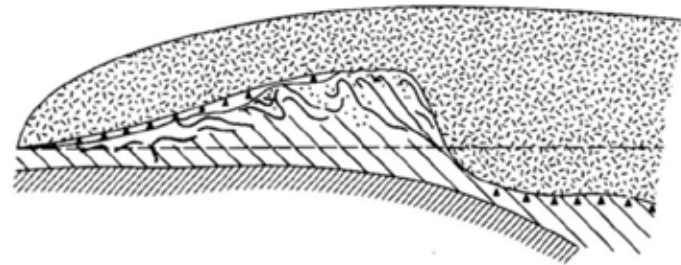
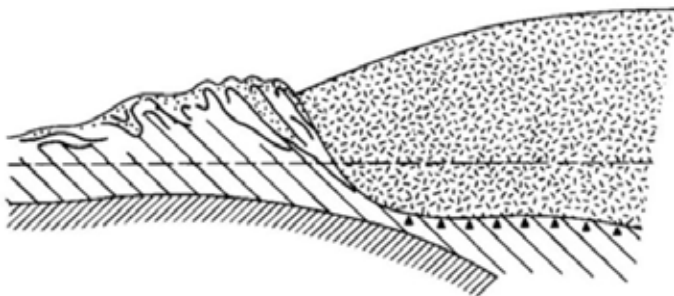
Afbeelding 3. Hoogtebeeld met in donkerblauw het verloop van de beken en het Almere van omstreeks 800 Na Nul. De beken hebben de huidige namen. De ligging van de beekdalen van kort na de laatste ijstijd is licht gearceerd. Te zien is dat de Steenwijker Aa (op de kaart Steenwijkerdiep) in de laagte niet een oud beekdal volgt. Dat komt doordat de loop na de ijstijd is veranderd toen de laagte volgroeide met veen (zie later).

STUWWALLEN

De natte laagte van Weerribben-Wieden wordt aan de noord- en zuidzijde begrensd door twee opmerkelijke hoogtes: de stuwwallen van Steenwijk en van Vollenhove. Ook deze heuvels zijn ontstaan in de voorlaatste het Saalien. Het ijs had een groot deel van Drenthe bedekt en het front lag tijdelijk ter hoogte van Vollenhove en Steenwijk. De ondergrond werd hier weggedrukt, zodat voor het front heuvels werden opgestuwd, de stuwwallen. Anders dan bijvoorbeeld de Veluwe bestaan deze stuwwallen niet uit grof zand, maar ligt er een soms meer dan 10 meter dik keileempakket. Geologen hebben getracht dit te verklaren. De meest gangbare verklaring is dat na de vorming van de stuwwallen het ijsfront verder naar het zuiden verschoof. In Midden-Nederland werden zo de stuwwallen van de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug gevormd. De stuwwallen van Steenwijk en Vollenhove werden overreden door het ijs, zodat er keileem op werd afgezet. De andere theorie is dat de stuwwallen zijn gevormd in een gebied dat al eerder door het

landijs bedekt is geweest en waar keileem is gevormd. Het ijsfront moet zich dan hebben teruggetrokken om vervolgens weer uit te breiden, en zo stuwwallen met keileem te vormen. Dankzij de keileem beschikken de stuwwallen van Vollenhove en Steenwijk over vochtigere gronden dan bijvoorbeeld de Veluwe. De keileem veroorzaakt over het algemeen echter niet de natte omstandigheden van bijvoorbeeld het Dwingelderveld op het Drents Plateau. Dat komt omdat de leem- en kleideeltjes in de bovengrond in de duizenden jaren na de afzetting deels uit de bovengrond zijn weggespoeld waardoor die zandiger is geworden. Door de hellingen en de dalen in de stuwwallen kan het water bovendien gemakkelijker afstromen. Hoe dan ook zouden de omstandigheden op de stuwwallen voor bewoning voor latere bewoners relatief gunstig zijn, en dat zou invloed hebben op het landschap. De stuwwallen vormen nu opmerkelijke glooiingen in het landschap met hoogtes tot 25 meter op de stuwwal Steenwijk – Paasloo en tot 10 meter op het Hoge Land van Vollenhove.

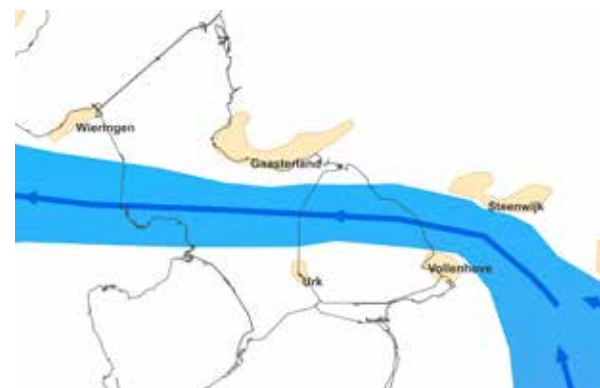
Afbeelding 4. Fasen van Stuwwalvorming.

1: Ijs komend vanuit het noordoosten schuift over oudere afzettingen. Op het Drents Plateau wordt keileem onder het ijs gevormd. Ter hoogte van Steenwijk en Vollenhove ligt het front van de ijskap en wordt een stuwwal gevormd, waarbij de gelaagdheid scheef wordt gesteld.

2: De ijskap breidt zich verder uit, waarbij de stuwwal wordt overreden. De stuwwal wordt enigszins gladgestreken en er ontstaat een dik pakket keileem op de stuwwal. Afbeeldingen uit: Van den Berg en Otter (1993).

Nadat het ijs zich had teruggetrokken lag er een keten van lage stuwwallen met keileem die ver naar het westen uitstrekten, en waar ook nog bestaande hoogten van Schokland, Wieringen en Texel deel van uitmaakten. In een late fase van het Saalien moet het water van de Vecht door deze keten zijn gebroken. Dit water werd nog aangevuld door de Rijn, die toen langs de oostkant van de Veluwe naar het noorden stroomde. Deze

grote stroom schuurde een ruim twaalf kilometer breed dal uit, dat tientallen meters beneden het huidige maaiveld lag. De stuwwal van Steenwijk heeft een opmerkelijk rechte, en ook vrij steile oost-west rand die door het stromende water moet zijn afgesleten. In de geologische perioden die volgden, waaronder de laatste ijstijd, het Weichselien, is deze laagte deels weer opgevuld.³

Afbeelding 5.

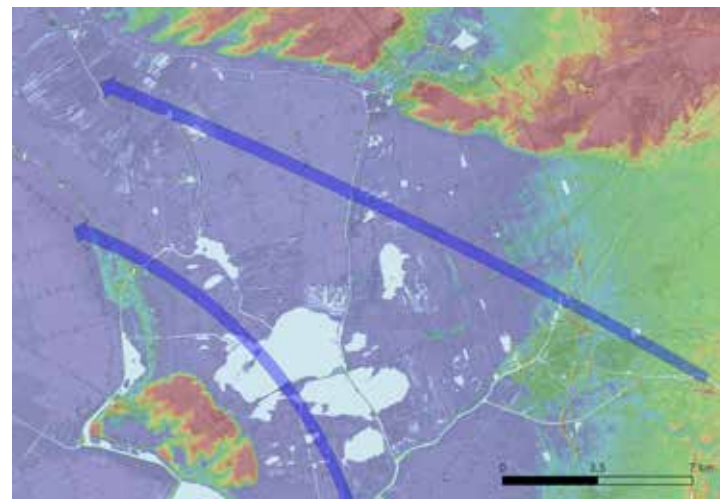
Het ontstaan van de stuwwallen en de tussenliggende laagte volgens de nu meest gangbare inzichten.

1. Het ijs stuwt een keten van stuwwallen op in het Saalien, de voorlaatste ijstijd.
2. Het ijs trekt verder op naar het zuiden, overrijdt de stuwwallen die worden afgeplat en voorzien van een dikke keileemlaag.
3. In een latere fase van het Saalien eroderen de stuwwallen en het water van Vecht en Rijn breekt door de stuwwal Steenwijk – Vollenhove en schuurt een diep dal uit.

Afbeelding 6.

Dankzij de vroegere opstuwing door het ijs zijn nu fraaie uitzichten mogelijk op de laagte van Weerribben-Wieden, zoals hier, iets ten zuiden van Thij. Foto Overland.

Afbeelding 7.

De stuwwallen van Steenwijk in het noorden, en die van Vollenhove, in het zuiden, zijn nog steeds opmerkelijke hoogtes in het landschap. Op het hoogtebeeld is te zien dat de stuwwallen zijn ingesneden door korte dalen die steeds een noordoost-zuidwestrichting hebben. Ze zijn ontstaan door smeltwaterstromen, mogelijk ook door bewegingen in de ijskap. Er liggen nu kleine beekjes in. Tussen de stuwwallen ligt de natte laagte van de Wieden. Deze twaalf kilometer brede laagte is ontstaan door uitschuring van een brede stroom die zowel het water van de Vecht als dat van de Rijn richting de Noordzee voerde (de blauwe pijlen). Opmerkelijk is het dal van de Wapserveense Aa. Deze komt vanuit het noorden en ligt in de laagte van een vroegere ijstong, die verantwoordelijk was voor de opstuwing van de omliggende stuwwal. Het water uit het achterland is hier later door de stuwwal heen gebroken. Bij de versmalling van het beekdal door de stuwwal zou later Steenwijk ontstaan.

STEENWIJK, STENENSTAD

In het landschap op en rond de stuwwallen zijn grote stenen en zwerfkeien de zichtbare herinnering aan de gletsjers die hier ooit het landschap overdekten. Ooit moet de omgeving van de stuwwallen bezaaid zijn geweest met zwerfstenen uit de ijstijd. Dat die juist hier voorkwamen komt door het brede diepe dal dat de voorgangers van Vecht en Rijn hier hebben gevormd. Daardoor gingen ook de smeltwaterstromen die vanaf de stuwwallen hier op uitkwamen zich insnijden. Het stromende water nam vooral grof zand en fijn grind mee maar grotere stenen bleven liggen, met grotere concentraties onder aan de hellingen. De bouwers van de hunebedden bij Havelte, onder de noordhelling van de Havelterberg, hebben daar gebruik van gemaakt. Steenwijk dankt zijn in 1141 voor het eerst vermelde naam aan de vele zwerfstenen die op de Steenwijkerkamp werden gevonden (zie ook p.52). Vooral vanaf de 18e en 19e eeuw was er veel vraag naar deze stenen om dijken te verstevigen en wegen te verharderen. Steenwijk werd het centrum van een levendige handel in deze stenen, zo beschrijft het Aardrijkskundig Woordenboek uit 1847. *“Veldsteenen, groote en kleine, worden jaarlijks bij duizende van lasten van hier vervoerd, de eerste ten dienste der zeeweringen, de laatste, na vooraf stuk geslagen te zijn, om ze bij het aanleggen van kunstwegen te bezigen. Het opdelven, vervoeren en stuk slaan van deze steenen, waarvan de grond hier en onder Steenwijkerwold eene verbazende rijkdom bevat, brengt de stad vele voordeelen aan . . . dat de arbeidende klasse in staat stelt ook des winters een goed dagloon te verdienen.”* Al in 1734 werden binnen een jaar 3794 lasten a 3600 ponden van Steenwijk naar Lemmer en Noord-Holland vervoerd, zo meldde de Steenwijker Courant uit die tijd.

DE WEICHSEL-IJSTIJD: DEKZAND

In de laatste ijstijd, de Weichselijstijd (116.000 – 12.000 jaar geleden) bereikte het landijs Nederland niet meer. Het reliëf dat in de voorgaande ijstijd was ontstaan werd afgevlakt. Ontdooiende modder schoof in de zomer over de bevroren ondergrond van de stuwwalhellings af. Smeltwaterstromen schuurden dalen uit

en legden zand en grind weer neer in laagtes als het dal van de Oervecht. Vooral het einde van deze ijstijd was belangrijk. Zo'n 13.000 jaar geleden brak een zeer koude en droge tijd aan. Het landschap had het aanzien van een kale poolwoestijn. Als het waaide ontstonden hier op grote schaal zandverstuivingen, die een groot deel van Nederland bedekten met een pakket zand. Deze zanddeken wordt dekzand genoemd. Het oude Vechtdal werd er verder mee opgevuld. Dit is het zand dat we direct onder het veen aantreffen, of op de bodem van meren en wijden. Doordat het zand niet geheel vlak, maar in ruggen of lage duinen werd afgezet, varieert de diepte van het dekzand en steekt het op sommige plekken zelfs boven het veen uit. Ook op de stuwwallen werd een pakket zand afgezet dat varieert van enkele decimeters op de hoogste delen tot meer dan twee meter in de ingesneden dalletjes. Hoger gelegen dekzanden zijn elders in Nederland vaak erg droog, maar dat is ten westen van Steenwijk veel minder het geval. De keileem in de ondergrond houdt het water beter vast. Dat maakt dat het landschap tussen Steenwijk en Oldemarkt zich totaal anders heeft ontwikkeld dan op andere Nederlandse stuwwallen.

HOLOCEEN, VERNATTING EN VEENVORMING

Vanaf ongeveer 9.700 voor Nul werd het definitief warmer en begon de geologische periode die we het holoceen noemen. Het landschap zou in deze betrekkelijk korte periode nog enorm veranderen. Omdat er toen al mensen in het gebied leefden, behandelen we deze geologische periode in het volgende hoofdstuk over de prehistorie.

Afbeelding 8: De zwerfstenen 'Koe en Kalf' op de helling van de Woldberg hebben jacht naar stenen uit de achttiende en negentiende eeuw doorstaan.
Foto Romaine CC0, Wikimedia Commons

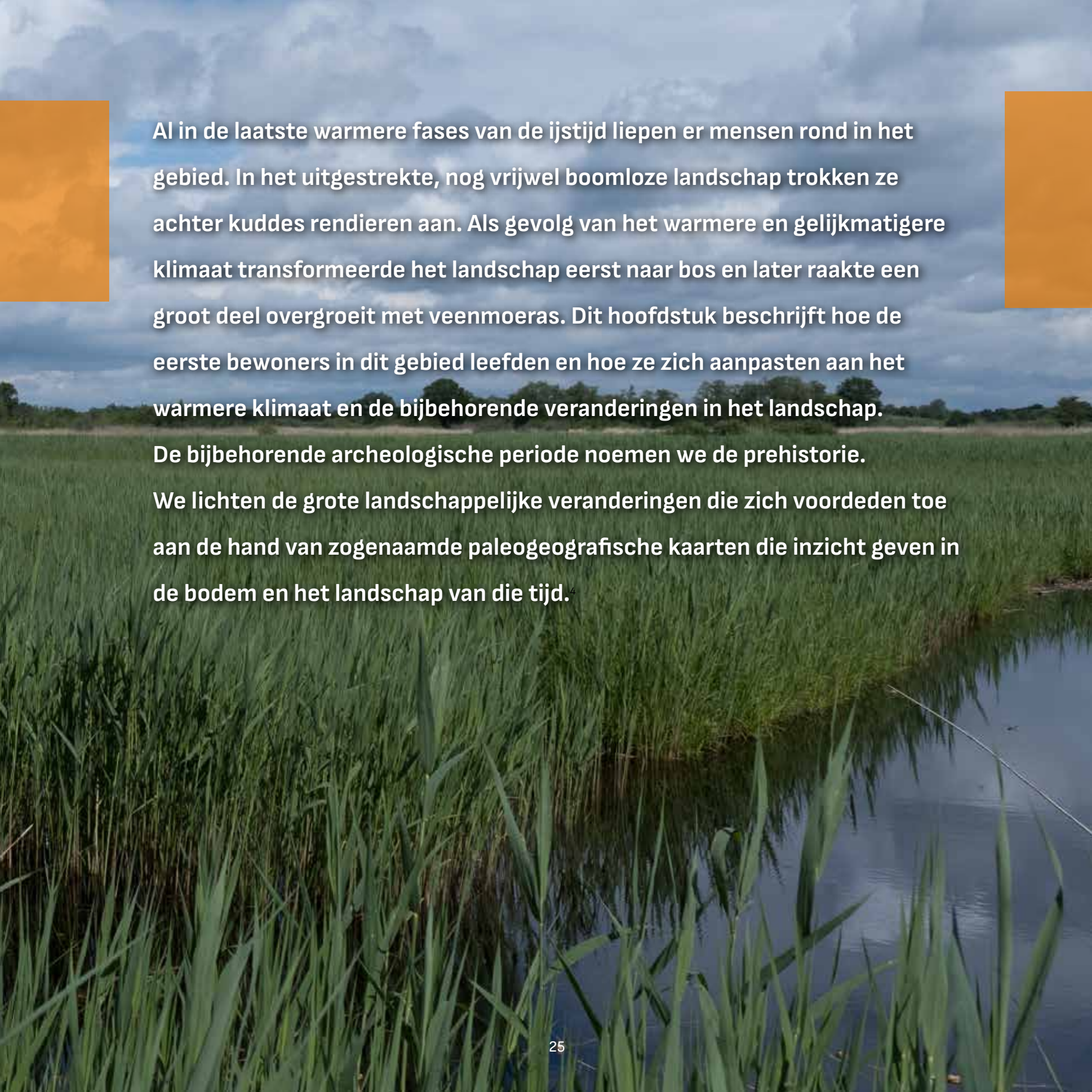

HOOFDSTUK 1: NOTEN

- 1 Neeffjes en Bleumink, 2021
- 2 In de biografie van de Drents-Friese grensstreek is hier meer over te lezen, ook dat de richting van de dalen deels door stromend ijs werd bepaald (Neeffjes en Bleumink, 2023)
- 3 Over het ontstaan van de stuwwallen en de laagte is nog geen volledige consensus. Gebruik is gemaakt van inzichten van Ter Wee (1962), Berendsen (2008), Jongmans e.a., (p. 240) en Koster (2010).

2 | **Landschapontwikkeling in de prehistorie**

Al in de laatste warmere fases van de ijstijd liepen er mensen rond in het gebied. In het uitgestrekte, nog vrijwel boomloze landschap trokken ze achter kuddes rendieren aan. Als gevolg van het warmere en gelijkmatigere klimaat transformeerde het landschap eerst naar bos en later raakte een groot deel overgroeit met veenmoeras. Dit hoofdstuk beschrijft hoe de eerste bewoners in dit gebied leefden en hoe ze zich aanpasten aan het warmere klimaat en de bijbehorende veranderingen in het landschap. De bijbehorende archeologische periode noemen we de prehistorie. We lichten de grote landschappelijke veranderingen die zich voordeden toe aan de hand van zogenaamde paleogeografische kaarten die inzicht geven in de bodem en het landschap van die tijd.⁴

HET EINDE VAN DE IJSTIJD, PALEOLITHICUM

Tijdens en direct na de ijstijd was het verschil tussen de hoger en lagere gronden nog niet zo groot als nu. Vrijwel overal lag nog zandgrond aan de oppervlakte (zie afbeelding 9). Deze gronden waren begroeid met toendravegetatie. In ondiepe beekdalen lagen beken die samenkwamen in grotere rivieren die uiteindelijk in zee uitkwamen. In het gebied leefden in de laatste fases van de ijstijd al mensen, in de periode die archeologen aanduiden als het paleolithicum, ofwel de vroege steentijd. Het waren jagers die achter kudde rendieren aan trokken.

BEGIN HOLOCEEN EN MESOLITHICUM

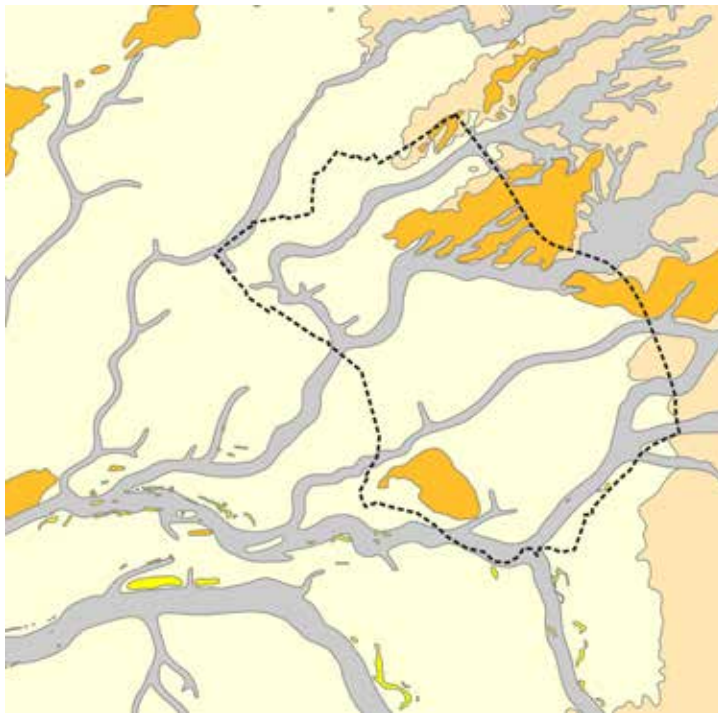
Met einde van de ijstijd begon ook een nieuwe periode in de geologische geschiedenis, het holoceen. Rond 9700 voor Nul, werd het definitief warmer. Boom- en kruidensoorten breidden

zich naar het noorden toe uit. In het open toendralandschap van de late ijstijd verschenen dennen en berken en rond 8000 Voor Nul was er een min of meer gesloten naaldbos ontstaan, zo blijkt uit stuifmeelonderzoek. Rond 6000 Voor Nul was dit bos al ontwikkeld tot loofbos. De warmere periode kreeg ook aanduiding in de archeologische tijdschaal: het mesolithicum ofwel de midden-steentijd. Mensen pasten zich aan deze landschappelijke veranderingen aan. Bij de vele poelen en vennen jaagden ze op waterwild of visten ze vanuit boomstamkano's. Ze verzamelden wortels of vruchten. Deze jagers-verzamelaars hadden nog weinig invloed op het landschap. Ze leefden van wat het natuurlandschap te bieden had en het gebied was bovendien uiterst dun bevolkt. Op de natste plekken ging moeras groeien. Doordat plantenresten in het natte milieu niet werden afgebroken ontstonden veenbodems. De moerassen breidden zich gestaag uit over het landschap.

Afbeelding 9. Landschap en bodem 9000 Voor Nul

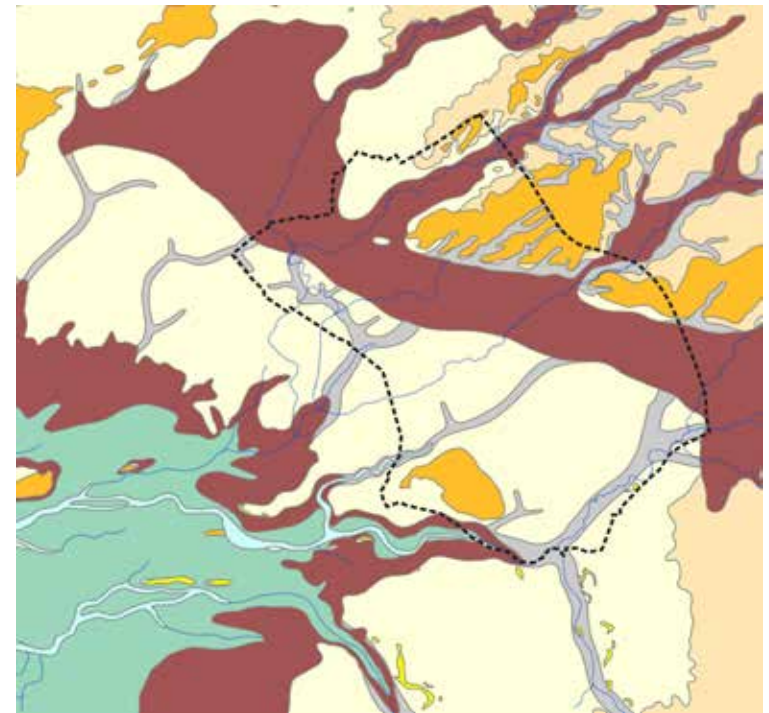
De ijstijd was nog maar kort voorbij. Het gebied was een zandige vlakte waarboven de stuwwallen van Steenwijk - Paasloo en Vollenhove hooguit enkele tientallen meters uitstaken. Deze vlakte strekte zich uit tot aan de Noordzeekust die toen nog honderden kilometers verder noordwestelijk lag. In ondiepe dalen lagen riviervlaktes met zand- en grindbanken en stroomgeulen. Door het veranderende klimaat maakte de toendravegetatie plaats voor bos.

Eerste van een serie van zogenaamde paleografische kaarten, waarop de ontwikkeling van bodem en landschap na de ijstijd is te zien (bron: Vos et al, 2018) Rond 9000 Voor Nul was de ijstijd nog maar kort voorbij.

Afbeelding 10. Landschap en bodem 3850 Voor Nul

Gedurende enkele duizenden jaren vernatte het landschap. Door de stijgende zeespiegel kregen rivieren meer moeite met afwatering en stroomden ze vaker over de omgeving. In het westen van de kaart werd op het zand door de rivieren klei afgezet. Op de oevers van rivieren en ook op de zandgronden leefden mensen die in deze periode voor het eerst landbouw gingen bedrijven. Lage en vlakke gebieden konden moeilijk afwateren en raakten begroeid met veenmoerassen.

NEOLITHICUM OF NIEUWE STEENTIJD

Dat veranderde toen de mens voor het eerst landbouw ging bedrijven. Dat gebeurde in de periode die archeologen aanduiden als de nieuwe steentijd, ofwel het neolithicum, dat in ons land rond 5000 Voor Nul begon. De eerste boeren namen technieken en gewassen over die in de voorgaande duizenden jaren waren ontwikkeld in het Midden-Oosten en die zich via de Balkan naar West-Europa hadden verspreid. In plaats van het wild te bejagen, gingen mensen vee houden, zoals schapen, geiten, runderen en varkens. Op open plekken in het bos legden ze de eerste akkers aan, met eenkoorn, emmertarwe, gerst en linze.⁵ De gevolgen voor het dagelijkse leven waren groot. In plaats van tijdelijke kampementen werden huizen en opslagplaatsen gebouwd van hout en leem. De eerste ploegen werden gemaakt en er kwam een nieuwe tak van nijverheid:

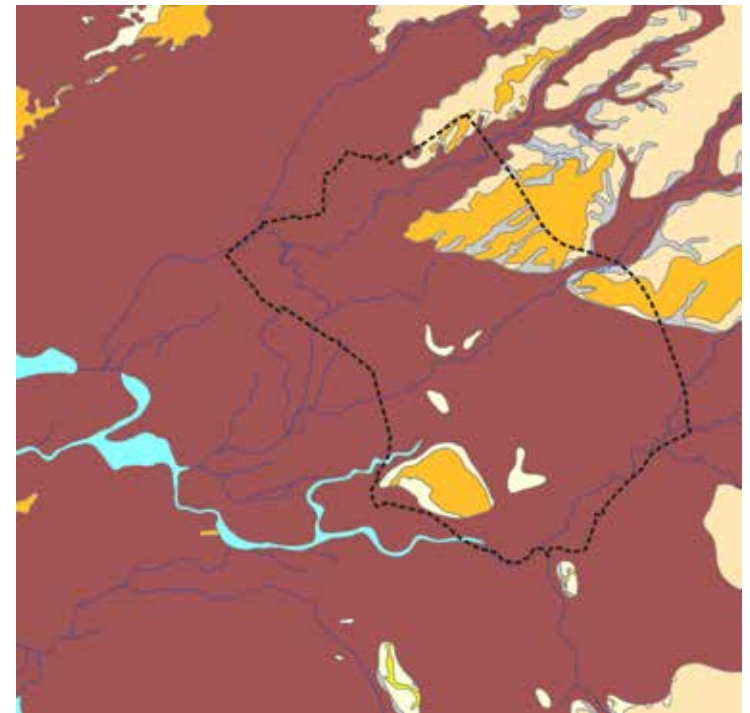
Afbeelding 11. Uitgerekend in het jongste agrarische landschap van Nederland, Flevoland, stuitte men bij inrichtingswerkzaamheden op resten van de vroege landbouwers die rond 4000 Voor Nul in dit gebied woonden. Deze mensen leefden nog van jagen en verzamelen, maar experimenteerden ook al met veeteelt en akkerbouw. Door zeespiegelstijging en de uitbreiding van de veenkoepels ging hun leefgebied verloren. De skeletten, dierenbotten en het aardewerk zijn 6000 jaar lang goed geconserveerd onder een metersdikke laag klei en veen. De oude cultuur is vernoemd naar de vindplaats: de Swifterbantcultuur. Foto links: skelet met een barnstenen hoofdsieraad. Foto rechts: fysisch antropoloog Maja d' Hollosy maakte een gezichtsreconstructie op basis van de schedel. Foto's: Erfgoedpark Batavialand en Maja d' Hollosy – Skullpting

het maken van aardewerk. Bekers en potten waren nodig om de oogst te bewaren en om in te koken.

De eerste landbouw pioniers in noordelijk Nederland waren de boeren van de Swifterbantcultuur (4900 – 3400 Voor Nul), vernoemd naar het dorp in Flevoland waar onder een dikke laag Zuiderzeeklei veel vondsten zijn gedaan uit deze periode. Deze mensen leefden nog voor een groot deel als jagers verzamelaars, maar zij maakten vanaf ongeveer 4000 Voor Nul kleine open plekken in het woud, door bomen om te hakken of te ringen. Hier legden ze kleine akkertjes aan waarop ze gerst en primitieve graansoorten teelden. Aan de randen van deze open plekken reikten de bladerrijke twijgen tot aan de grond. Deze twijgen, vooral die van linde, es en iep, werden geoogst en bewaard als wintervoer voor het vee. Buiten deze open plekken bleef het dichte woud intact.

Afbeelding 12. Landschap en bodem 2750 Voor Nul - Vrijwel alle lager gelegen zandgronden waren overgroeid met veenmoeras. De opbouw van het veenpakket hield grofweg de stijging van de zeespiegel bij, zodat de zee op afstand bleef. Het veen zou ter hoogte van het studiegebied uiteindelijk een dikte van meerdere meters bereiken. Er ontstonden hoogveenkussens die uitgroeiden tot boven het waterpeil van de beken die door het moeras stroomden. Toch was het veengebied extreem nat en onbegaanbaar, zodat het in deze periode verlaten was. In ons gebied trok de mens zich terug op de stuwwallen. Vollenhove kreeg een geïsoleerde ligging in het moeras. Afwezigheid van vondsten wijst er op dat het gebied werd verlaten.

Tussen ongeveer 3400 Voor Nul en 2850 Voor Nul leefden hier boeren van de 'Trechterbekercultuur' zo genoemd naar de vorm van hun aardewerk uit die tijd. Zij kapten op grotere schaal het bos weg dan voorheen, waardoor de planten in de struik- en kruidlaag meer kans kregen, en de beweidingmogelijkheden verder werden vergroot. Er ontstond een halfopen landschap met een vegetatie van kruiden en heide, afgewisseld met verspreid staande bomen, struwelen en boomgroepen.⁶ Op plekken met ondiepere keileem kan nog lang vrij zwaar bos hebben gestaan.

Doordat lage vegetaties minder water verdampen dan bos, is het mogelijk dat de boeren van de Trechterbekercultuur hebben bijgedragen aan de vernatting van het landschap. De lage gebieden raakten steeds meer overgroeid met veenmoeras. Ze waren gedwongen zich terug te trekken op hogere gronden. Resten van deze cultuur vinden we daarom vooral op de stuwwallen. Zichtbare resten zijn hunebedden, waar men de doden in bijzette. Aan de noordzijde van de Havelterberg, net buiten het studiegebied, zijn er daarvan nog twee te vinden. Bij Eese moet er ooit een gestaan hebben.⁷

Vanaf het laat-neolithicum (2800 Voor Nul) gingen de bewoners van de stuwwallen bewust elementen toevoegen aan het landschap: grafheuvels. Over het graf van een overledene werd een heuvel opgeworpen, zodat een monument ontstond. Het steeds opener landschap kwam de zichtbaarheid van deze nieuwe

grafmonumenten ten goede. Op de stuwwal van Steenwijk liggen tientallen grafheuvels, die vrijwel allemaal ten oosten van de A32 liggen, bij Eese en Havelte. Ten westen van de A32 en op het Hoge land van Vollenhove zijn geen zichtbare grafheuvels meer. Het is aannemelijk dat ze er wel zijn geweest, maar dat de sporen later zijn uitgewist doordat hier vanaf de middeleeuwen vrij intensief geboerd werd. Wel zijn hier veel vondsten gedaan van vaak vuurstenen gebruiksvoorwerpen als bijlen of schrabbers.

Afbeelding 13. Een van de twee hunebedden aan de noordzijde van de Havelterberg. De Havelterberg ligt buiten het studiegebied, maar is feitelijk dezelfde keileemstuwwal als Steenwijk. Het is goed denkbaar dat er ook hunebedden hebben gestaan op de stuwwal van Steenwijk.
Foto Overland.

BRONSTIJD, IJZERTIJD EN ROMEINSE TIJD

De bewoning op de stuwwallen hield duizenden jaren stand, maar de landbouwtechnieken wijzigden. Aan zo'n agrarische innovatie tijdens de late bronstijd en de ijzertijd danken we het fenomeen 'Celtic field', restanten van walletjes in een schaakbordpatroon. De walletjes komen voort uit omheiningen rond akkers met afmetingen tussen de 20 en de 40 meter. De walletjes zijn nu nog enkele decimeters hoog. De naam Celtic field komt uit Engeland, waar men dacht dat de landbouwgronden door Kelten waren ontgonnen. Dat bleek onjuist, maar de naam is blijven bestaan. Een betere, maar minder vaak gebruikte Nederlandse term is raatakkers. De patronen zijn op nauwkeurige hoogtebeelden of luchtfoto's nog wel op te sporen, maar in het veld meestal moeilijk zichtbaar. Iets ten zuidoosten van Steenwijk, tussen de A32 en Darp zijn op hoogtebeelden vaag de walletjes van een Celtic field te zien. Dat geldt ook voor een

gebiedje tussen Paasloo en Basse (zie afbeelding 15). Op deze toen al voor landbouw vrij goede gronden zullen waarschijnlijk grotere complexen hebben bestaan, maar die werden door latere ontwikkelingen uitgewist. De kleine stuwwal van Vollenhove kreeg in de laatste duizend jaar van de prehistorie een steeds geïsoleerdere ligging. Het landschap rond de stuwwal werd steeds natter en steeds meer gedomineerd door water en veenmoeras. Waarschijnlijk werd het gebied verlaten in de loop van de IJzertijd en Romeinse tijd, althans er zijn geen archeologische vondsten gedaan die wijzen op bewoning in deze periode.

De stuwwal van Steenwijk bleef bewoond tot in de Romeinse tijd. Hoewel het gebied ver ten noorden van de Rijn lag, toen de noordgrens van het Romeinse Rijk, is er een opmerkelijke vondst gedaan uit deze tijd. De landarbeider Jan Boonstra stuitte in 1884 bij het spitten van een heideveld op de

Afbeelding 14. Bodem en landschap 100 Na Nul. In de Romeinse tijd vormde zich in het veenmoeras open water dat door afslag van de omliggende slappe veengronden vergroot werd tot enkele meren die door de Romeinen het Flevomeer (Flevus Lacum) werden genoemd. Ter hoogte van het studiegebied reikte het noordoostelijke meer plaatselijk bijna tot aan de huidige kust.

Afbeelding 15. Hoogtebeeld van het gebied tussen Paasloo en Basse, waarop vaag, maar duidelijk de contouren van een raatakker te zien zijn. Er zijn op historische kaarten geen aanwijzing dat dit patroon door in de afgelopen eeuwen door andere oorzaken kan zijn gevormd en de afmetingen van ongeveer 30 bij 40 meter zijn gangbaar voor Celtic fields. Met dank aan de constatering van Piet Bremer in De Silehammer.⁸

Steenakkers, bij Onna, ten oosten van Steenwijk, op een begraven schat van 237 munten. Het bleken zilveren Romeinse denarii te zijn. Enkele munten dragen de beeltenis van keizer Tiberius, die vanaf het jaar 14 Na Nul aan de macht kwam. Om die reden wordt wel een verband gelegd met een militaire expeditie door de veldheer Germanicus in 15 Na Nul, onderdeel van een poging de grens van het Rijk naar de Elbe te verleggen. De goed begaanbare hoge gronden van de stuwwal waren een stapsteen in de verbinding met het noorden en het is goed denkbaar dat Germanicus langs Steenwijk is getrokken. Door opstand van de volkeren ten noorden van de Rijn werden de Romeinen uiteindelijk gedwongen zich terug te trekken achter de Rijn. Wellicht werden de munten begraven door een Romein, op de vlucht voor Germanen of Friezen. De Muntschat van Onna bevindt zich nu in het Fries Museum te Leeuwarden en in het Drents Museum te Assen.

Samenhangend met de verzwakking en de uiteindelijke instorting van het Romeinse rijk, in de vijfde eeuw Na Nul, nam de bevolking van het studiegebied sterk af, net als op veel andere plekken in Nederland. De cultuurgroonden en graasgebieden op de stuwwallen raakten weer grotendeels met bos begroeid. Het is echter denkbaar dat op kleine schaal er steeds mensen zijn blijven wonen op de droge, relatief vruchtbare en goed begaanbare stuwwal.

Afbeelding 16: Twee zilveren denarii uit de Muntschat van Onna. Links: hoofd van Pallas; rechts: vierspan in galop. Bron: Canonvannederland.nl, Vollenhove

Afbeelding 17. Bodem en landschap 800 Na Nul

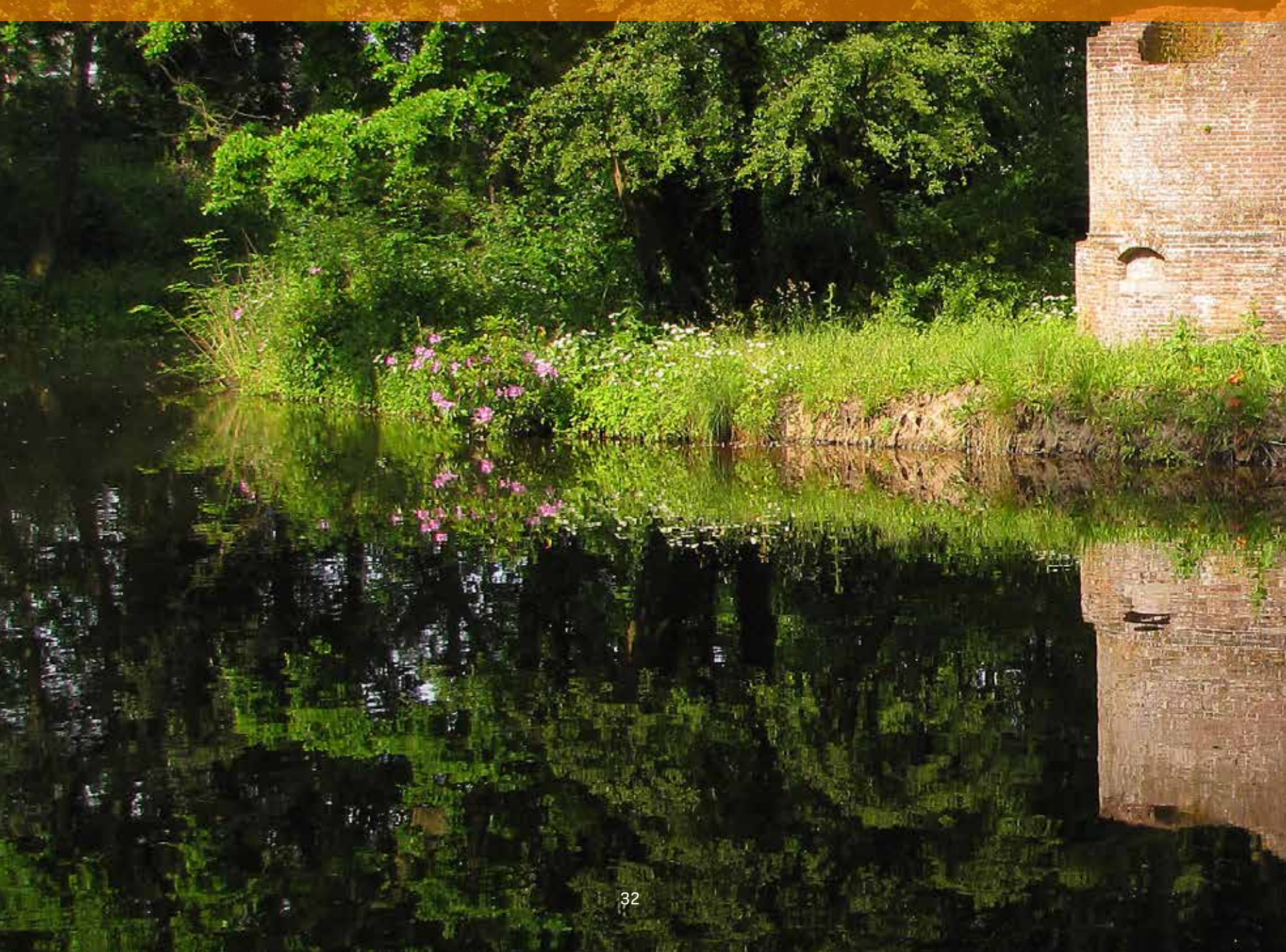
De eerste mensen hadden zich alweer gevestigd op de stuwwallen.

Ze probeerden daarnaast het moeras te ontwateren en er akkerbouw te plegen. Door afslag van veen aan de kust kwam het Flevomeer via grote getijdegeulen als het Vlie in directe verbinding met de zee te staan. Het getij kreeg vat op het binnenwater. Het Flevomeer breidde zich verder uit tot een grotere binnenzee die vanaf 753 Almere werd genoemd. In het westen is op de kaart nog een groot eiland te zien dat later grotendeels weggeslagen zou worden en waar Urk en Schokland van overbleven.

HOOFDSTUK 2: NOTEN

- 4 Kaarten op basis van GIS-bestanden. Bron: Vos et al (2018).
- 5 Landschaps- en landgebruiksbeelden vooral gebaseerd op Spek
- 6 Omschrijving van Spek (2004).
- 7 Sommige bronnen, waaronder Van Giffen, noemen er twee, maar één is waarschijnlijker volgens Braakman (2020). (2004).
- 8 Piet Bremer (2019). Hij behandelt daarnaast een ander Celtic Field bij het Braambos. Hier is het patroon veel minder overtuigend, ook al vanwege de natte bodems.

3 | **Machtsvorming in Noordwest-Overijssel**

Het zijn voor een groot deel boeren en later ook wel turfgravers en riettelers geweest die het cultuurlandschap vorm hebben gegeven. Zij ontgonnen gronden, legden wallen aan of groeven ontwateringssloten. Zij hebben een groot aandeel gehad in de landschapsvorming die in de komende hoofdstukken uit de doeken wordt gedaan. Met name bij de grootschalige ontginning van de veengronden speelden ook de machthebbers een grote rol. Daarom gaan we in dit hoofdstuk kort in op de ontwikkeling van de macht in dit deel van Nederland. De oude havezaten van Vollenhove herinneren nog aan het bestuurscentrum dat Vollenhove eeuwenlang was.

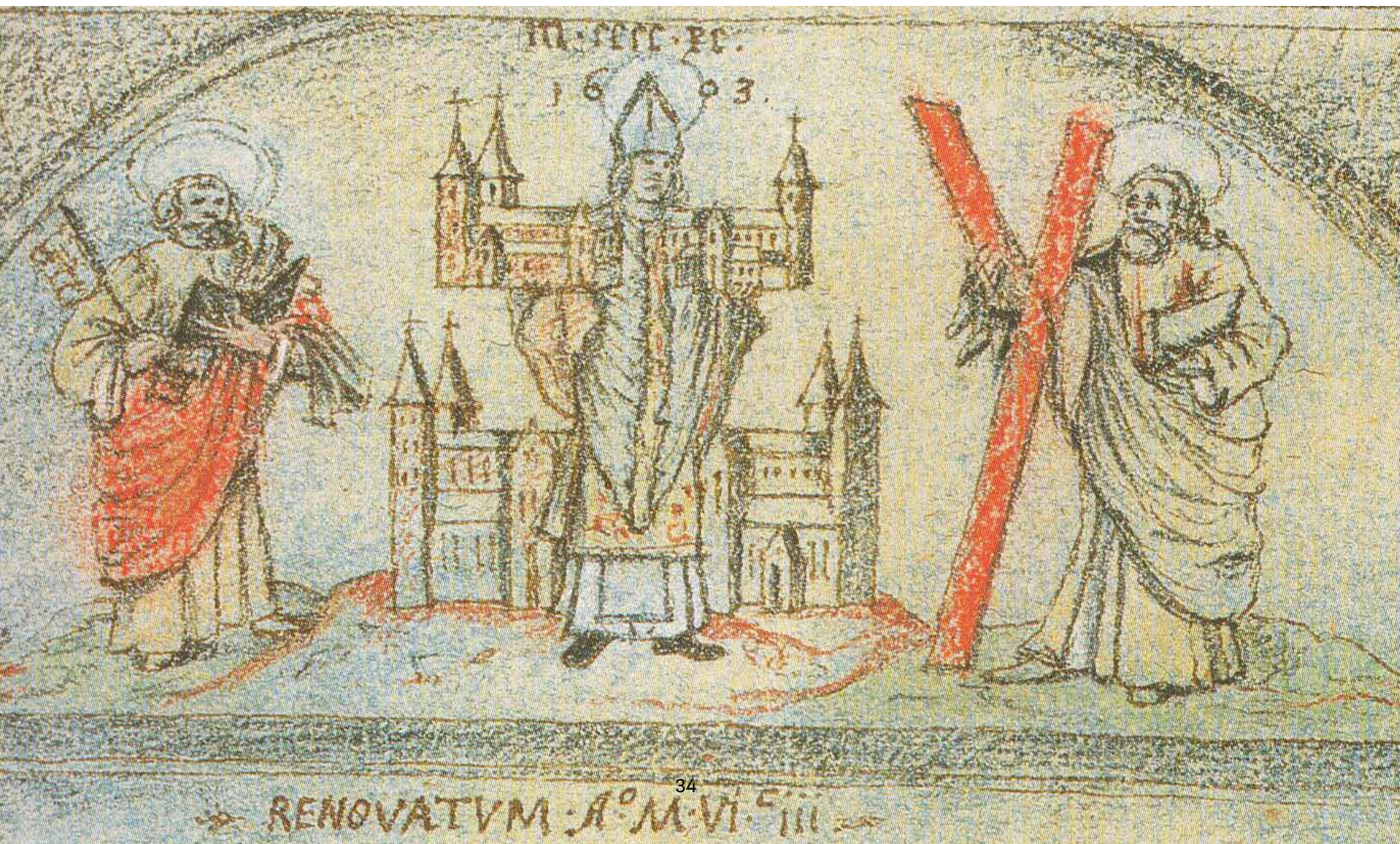
KERSTENING EN MACHT VAN DE BISSCHOP

Na de sterke terugval van de bevolking aan het eind van de Romeinse tijd nam deze weer voorzichtig toe in de zevende en achtste eeuw. Er was toen ook weer meer sprake van machtsvorming. In de zevende eeuw lag het gebied op de grens van twee machtsblokken: Friezen en Saksen. Vanuit het zuiden nam de Frankische macht echter toe. In 718 wist Karel Martel de Friezen definitief te verslaan. Volgens de meest recente inzichten heeft zijn zoon Pepijn de Korte Drenthe, inclusief de omgeving van Steenwijk, in 758 onder het Frankisch gezag geplaatst.⁹

De Frankische macht ging gepaard met komst van het Christendom. Willibrord werd in 695 door de Paus tot bisschop

te Utrecht benoemd. Hij stuurde missionarissen naar het oosten en het noorden om de heidense Friezen en Saksen te bekeren. De kerstening was ook een basis voor de latere wereldlijke macht van de bisschop van Utrecht. Die kreeg, onder andere door schenkingen van de Frankische koningen, een aanzienlijk grondbezit in handen, waaronder vermoedelijke boerderijen en landerijen in Steenwijk en Vollenhove.¹⁰ Een belangrijk moment was het jaar 944. Uit een tweetal oorkonden blijkt dat Bisschop Balderik van Kleef toen de Silva Fulnaho in eigendom kreeg en daarnaast het foreestrecht in Drenthe, waartoe toen ook Stellingwerf en de omgeving van Steenwijk behoorde.¹¹

Het foreestrecht betekende dat de bisschop, buiten de eigen

boerderijen en landerijen die hij al had, ook het jacht- en gebruiksrecht verkreeg op alle niet ontgonnen gronden (bossen, heide, moerassen). Voortaan was toestemming van de bisschop nodig om gronden te ontginnen en meestal kreeg de bisschop een deel van de ontgonnen gronden.

Met de Silva Fulnaho werd het bos bij Vollenhove bedoeld, waarschijnlijk het loofwoud dat nog op het Hoge land van Vollenhove groeide. Deze eigendom gaf de bisschop de mogelijkheid om op deze goed via het water bereikbare plek een bestuurlijk centrum in te richten.

Mogelijk al in 1024, maar met zekerheid in 1046, kreeg de bisschop ook de grafelijke rechten over Drenthe en kon hij zich behalve kerkelijk leider ook wereldlijk heerser over het toenmalige Drenthe noemen. Ook het latere Friesland en de rest van Overijssel kwamen onder de bisschop. Zo werd de bisschop niet alleen landsheer over het gebied rond Utrecht, het 'Sticht', maar ook over een veel groter gebied in Oost- en Noord-Nederland, het zogenaamde 'Oversticht'.

De keizer had goede redenen om een bisschop als landsheer te benoemen over dit grote gebied. Graven en hertogen zoals die van Holland of Gelre, bouwden dynastieën en daarmee machtsblokken op, die zich uiteindelijk tegen de koning of de keizer konden keren. Bisschoppen hadden geen nakomelingen en werden telkens opnieuw benoemd.

Afbeelding 18. Bernhold was bisschop van Utrecht van 1027 tot 1054. Hij is de eerste bisschop waarvan we met zekerheid weten dat hij ook de grafelijke macht had in Drenthe, het aangrenzende Steenwijk en Vollenhove. In Utrecht liet hij verschillende kerken bouwen, waaronder de Sint Pieter waar hij werd afgebeeld op een muurschildering. Deze is verloren gegaan, maar werd in 1636 nagetekend door Pieter Saenredam (Utrechts Archief, T.A. Ib 4.2 (detail).

Afbeelding 19. Het Oldehuis in Vollenhove getekend in 1730 door Cornelis Pronk, naar een oudere tekening van Abraham de Haen (II). Collectie Rijksmuseum.

HUYS TE VOLLENHO

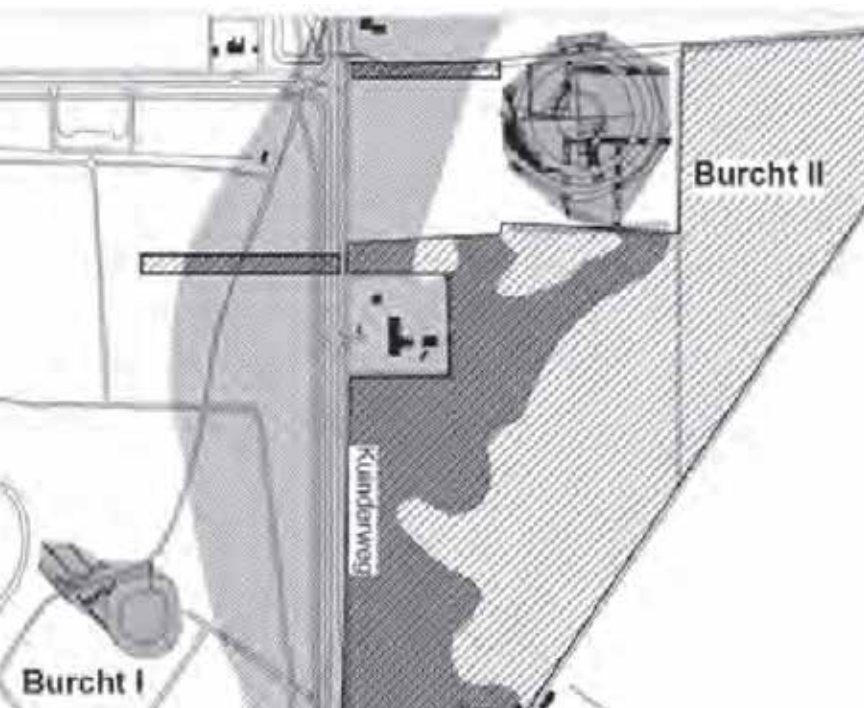
Vollenhove werd een belangrijk economisch, bestuurlijk en militair centrum in het Oversticht. Er was een hof waar horige boeren een deel van hun opbrengsten naar toe brachten of horige diensten leverden. Vanaf 1050 stond er een kerk. Vollenhove was door afslag van moerassen langs de Zuiderzeekust pal aan zee komen liggen en werd de aankomstplaats van bisschoppelijke delegaties onderweg naar Steenwijk of Drenthe. In de loop van de twaalfde eeuw bouwde bisschop Godfried van Rhenen hier een kasteel.¹² Het was een van de bisschoppelijke residenties, zo blijkt uit oorkonden die hij vanuit Vollenhove heeft laten uitvaardigen. Het kasteel werd Huys te Vollenho genoemd en werd later ook wel aangeduid als Oldehuis. Bij het kasteel vestigden zich mensen die bestuurlijke diensten voor de bisschop uitoefenden, waaronder borgmannen. Zij waren verantwoordelijk voor de verdediging van het kasteel en speelden een belangrijke rol bij de ontginning van de venen. Vollenhove had al vroeg een kerk en wordt beschouwd als een oerparochie van het gebied.¹³

DE ROOFRIDDERS VAN KUINRE

Ook in Kuinre, op de grens met Friesland, had de bisschop een militair steunpunt. In de tweede helft van de 12e eeuw liet hij hier een kasteel bouwen.¹⁴ De bewoner, een dienstman van de bisschop, werd geacht het omliggende gebied te controleren en verzet te bieden tegen Willem 1 van Holland die hier eveneens zijn invloed trachtte te vergroten. In de eeuwen die volgen slaagden de kasteelheren van Kuinre er in steeds onafhankelijker te opereren van de bisschop. Dat kon dankzij hun ligging op de rand van de bisschoppelijke invloedssfeer en eigen inkomsten uit de tol op de scheepvaartroute IJssel – Friesland. In de veertiende eeuw waren de Heren van Kuinre op het toppunt van hun macht. Het handelsverkeer van de Hanzesteden was

aangewezen op het water tussen Schokland (dat ook in handen was van Kuinre), Friesland en Overijssel. De heren van Kuinre hieven tol, namen schepen in beslag om daar losgeld voor te eisen en gedoogden piraterij. Ze kozen ook herhaaldelijk partij voor Holland. Ze zouden de geschiedenis ingaan als roofridders. Overigens waren ze niet de enige edelen in het Oversticht met deze reputatie. De economische schade voor de handel en de Hanzesteden was groot. Zij ondersteunden daarom bisschop Jan van Arkel die met succes optrad tegen de eigengereide adel. Zijn opvolger bisschop Frederik van Blankenheim maakte in 1407 definitief een einde aan het eigengereide optreden van Kuinre door de burcht op te kopen met steun van de steden Deventer, Kampen en Zwolle.

Afbeelding 20. De kasteelheren van Kuinre hadden last van de oprukkende zee. Daarom verlieten ze hun eerste burcht en lieten ze meer landinwaarts en aan de overzijde van de Kuinder een nieuwe bouwen omstreeks 1378.¹⁵ Op de archeologische reconstructiekaart links is de toenmalige benedenloop van de Kuinder geschetst als noord-zuidstructuur.¹⁶ De resten van de burchten liggen in de bodem van de huidige Noordoostpolder. De eerste burcht is weer zichtbaar gemaakt. Foto Albert Spielman

Afbeelding 21. Bisschop Jan van Arkel betekende veel voor het Oversticht en voor Noordwest Overijssel in het bijzonder. Bij zijn wijding was het bisdom in grote problemen. Eigengereide edelen trokken zich niets van hun heer aan en legden tollens en boetes op aan handelaren. Door geldgebrek hadden de voorgangers van Van Arkel het Oversticht moeten belenen aan de graaf van Gelre. Jan van Arkel zocht samenwerking met de steden en wist de verpanding in 1346 af te lossen. Hij had veel succes in het inperken van de macht van de edelen.

Op deze schoolplaat zit hij te paard voor de burch van Voorst die hij met de Overijsselse steden in 1362 heeft belegerd en verwoest. In 1354 gaf hij stadsrecht aan Vollenhove. In 1363 kwam het Dijkrecht van Vollenhove tot stand.

STEENWIJK

Ook Steenwijk was al vroeg een belangrijke plaats. Hier lag al in de vroege middeleeuwen het centrum van een omvangrijk domein van de bisschop, met een hof. Het vroege Steenwijk was vooral een kerkelijk centrum. Mogelijk was er al voor het jaar 1000 sprake van een eigenkerk van de bisschop. Steenwijk werd een moederparochie van waaruit meerdere dochterkerken werden gesticht.¹⁸ Mogelijk had Steenwijk al vroeg een kasteel, althans volgens archieven was er in 1229 sprake van een toren waarin de bisschop dienstmannen liet stationeren in zijn strijd tegen opstandige Drenten en Coevordenaren.¹⁹

STATENVERGADERINGEN

De bisschop werd vanaf de dertiende eeuw steeds afhankelijker van de steden, met name van Deventer, Kampen en Zwolle. Alleen al om zijn oorlogen tegen naburige graven of opstandige edelen te kunnen voeren, had hij geld nodig, en dat hadden de steden dankzij hun inkomsten uit de handel. De steden wisten zo allerlei rechten te bedingen en een plaats in het landsbestuur te krijgen. Vanaf 1400 hadden zij samen met de adel (de ridderschap) een plaats in de Statenvergaderingen. In het Oversticht kwamen meerdere Statenvergaderingen tot stand, waaronder die van Vollenhove.

PERIODE NA DE BISSCHOP

De Gelderse Oorlogen (1502–1543) waren de aanleiding tot het einde van de bisschoppelijke macht.²⁰ Hertog Karel van Gelre verzette zich tegen de machtsuitbreiding van de Habsburgers die de scepter zwaaiden in de voorheen zelfstandige landen Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland. Om te voorkomen dat het Oversticht in Habsburgse handen zou vallen viel hij het binnen en stroopte hij dorpen en steden af. Steenwijk werd daarbij geheel verwoest. De bisschop stond machteloos en had niet de financiële middelen of de militaire kracht om weerstand te bieden. De Staten van Overijssel, waarin de adel en de steden waren vertegenwoordigd, zochten daarom in 1527 steun bij de Habsburgse keizer Karel V. Hij wist de Geldersen te verdrijven, maar eiste in ruil de positie van landsheer. Dat betekende het einde van de wereldlijke macht van de bisschoppen. In

1528 werd Karel V erkend als landsheer en was het Oversticht voortaan een van de Nederlanden onder Habsburgs bestuur. Vollenhove werd opnieuw een residentie en bestuurlijk centrum doordat George Schenk zich er vestigde als stadhouder van Karel V.

Onder andere vanwege de religieuze onverdraagzaamheid van de Habsburgse, later Spaanse overheersers, brak de Tachtigjarige oorlog uit, waar met name Steenwijk zwaar onder heeft geleden. In 1581 zwoeren de Nederlandse gewesten Filips II van Spanje (de zoon van Karel V) af met de 'Acte van Verlatinghe'. Overijssel weifelde, maar sloot zich later aan bij de Republiek der Nederlanden. Het bestuur lag voortaan bij de Staten van Overijssel waarin nog steeds ridderschap en steden het voor het zeggen hadden.

VOLLENHOVE, OUDE BESTUURS- EN VISSERSPLAATS

Al spoedig na de bouw van het bisschoppelijk kasteel en de kerk ontstond er een grotere nederzetting bij wat nu Vollenhove is. Naast de borgmannen vestigden zich ook ambachtslieden, vissers, handelaren bij het kasteel en de kerk.

Bisschop Jan van Arkel gaf 1354 stadsrechten aan deze nederzetting, die toen 'Opten Camp' werd genoemd en die later werd aangeduid als 'Stad Vollenho'. Vollenhove kende een zekere bloei in deze periode. De nederzetting speelde een rol in de handel over de Zuiderzee en werd een bijstad van de Hanze. Daarnaast was Vollenhove een vissersplaats, waarin met name de vangst op steur van belang was. Deze grote trekvis – volwassen vrouwtjes konden langer dan 4 meter zijn en meer dan 400 kilo wegen – zwom een deel van het jaar vooral op de overgang van zoet naar brak water dicht bij Vollenhove. Vanaf 1461 kreeg Vollenhove samen met Kampen het alleenrecht op steurvangst. Vanaf de zestiende eeuw werd dit recht met voeten getreden door Hollandse vissers, maar uiteindelijk liep de vangst vooral terug door het steeds zouter worden van de Zuiderzee.

Toen Overijssel begin 16e eeuw onderdeel werd van het Habsburgse rijk, werd Vollenhove opnieuw een residentie. George Schenck werd voor Karel V stadhouder van Overijssel, Friesland, Groningen en Drenthe en vestigde zich op een nieuwgebouwd kasteel: de Toutenburg, vernoemd naar zijn vroegere woonplaats Tautenburg in Thüringen. Net als vroeger rond de bisschoppelijke hof vestigden zich adellijke families in Vollenhove. Dat verklaart de aanwezigheid van veel havezaten, voorname huizen met bijbehorende landerijen. Bezit ervan was voorwaarde om deel te nemen in de Ridderschap en zitting te kunnen hebben in de Statenvergaderingen. Statenvergaderingen vonden tot 1550 (afwisselend met de Speulderberg bij Zwolle) plaats op het "Bisschops Huys". Later verhuisden ze naar de grote Overijsselse steden. Omstreeks 1650 waren er nog dertien havezaten in de stad en nog zeven daar (vlak) buiten. Na 1795, toen de adellijke privileges werden afgeschaft, werden veel havezaten afgebroken. De havezate Oldruitenborgh, nu een hotel, ligt nog tegen het centrum aan. De ruïne van het vroegere Toutenburg is onderdeel van het omliggende park.

Toen Vollenhove vanaf de zestiende eeuw zijn rol als bestuurscentrum verloor, werd de sfeer in het stadje vooral bepaald door de visserij, waarbij de vissers moesten omschakelen naar een steeds zoutere Zuiderzee. Vanaf het einde van de 18e eeuw groeide de sector door een aantal verbeteringen. In 1824 werd een binnenhaven gecreëerd door de grachten van het oude kasteel met een kanaaltje te verbinden met de zee. De schepen konden daardoor veel beschutter aanmeren dan voorheen op de buitengaatse rede. Het aantal vissers verdubbelde tussen 1795 en 1855 van 24 naar ruim 50. Dit was bijna een kwart van de werkende bevolking. Nadat het eiland Schokland in 1859 door landafslag moest worden ontruimd, kwamen daar nog eens enkele tientallen Schokker vissers bij. In 1884/85 werd

Afbeelding 22. Vollenhove op de kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1550. Op de kaart komt duidelijk naar voren dat de stad op een kaap van het Hoge Land van Vollenhove ligt. Nog verder naar het zuidwesten ligt het uiteinde van de kaap (De Voorst) met daarop, toen al zeldzaam in Nederland, een bos. In de stad is links-boven het omgrachte kasteelterrein te zien en rechtsonder kasteel Toutenburg.

de binnenhaven vergroot en later in die eeuw werd ook een buitenhaven aangelegd die in het begin van de 20e eeuw nog werd vergroot. Vollenhove had zich ontwikkeld tot de voornaamste vissersplaats op de Oostwal van de Zuiderzee. Op de binnenhaven kwam een scheepswerf tot stand, waar vanaf 1900 een nieuw scheepstype werd gebouwd, de Vollenhoofse bol, een klein maar snel schip, geschikt voor ondiep water en de vangst van ansjovis. In de eerste decennia van de 20e eeuw kregen de vissers te maken met teruglopende vangsten en de aanleg van de Afsluitdijk in 1932 betekende het einde van de visserij. Enkele vissers bleven nog op paling vissen in het steeds zoeter wordende IJsselmeer, totdat de aanleg van de Noordoostpolder dit vrijwel onmogelijk maakte.

Afbeelding 23. Vollenhove in de Stedenatlas van Blaeu van omstreeks 1649. De stadsstructuur wordt voor een groot deel bepaald door vier oostwestgerichte straten waarvan er drie zijn gericht op de burcht en de kerk. De straten zijn onderling verbonden door stegen. Deze structuur bestaat nog steeds, al is de gracht die de stad omgaf inmiddels verdwenen. Linksboven Toutenburg.

Afbeelding 24. De binnenhaven van Vollenhove is voortgekomen uit de omgrachting van het bisschoppelijke kasteel Oldehuis, dat op het eiland midden in de haven stond. Het Oldehuis is gesloopt in 1854 nadat het enige tijd dienst had gedaan als gevangenis. Het oude kasteelterrein is eind 19e eeuw deels afgegraven om de haven te vergroten. Op de achtergrond de middeleeuwse kerk. Foto Overland.

Afbeelding 25. Kasteel Toutenburg werd in het begin van de 16e eeuw gebouwd door George Schenck, stadhouder van Overijssel, Friesland, Groningen en Drenthe. De oude toegangspoort is nu een schilderachtige ruïne omgeven door een gracht en een park aan de rand van het oude centrum van Vollenhove. Foto Friesburg, Wikimedia Commons.

HOOFDSTUK 3: NOTEN

9 Spek, 2014, p. 243.

10 Interpretatie van Mol (2011), p. 59.

11 Er is discussie over wélke gebieden de oorkonden betreffen, en wat we precies onder de daar behandelde rechten moeten verstaan. We volgen hier met name de visie van Mol (2011), en ook de interpretatie daarvan in Stokvis (2020).

12 Spiekhout (2020), p. 555 e.v..

13 Canon van Nederland, Land van Vollenhove, lemma 'De heiligen Stephanus, Clemens en Nicolaas'.

14 Spiekhout (2020), p. 503.

15 Voor informatie over de heren van Kuinre en hun burchten volgen we Spiekhout (2020), p. 503 e.v.

16 Dit lijkt in tegenspraak met de veronderstelling dat de Kuinder in de vroege Middeleeuwen na samenkomst met de Linde niet direct naar het Almere stroomde, maar naar het zuidoosten (zie @@). Spiekhout (2020, p. 123) beschrijft dat, gepaard gaand met landafslag, ook de monding van de Kuinder werd verlegd.

17 Spiekhout (2020), p. 182

18 Mol (2011), p. 59.

19 Spiekhout (2020), p. 136

20 Informatie over het einde van het Oversticht grotendeels overgenomen van Neeffes e.a. (2011).

21 Canon van Vollenhove, lemma Aan Zee.

22 Informatie Neeffes en Bleumink (2017) en v.d. Bergh (2017).

23 Informatie over de ontwikkeling van de visserij is vooral gebaseerd op Canon van Vollenhove, lemma Bot en bol.

24 Hol en Kroes vermelden dat eerst de buitenhaven tot stand kwam, maar dit is aan de hand van kaarten controleerbaar onjuist.

25 <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000015403&page=1>, folio 77 (blad 84)

4 | Historische landschapontwikkeling op de stuwwallen

Door de keileem in de ondergrond en de relatief kleine omvang was de landschapontwikkeling op de stuwwallen van Vollenhove en van Steenwijk-Paasloo volkomen anders dan op de stuwwallen op de Veluwe. Eeuwen van agrarisch gebruik leverden een fraai landschap van houtwallen, poelen en uitzichten op de laagte.

DE VROEGSTE NEDERZETTINGEN

Na de bevolkingsterugval aan het eind van de Romeinse tijd nam vanaf de zevende of achtste eeuw, net als elders in Nederland, de bevolking op de stuwwallen weer toe. Het landschap werd weer in grotere mate door de mens beïnvloed. De boerderijen stonden in eerste instantie waarschijnlijk verspreid over kleine ontginningen binnen het nog bosrijke landschap. De naam Paasloo past in dit beeld. Paas komt vermoedelijk van pascua/pascuum, dat weidegrond betekent.²⁶ Loo staat voor bos met open plekken. De boerderijen hadden nog geen vaste ligging. Als ze na enige decennia versleten waren, werden ze even verderop opnieuw gebouwd, waarbij de oude boerderijplek als akkerland ging dienen. Vanaf de late achtste en negende eeuw werden de boerderijen op de Nederlandse zandgronden plaatsvaster en ontstonden de oudste kernen van de latere dorpen en gehuchten. De ontgonnen gebiedjes met boerderijen worden ook wel aangeduid als kampontginningen. Kampontginningen kenmerken zich meestal door bochtige wegen en perceelsgrenzen. De ontginners lieten zich leiden door zaken als reliëf, bosranden of waterlopen in het natuurlijke landschap. Opmerkelijk is dat de oude perceelstructuren op de stuwwal van Steenwijk-Paasloo en vooral op die van Vollenhove wat regelmatig zijn. Mogelijk hangen die samen met planmatigere ontginningen gestimuleerd door de bisschop van Utrecht die vanaf de tiende eeuw zijn macht vestigde.²⁷

De bevolking groeide en dat vereiste meer voedsel en nieuwe manieren van landbouw bedrijven. Met mest konden de boeren een hogere oogst behalen. Daarom was vee belangrijk, dat behalve vlees, melk, wol of huiden, ook mest leverde. Vee werd eerst op open plekken in het bos gehouden. Daar werd ook loof en gras geoogst als wintervoer. Langzamerhand werd de open plekken steeds groter. Net als in de prehistorie verdween het bos, om plaats te maken voor gebieden met schrale graslanden, heidevelden en hier en daar bosrestanten. De nederzettingen met akkers en weidegrondjes vormden cultuureilanden binnen deze 'woeste gronden'.

PLAGGENLANDBOUW

In de late middeleeuwen kwam de plaggenbemesting in zwang. Het vee dat overdag op de heide graasde, werd 's avonds in zogenaamde potstallen geleid. Op de bodem van deze stallen lag strooisel, dat de boeren in het bos, op de heide en soms ook in beekdalen uit de zode hadden gestoken. Deze strooiselplaggen hielden mest en urine vast. Na een seizoen groeven de boeren de potstal leeg en verspreidden ze het mengsel over de akkers. Vanaf ongeveer de zeventiende eeuw werden de strooisellagen van bos en heide door het steken van plaggen steeds dunner, zodat er ook onderliggend zand meekwam bij het plaggensteken. Zand verteert niet, en door het eeuwenlang aanvoeren van zandhoudende plaggenmest zijn veel akkers opgehoogd met een zogenaamd plaggendek dat plaatselijk ruim 50 cm dik kan zijn. Deze plaggendekken werden de beste akkerbodems onder de zandgronden. Ze hielden het vocht relatief goed vast, waren diep doorwortelbaar en hadden een redelijke bodemvruchtbaarheid. Tegenover deze goede plaggenbodems stonden grote arealen heide die nodig waren om te beweiden en plaggen te steken. Deze heide werd bovendien steeds armer.

VERSCHIL MET DRENTHE OF DE VELUWE

Op dit moment in ons verhaal moeten we een groot verschil constateren tussen de landschapsgeschiedenis van zandgebieden van Drenthe of de Veluwe en die van de stuwwaleilanden van Steenwijk-Paasloo of Vollenhove. Op vrijwel alle andere Nederlandse hoge zandgronden leidde eeuwenlange plaggenlandbouw uiteindelijk tot kleine esdorpen die waren omgeven door eindeloze heidevelden, stuifzanden of venen, zo is op kaarten uit de 19e eeuw te zien. Het landschap op de stuwwallen van Steenwijk of Vollenhove zag er in die periode echter heel anders uit. Het gebied was vrijwel geheel ontgonnen en in gebruik als landbouwgrond. Glooiende akkers en weilanden werden van elkaar gescheiden door houtwallen. Van uitgestrekte heidevelden was in het gebied geen sprake. Hooguit waren enkele percelen soms begroeid met heidevegetatie. Hier en daar waren er ook bospercelen.

Er zijn wel aanwijzingen dat er ooit meer heide gelegen moet hebben. Op het Hoge Land van Vollenhove herinnert

bijvoorbeeld de plaatsnaam Heetveld daaraan. Deze heide behoorde tot de oude buurschap Barsbeek en werd waarschijnlijk in de achttiende eeuw ontgonnen.²⁸ Deze heidevelden hadden echter bij lange na niet de grootte van die in Drenthe of de Veluwe. De relatief gunstige eigenschappen van keileem in de stuwwalgronden is een van de verklaringen (zie ook hoofdstuk 1). Mineralen in de keileem maken deze gronden relatief vruchtbaar. Dankzij het relatief zandige karakter van de keileembovengrond en de afstroom van water via hellingen en dalen was de grond minder nat dan op bijvoorbeeld het Dwingelderveld in Drenthe. Er ontstond hier geen arme heidevegetatie, maar een meer grazige en kruidenrijke vegetatie die kon worden ontgonnen en in percelen opgedeeld. De nattere gronden, met veel keileeminvloed, kwamen in gebruik als beweide grasland, de drogere gronden konden ook als akker in gebruik worden genomen. Men maakte voor het plaggensteken ook minder gebruik van de heide dan elders in Nederland vaak het geval was. Dat is uit te maken uit de aard van de plaggenbodem. Die is bruin van kleur, een teken dat er geen heideplaggen zijn gestoken, maar graszoden, die waarschijnlijk deels uit de lage gebieden rond de stuwwal afkomstig waren.

GEBRUIK VAN DE LAGE GRONDEN

Naarmate de bevolking nog verder groeide, werden de enorme arealen laaggelegen gronden rond de stuwwaleilanden steeds interessanter. Dicht bij de stuwwallen en in de uiteinden van de Drentse beekdalen lagen broekbossen. Elzen en wilgen stonden voor een groot deel van het jaar met hun voeten in het water, maar ze waren daar goed tegen bestand. Het water werd aangevoerd door beken of door ondergrondse waterstromen vanuit de hogere gronden (kwel). Dankzij opgeloste voedingsstoffen of de aanvoer van klei- en leemdeeltjes waren deze gronden weliswaar heel nat, maar ook relatief vruchtbaar. Elzenwortels waren bovendien in staat stikstof te binden, waardoor ook deze voor plantengroei essentiële voedingsstof (voor toenmalige begrippen) relatief veel in de bodem zat. In eerste instantie waagden de stuwwalbewoners zich vooral in het zomerhalfjaar in deze broekbossen. Dan was de grond kortstondig begaanbaar en lieten ze er hun vee grazen of sneden

ze twijgen voor veevoer. Later kwamen ze er vaker terug. Overtollig water werd met beken en enkele sloten afgevoerd en de broekbossen werden langzamerhand omgezet in graslanden die geschikt waren om te hooien of te beweiden met rundvee. De rundveestapel leverde behalve melk en vlees, ook goede mest op, waardoor het akkerareaal kon uitbreiden. Eerst waren deze natte gronden nog in gezamenlijk gebruik, maar al in de middeleeuwen werden ze in percelen verdeeld. De boeren van de stuwwal waagden zich nog niet heel ver de moerassige laagte in. Verderop lagen nog veel nattere riet- en hoogveenmoerassen. Pas toen de bisschop van Utrecht zijn macht hier had gevestigd konden deze gebieden systematisch worden ontwaterd en ontgonnen (zie hoofdstuk 5).

De lage gronden werden zo steeds belangrijker in de bedrijfsvoering van de boeren. In het naburige Zuidwest-Drenthe, dat over grote beekdalen met broekgronden beschikte, verplaatsten de boeren hun boerderijen naar de randen van de beekdalen. Dorpen als Havelte en Dwingeloo, waarvan we weten dat die in de vroege middeleeuwen op de hogere zandgronden lagen, kregen daardoor een compleet nieuwe ligging op de rand van de beekdalen. Op de stuwwal Steenwijk – Paasloo kreeg Steenwijk ook deze ligging. Van Leeuwte en Barsbeek op het Hoge Land van Vollenhove nemen we aan dat ze direct al een randligging hadden.

STEENWIJKERKAMP

We zien Steenwijk vooral als een stad die tot ontwikkeling kwam dankzij de ligging op het kruispunt van doorgaande wegen en bevaarbaar water (zie p.52). Maar de ligging van Steenwijk in het landschap lijkt ook op die van esdorpen in het aangrenzende Zuidwest-Drenthe. In eerste instantie lagen de boerderijen waarschijnlijk verspreid op de hogere gronden, ten oosten van Steenwijk. Vanaf de late middeleeuwen concentreerden de boerderijen zich en ontstond de nederzetting Steenwijk. De drie hoeven die de bisschop van Utrecht in de tiende eeuw in Steenwijk had, Westwijk, Middelwijk en Oostwijk, moeten onderdeel zijn geweest van deze concentratie. Middelwijk werd de voornaamste en kreeg

de naam Steenwijk.²⁹ De hogere gronden ten zuidoosten van Steenwijk werden vrijwel geheel in gebruik genomen als akker. Daar ligt nu de Steenwijkerkamp (zie de kaart van afbeelding 26). Dergelijke complexen van aaneengesloten akkers zijn heel gangbaar in Drenthe, waar ze als essen worden aangeduid, maar in het studiegebied is het een van de weinige. Op de aaneengesloten akkers graasde geen vee en er waren daarom geen veekerende wallen of singels nodig. Zo ontstond een uitgestrekt open akkerlandschap. Door eeuwenlange plaggenbemesting bestaat de bodem voor meer dan een halve meter uit plaggendek. Onna is een typische esnederzetting, gelegen tussen de grotere Steenwijkerkamp en de Zuidkamp. De wei- en hooilanden van de boeren van Onna lagen op de lage gronden verder zuidelijk.

Zuidveen is een boerderijlint op de zuidelijke rand van de stuwwal en de Steenwijkerkamp. Op de landschappenkaart staat het aangeduid als streekdorp, maar de ligging, op de overgang van hoog naar laag, is anders dan de meer typische streekdorpen van de veenontginningen. Het lint ontstond vermoedelijk pas vanaf de zestiende eeuw toen turfgravers zich vestigden aan de rand van het veengebied waar ze actief waren. Toen het winbare veen oprakte werd het Zuidveen meer een landbouwdorp. Er vestigden zich waarschijnlijk ook boeren uit Steenwijk, dat steeds meer een stedelijk karakter kreeg. Uiteindelijk woonden veel van de grondbezitters van de Steenwijkerkamp in Zuidveen, dat daarom ook wel als randesdorp is gekarakteriseerd.³⁰

Afbeelding 26: Kaart van de omgeving van Steenwijk, omstreeks 1850 met daarop een hoogtebeeld

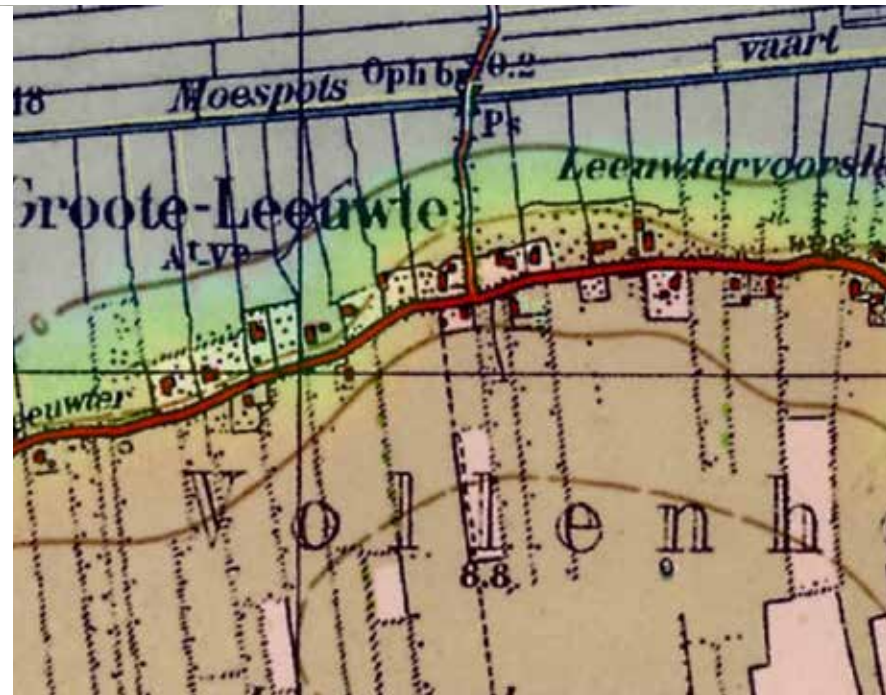

Afbeelding 27: De Steenwijkerkamp heeft nog steeds een open akkerlandschap en een duidelijk hogere ligging dan de omgeving. In de verte is de torenspits van Steenwijk zichtbaar. Op de randen van de es lagen vee- en wildkerende wallen die moesten verhinderen dat koeien, schapen of wild de akkers op kwamen. Op die wallen stond eikenhakhout dat doorgroeide met stekelige struiken. De bomen links komen voort uit oud hakhout. Ze staan op een oude wal die de scheiding vormde naar lagere gronden met weiland bij Onna. Foto Overland.

WONEN OP DE RAND, VOLLENHOVE, LEEUWTE

Op het hoge land van Vollenhove is goed te zien dat buurschappen als Leeuwte en Barsbeek ook een randligging hebben. Deze buurtschappen staan op de landschappenkaart als streekdorpen, maar anders dan de steekdorpen van de veenontginningen of die van Zuidveen zijn ze ontstaan op de hoge gronden. Ze vormen linten van boerderijen aan wegen op de randen van de stuwwal. Vanaf de boerderijen werden stroken uitgezet zowel over de zandgronden van de stuwwal als over de lage gronden in het veen (op de landschappenkaart aangeduid als 'veenontginning vanaf stuwwallen'). De strookvorm wijst overigens op een zekere planmatigheid van de ontginningen. Mogelijk kwam de strooksgewijze ontginning tot stand door

toedoen van de bisschop van Utrecht, die het vanaf 944 voor het zeggen kreeg. Al voor die tijd kunnen er enkele boerderijen in de randzone gestaan hebben. Op het Hoge Land van Vollenhove lagen vrij veel graslanden die werden beweid. Vermoedelijk werd het aandeel grasland op de stuwwal al in de middeleeuwen groter toen de graslandopbrengst op de lage veengronden achteruitging als gevolg van maaiveld dalende.³¹ Voor beweiding waren omheinde percelen nodig en dat is de verklaring voor de vele houtwallen en singels in dit landschap, die ooit dienst deden als veekering.

Afbeelding 28: Leeuwte op een kaart van 1935, met daarop een hoogtebeeld geprojecteerd. De boerderijen liggen op de rand van de stuwwal en beschikken over zowel hoge gronden, waar akkerbouw (wit) op mogelijk is, als over lage gronden die alleen geschikt waren als grasland. Ook op de stuwwal lagen veel graslanden, zoals op de kaart te zien is. Vooral de nattere gronden, met veel keileeminvloed, waren geschikt als grasland.³²

Afbeelding 29: kenmerkend landschapsbeeld op de hogere gronden van het Hoge Land van Vollenhove. De meeste percelen zoals deze akker hebben een uitgesproken strookvorm. Veel percelen waren in gebruik als weiland en dus waren veekerende houtwallen singels nodig, die nog steeds veel voorkomen. Vanwege de behoefte aan brandhout en geriefhout stonden er ook wel kleine bospercelen. Net als op de houtwallen was eikenhakhout een veelvoorkomende gebruiksvorm. Foto Overland.

WONEN OP HOOGTE

Westelijk van Steenwijk lijken oude buurschappen als Thij of Paasloo een heel andere positie te hebben dan Steenwijk, Barsbeek, Leeuwte of het merendeel van de Nederlandse dorpen op zandgronden. Ze liggen niet aan de rand van de lage gronden, maar op de stuwwal, soms in de kleine dalletjes maar ook wel op hoge punten. Waar elders in Nederland al vanaf de vroege middeleeuwen de bewoningsvoorkeur verschoof naar de overgang met de lage gronden, is dat hier blijkbaar uitgebleven. Dat is te verklaren door de aanwezigheid van relatief rijke gronden met keileem die hier op de stuwwal voorkwamen.

Afbeelding 30: Kenmerkend landschapsbeeld van de strookvormige percelen vanaf Leeuwte de laagte in. Daar waar de grond nog hoog is vormde een wal met hout en stekelige struiken een veekerende perceelsscheiding. Iets verderop neemt een sloot die functie over en wordt het landschap boomloos.

Foto Overland.

Afbeelding 31: Op het Hoge Land van Vollenhove ligt deze oude drinkpoel voor vee. De ondergrond bestaat hier uit vrij dichte keileem. Dit verklaart dat het water, ondanks de vrij hoge ligging, niet wegzakt. De poelen trekken bijzondere planten en dieren aan. In het water leven amfibieën, waaronder rugstreeppadden en knoflookpadden. De insecten trekken vleermuizen aan, waaronder meervleermuis en watervleermuis. Zoogdieren als reeën, marterachtigen en egels komen naar de poel om te drinken. Foto Ronald Messemaker, Natuurmonumenten.

Ondanks de hoge ligging zorgde de keileem ervoor dat veel gronden vochtig en redelijk vruchtbaar waren. Voor relatief goede graslanden hoefde je hier dus niet juist naar de laagte te verhuizen. Er was op de stuwwal bovendien voldoende water te vinden. Op plekken met ondiepe, dichte keileem, zakte het water niet weg en kon gemakkelijk een drinkpoel voor het vee worden aangelegd. Er zijn op de stuwwal nog meerdere van deze poelen te vinden.

De 'hoge bewoning' heeft ook tot een ander bewoningspatroon geleid. Er zijn geen esdorpen of bebouwingslinten, maar de

boerderijen staan meer verspreid over het landschap. Daar waar een kerk of kapel stond zoals bij Kerkbuurt of Paasloo ontstond een hogere concentratie van boerderijen en andere huizen. Bij Kerkbuurt ontstond vanaf de 19e eeuw aaneengesloten bebouwing bij de middeleeuwse kerk. Dat gebeurde ook bij het naburige Gelderingen, rond de in 1830 gebouwde katholieke kerk. De kernen zijn inmiddels aaneengegroeid tot het dorp Steenwijkerwold. Ook bij de andere buurschappen, zoals Paasloo, is nu sprake van bescheiden dorpskernen.

Afbeelding 32: topografische kaart van omstreeks 1935 van de stuwwal ter hoogte van Steenwijkerwold, waarop een hoogtebeeld is geprojecteerd. Goed is te zien dat oude buurschappen als Paasloo, Basse, of Gelderingen op de hoogste punten in het landschap liggen. Daartussen liggen kleine beekdalen. De boerderijen liggen gespreid over het landschap met concentraties bij de kernen. De percelen bestaan uit een mix van meer of minder regelmatige blokken tot plaatselijk stroken. Karakteristiek zijn de vele singels en houtwallen op de grenzen van de percelen. Inmiddels zijn percelen vaak vergroot en zijn er meer dorpskernen ontstaan, maar de karakteristieken van dit landschap zijn ook nu nog goed herkenbaar.

LANDSCHAP VAN DE PAUPERS: KOLONIËN VAN WELDADIGHEID

Uitgestrekte heidevelden kwamen in ons gebied alleen voor op de glooiende noordhelling van de stuwwal Steenwijk – Paasloo. De stuwwal ging hier over in het Drents Plateau en de bodem was hier armer, waardoor hier geen oude nederzettingen lagen. De boeren van de marke Steenwijkerwold hadden hier gemeenschappelijke weiderechten, die doorliepen tot aan de Friese grens en Eese. Ook aan de Friese kant van de grens lag heide, waar boeren van Blesdijke rechten hadden. Op de heidevelden ontstond in de 19e en 20e eeuw een landschap van zogenaamde jonge ontginningen met over het algemeen een rationelere en grootschaligere inrichting met rechtere wegen en perceelsgrenzen dan de stuwwal verder zuidelijk. Een vroege en grote speler was de Maatschappij van Weldadigheid. Deze ontwikkelde vanaf 1820 de landbouwkolonie Willemsoord, met als doel paupers uit

de stad een nieuwe toekomst te bieden. Willemsoord heeft nog steeds duidelijk een geplande aanleg met twee elkaar loodrecht kruisende wegen (zie de eenheid Maatschappijkoloniën op de landschappenkaart en afbeelding 33). Vooral aan de Steenwijkerweg staan nog op regelmatige afstand boerderijen en huizen die voortkomen uit de vroegere koloniehuisjes. Marijenkampen was één van de plaggenhuttenkolonies, die ontstonden doordat mensen zich op de heide vestigden die ontslag hadden genomen uit de koloniën, waren gevluht, of wegens slecht gedrag waren verbannen. Marijenkampen werd aanvankelijk ook Huttenberg genoemd, naar de onderkomens van stro, heideplaggen en leem. De landschapsbiografie van de Drents-Friese grensstreek gaat uitgebreider in op de landschappelijke aspecten van de Koloniën van Weldadigheid en de jonge ontginningen op de voormalige heide.³³

Afbeelding 33. De heidegebieden aan de noordzijde van de stuwwal Steenwijk – Paasloo op een kaart van omstreeks 1900, met daarop duidelijk te zien de structuur van Willemsoord.

LANDSCHAP VAN DE ELITE

Bij Vollenhove lagen meerdere havezaten. Deels lagen die of direct bij de stad, maar er waren er ook op enige afstand. Havezate Oldenhof is nog steeds te bewonderen. Het landgoed werd rond 1635 gesticht door Gerhard Sloet. Het kwam in 1776 in bezit van Jan Arend de Vos van Steenwijk tot Nijerwal, maar in 1825 werd het landgoed opnieuw eigendom van de familie Sloet, die het huis in 1976 onderbracht in een stichting.³⁴ Het gebied heeft nog steeds de sfeer van een landgoed door de afwisseling van bos en landbouwpercelen, de lanen, een duiventoren en de oude havezate. Een opmerkelijk landschapselement is 'het Bergje', rechts op de kaart. Volgens het kadaster van 1832 was het een 'koepel en berg voor vermaak'. Blijkbaar was het een wandeldoel voor een tochtje vanuit het huis.

Afbeelding 35. Duiventoren bij de Oldenhof met op de achtergrond de laan naar het huis. Foto Overland.

Afbeelding 34. De omgeving van Oldenhof op de huidige topografische kaart.

STEENWIJK, HANDELSPLAATS EN VESTINGSTAD

Steenwijk ontstond in eerste instantie als een soort esdorp op de overgang van de hogere Steenwijkerkamp naar de lagere gronden. De naam Steenwijk zou te danken zijn aan de vele zwerfstenen die op de Steenwijkerkamp (onderdeel van de keileemstuwwal) te vinden waren.

Dat Steenwijk zou uitgroeien tot een handelsplaats had vooral te maken met de ligging aan vanuit de Zuiderzee bevaarbaar water en aan de weg naar Friesland. Deze liep over de stuwwal en passeerde ter hoogte van Steenwijk het smalle dal van de Steenwijker Aa. De bisschop verleende tussen 1255 en 1296

stadsrecht aan Steenwijk. Dat betekende voordeel voor de bewoners die markten konden houden, maar ook voor de bisschop die Steenwijk als een bisschoppelijke versterking kon beschouwen. Overigens kreeg Steenwijk toen geen stadsmuur, maar werd de stad wel omgracht.³⁵

De samenkomst van waterwegen heeft in hoge mate de ruimtelijke structuur van Steenwijk beïnvloed. Aanvankelijk was het alleen voor kleine schepen mogelijk om de ondiepe en kronkelige Steenwijker Aa te bevaren. In 1632 werd het Steenwijkerdiep in gebruik genomen, waardoor zeeschepen via schutsluizen in Blokzijl tot in Steenwijk konden komen (zie

Afbeelding 36. Op deze kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1550 is de bijzondere ligging van Steenwijk te zien op de rand van de hogere gronden (lichtgekleurd) en het lage dal van de Wapserveense Aa / Steenwijker Aa (groen). Door het dal is de weg naar Friesland aangelegd in de richting van de hogere gronden die linksboven te zien zijn. De stad is omgeven door een gracht die wordt gevoed door de Aa. Bron: Bibliotheca Digital Hispánica, zie ook Rutte en Vandennieuwenhuyze, 2018.³⁶

Afbeelding 37. Links: Steenwijk in de Stedenatlas van Blaeu (1649).³⁹ Het noorden is rechtsonder. De stad had toen de vestingstructuur die nu nog goed in de stedelijke opbouw van de binnenstad te herkennen is. Rechtsboven is het uiteinde van het toen nieuwe Steenwijkerdiep te herkennen. Rechts: kaart met hoogtebeeld van het huidige Steenwijk, waaruit blijkt dat vooral in het oosten de vestingstructuur met diepe gracht en hoge wallen nog goed is te herkennen.

afbeelding 37). In de twintigste eeuw werden, in verband met de aanleg van polders, het kanaal Beukers–Steenwijk (1929) en Steenwijk–Ossenzijl (1934) aangelegd. De oude Steenwijker Aa stroomt niet meer langs de stad, maar is nog wel op een paar plekken herkenbaar. De wateren ten westen van De Meenthe en ten zuiden van Park Rams Woerthe volgen nog ongeveer de vroegere loop.

In nog grotere mate dan de waterwegen is de ruimtelijke opbouw van Steenwijk bepaald door oorlogshandelingen en verdedigingswerken. De omgrachting kon niet voorkomen dat de stad in 1413 werd binnengevallen door Friezen en in

1523 Geldersen waarbij een groot deel van de stad werd vernield. Na die laatste verwoesting werd de stad opnieuw opgebouwd, waaraan Steenwijk zijn min of meer regelmatige stratenpatroon rond de centraal gelegen markt te danken heeft.³⁸ De vestingwerken die toen tot stand kwamen werden vernieuwd en uitgebreid in de Tachtigjarige Oorlog, waarbij de stad meerdere malen werd belegerd en waarbij wisselend de Staatsgezinde of Spaansgezinde partij het voor het zeggen had. In 1592 viel de vrijwel volkomen in puin geschoten stad definitief in Staatse handen en vanaf 1597 werden de vestingwerken weer opgeknapt.

Afbeelding 38. Ten opzichte van andere Nederlandse vestingsteden onderscheidt Steenwijk zich door de diepe gracht en de hoge vestingwallen, zoals hier, gezien vanaf de brug van de Onnastraat. Dat is te verklaren door de relatief hoge ligging op de flank van de keileemstuwwal waardoorheen de gracht gegraven moest worden. Foto Overland.

HOOFDSTUK 4: NOTEN

26 Hoekman, 2022, p. 42.

27 Ook de ontginning van Paasloo, op het eerste gezicht onregelmatig van opzet, gaat terug op een min of meer regelmatige en ogenschijnlijk planmatige ontginning (Hoekman, 2022).

28 Kroes en Hol, 1979, p. 40.

29 Hol en Kroes (1979)

30 Hol en Kroes, p. 239. De veenontginning is waarschijnlijk ontstaan vanuit het zuiden. Dus het is ook denkbaar dat boerderijen vanuit het zuiden zijn opgeschoven naar het noorden. Zie ook de (niet afgebeelde)

31 De Zeeuw, p. 47.

32 Deze gronden zijn bodemkundig ingedeeld als beekerdgronden. Beekerdgronden zijn typisch de gronden van de voormalige broekbossen in beekdalen, maar het is mogelijk dat ze ook op de vlakkere delen van de keileemrijke stuwwallen zijn ontstaan. Daarnaast is het mogelijk dat de beekerdgronden op de stuwwallen gelijkwaardige eigenschappen hebben als die van de beekdalen, maar dat de ontstaanswijze op een andere, deels onbekende wijze is verlopen.

33 Neeffes en Bleumink, 2021

34 De Zeeuw, 2021.

35 Hol en Kroes (1979).

36 <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000015403&page=1>, folio 79 (blad 85)

37 Canon Land van Vollenhove, lemma Steenwijkerdiep; Hol en Kroes, p. 162.

38 Oversticht, 1989, p. 53.

39 <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/237713>

5 | De ontginning van de veengronden

De uitgestrekte moerassen in het gebied waren tot ver in de late middeleeuwen nauwelijks toegankelijk. Hooguit kwamen er in perioden van droogte wel eens mensen vanaf de hogere gronden om hier hun vee te laten grazen. Toen de bisschop vanaf de tiende eeuw zijn macht ontwikkelde werd het mogelijk het gebied planmatig te ontginnen. De lange strookvormige percelen die tot stand kwamen, zijn vrijwel overal nog te herkennen. Met deze ontginning hadden de ontginners ook onheil over zichzelf afgeroepen. Al spoedig daalde het maaiveld als gevolg van de ontwatering. Landerijen en nederzettingen zakten tot onder de waterspiegel en moesten worden verplaatst naar nieuw ontgonnen grond.

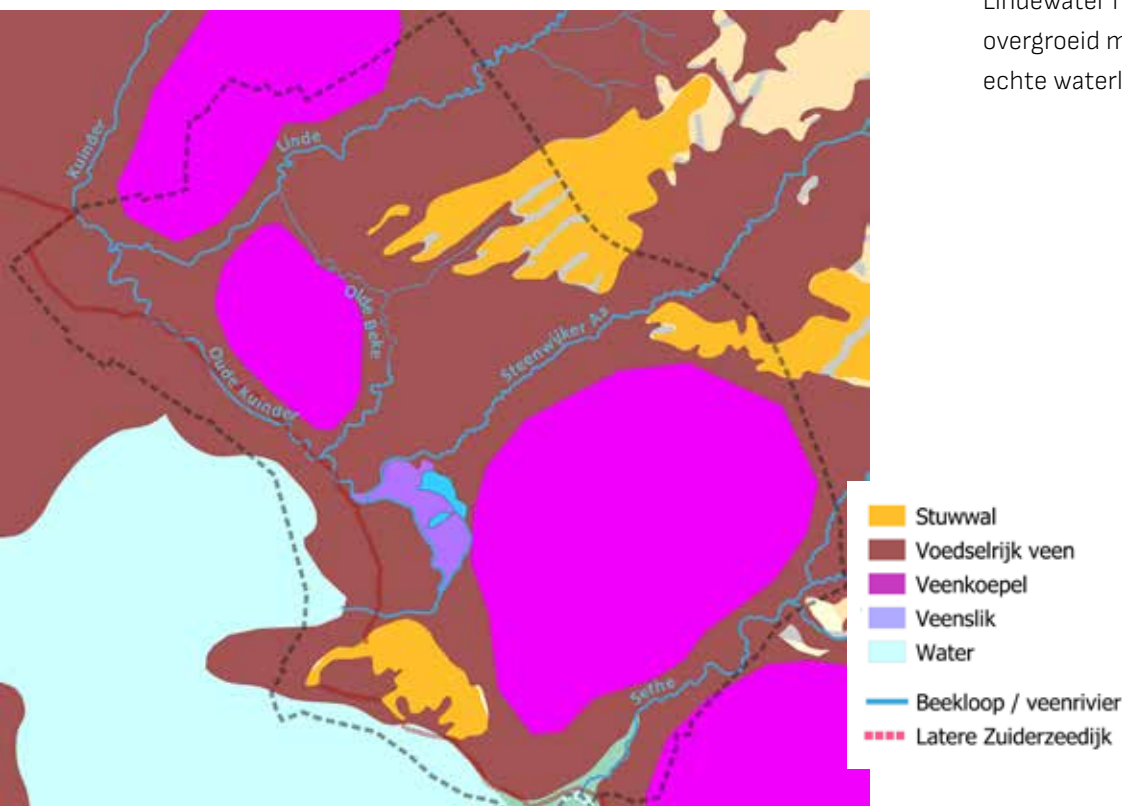

DE UITGANGSSITUATIE

Meerdere onderzoekers hebben geprobeerd te reconstrueren hoe het landschap er uit moet hebben gezien voorafgaand aan de grote ingrepen door de mens. Ze leidden dat af uit historische bronnen, de aard van de ondergrond, de ligging van (vroegere) beken en verkavelingspatronen. Deze reconstructies zijn nauwkeuriger en meer op de plaatselijke situatie geënt dan de paleografische kaarten van hoofdstuk 2 die voor heel Nederland zijn gemaakt. De kaart in afbeelding 39 is gebaseerd op de bevindingen van deze onderzoekers.⁴⁰

Een belangrijk verschil met de Nederland-brede kaart is dat de Kuinder, na samenvloeiing met de Linde, verder naar het zuidoosten stroomt. De beek, op de kaart aangeduid als Oude

Kuinder, moet ongeveer ter hoogte van de latere Zuiderzeedijk richting Blokzijl hebben gestroomd. Daar kwam hij samen met de Steenwijker Aa om als een brede stroom nog verder naar het zuidoosten te stromen. Pas ten noorden van Vollenhove boog de stroom naar het westen af om vervolgens in het Almere uit te monden. Vanuit deze grote stroom moet tussen Blokzijl en Vollenhove al voor de ontginning flinke afslag van het omliggende veen hebben plaatsgevonden. Daarbij ontstonden de natuurlijke meren het Giethoornse Meer en het Duiniger Meer. Veel van het afgeslagen veen werd ook weer neergelegd. Dat blijkt uit de ondergrond van het omliggende gebied die bestaat uit weer bezonken veen: veenslik. Een ander verschil met bovenstaande kaarten is de zijtak van de Linde die door het veen stroomde en die volgens historische bronnen 'Olde Beke' werd genoemd. Tussen 800 en 1000 stroomde hier weinig Lindewater meer doorheen. Bovenstrooms was de loop bijna overgroeid met veen, maar benedenstrooms moet het nog een echte waterloop zijn geweest.

39: Reconstructie van het landschap voor de aanvang van de grote veenontginningen, tussen 800 en 1000. De ligging van de veenmoskoepels is alleen voor het studiegebied aangegeven.⁴¹

VEENSOORTEN

De aard van het veen was afhankelijk van de afstand tot de beken of de Almeriekust. Dicht bij de beken en dicht bij de kustlijn had relatief voedselrijke water toegang tot deze venen. Dat gebeurde plaatselijk ook dicht bij de hogere gronden waar de ondiepe zandbodem grondwater (kwel) aanvoerde. Hier ontstonden eutrofe (relatief voedselrijke) venen. De vegetatie bestond uit riet of zegge in permanent natte gebieden of broekbos in gebieden waar het een deel van het jaar ook iets droger kon zijn. Het veen bestond uit afgestorven delen van deze vegetaties. Dicht bij de kust was het veen waarschijnlijk al voor de ontginning bij overstromingen overdekt met een laagje klei.

Verder weg van de beken of hogere zandgronden werd het moeras uitsluitend gevoed door (voedselarme) regenwater. Onder deze voedselarme omstandigheden is veenmos een van de weinige planten die kan overleven. Het veenmosplantje drijft in

het water en groeit van boven aan. Van onder sterft het veenmos af, maar het verteert niet. De afgestorven delen vormen een spons die het water vasthoudt. Het waterpeil stijgt daardoor mee met het naar boven groeiende veenmos. Hier ontstonden in de loop van de tijd waterverzadigde veenkoepels van oligotroof (voedselarm) veenmosveen die meerdere meters boven het niveau van de beken konden uitgroeien. Ook het moeras in het studiegebied bestond voor een deel uit deze veenkoepels. De kaart van afbeelding 39 geeft een indicatie van de ligging van de veenkoepels. Het is overigens niet bekend of deze koepels ook hier werkelijk meters hoog boven de omgeving uitstaken. Het veen kan ook een tamelijk vlakke ligging hebben gehad. Wel weten we dat het hele veenpakket in het westen wel drie tot vier meter dik moet zijn geweest. Naar het oosten toe en ter plekke van dekzandruggen uit de ijstijd was het veenpakket dunner.

Afbeelding 40. Op verschillende plekken in Weerribben-Wieden is te proeven hoe de moerassen er voor de komst van de mens uitzagen. In het broekbos stonden elzen, en in mindere mate ook wilgen en berken. De bomen stonden een deel van het jaar met hun voeten in het water. Het broekbos werd doorsneden door stroompjes die bij een grote wateraanvoer het gebied overstroonden. De veenondergrond bevat houtresten en vaak ook wat klei- en zanddeeltjes, afgezet bij overstromingen. Foto: NPWW.

Afbeelding 41. Grote veenkussens van veenmosveen bestaan niet meer. Wel is hoogveen bespaard gebleven in het Fochteloërveen, op de grens van Drenthe en Friesland. Op de foto veenvorming door veenmos aldaar.
Foto Agnes Monkelbaan, Wikimedia Commons.

Afbeelding 42. Op lage, vrijwel permanent natte plekken in het landschap, vaak in de buurt van beken, groeide rietmoeras. Ook dergelijke landschapsbeelden zijn in het huidige landschap van Weerribben-Wieden terug te vinden.
Foto Natuurmonumenten.

HET VROEGSTE GEBRUIK VAN HET VEEN

Al voor de tijd van de bisschop was een deel van de lage veengronden al in gebruik bij de lokale boerengemeenschappen. Als het gebied in de zomer begaanbaar was, kwamen ze er om twijgen uit het broekbos te oogsten als wintervoer voor het vee of om vee te weiden, zo nemen we aan. Het is goed mogelijk dat men er toen al in slaagde om op niet al te grote afstand van de hogere gronden sloten te graven en gronden te ontginnen. Mogelijk speelde een plaatselijke grondheer hierbij een coördinerende rol. Mogelijk ontstonden zo de 'veenontginningen vanaf de stuwwal' (zie de landschappenkaart, afbeelding 2).

De systematische ontwatering en ontginning van de enorme veenmoerassen vergde echter een veel grootschaliger aanpak. Vooraf moest worden nagedacht over afwateringssystemen, en er waren juridische afspraken nodig en landmeters om de ontgonnen gronden toe te wijzen aan rechthebbenden. Een en ander moest van bovenaf worden gecoördineerd, en dat werd mogelijk dankzij het toenemende gezag van de Utrechtse bisschoppen vanaf ongeveer het jaar 1000. Vermoedelijk vonden de eerste ontginningen plaats vanaf de Oude Kuinder waar het veen was bedekt met zand en klei, afgezet bij overstromingen vanuit de rivier en het nabije Almere.⁴² Later volgden ontginningen vanaf de Sethe, Linde, Kuinder of het Giethoornse Meer, of van speciaal daartoe gegraven weteringen (zie afbeelding 45).

ONTGINNINGSSYSTEMATIEK

De ontginners maakten gebruik van de geringe, maar van nature aanwezige hoogteverschillen in het veenmoeras. Het veen was weliswaar kletsnat, maar was uitgegroeid boven het waterpeil van de beken. Langs de beken kon bovendien een

wat stevigere oeverwal liggen, van kleiig of zandig materiaal dat bij overstromingen was afgezet. Min of meer loodrecht op deze beken, en soms ook vanaf gegraven weteringen, werden honderden meters lange sloten het veen in gegraven. De sloten verdeelden het veen in lange strookvormige percelen. Zo ontstond het landschap van de veenontginningen (zie de landschappenkaart, afbeelding 2). Nog steeds worden grote delen van het veengebied gekenmerkt door deze langgerekte stroken. De sloten zorgden ervoor dat het water uit het veen liep, waardoor het begaanbaar en ook bewerkbaar werd. Daar waar voldoende diep ontwaterd kon worden, was akkerbouw mogelijk en werd op elke eigendomsstrook een boerderij gebouwd. Langs de boerderijen werd een pad of een weg aangelegd met bruggetjes of plankieren over de tussenliggende sloten. Zo ontstond een lint van boerderijen loodrecht op de sloten. De weg werd ook wel verhoogd aangelegd, en diende dan als kade of dijk, die bij grote beekafvoeren het hoogwater kon keren. Aan de achterzijde van de ontginning werd vaak een achterkade gelegd, die het (zure) water uit het nog onontgonnen veen moest keren.

Afbeelding 43. Strokenlandschap gezien vanaf de Zuiderzeedijk tussen Kuinre en Blankenham. Anders dan bij andere veenontginningen bleef hier akkerbouw mogelijk, dankzij de klei-bovengrond. Ten tijde van de ontginning stroomde hier de Oude Kuinder door het veengebied van waaruit zandige klei op het veen was afgezet. Na de ontginning en de landdaling die daarvan het gevolg was, ging de kleiafzetting versneld door bij overstromingen vanaf de Zuiderzee. Door de bedijking stopte de kleiafzetting, hoewel de vele dijkdoorbraken ook nog een bijdrage moeten hebben geleverd. Foto Overland.

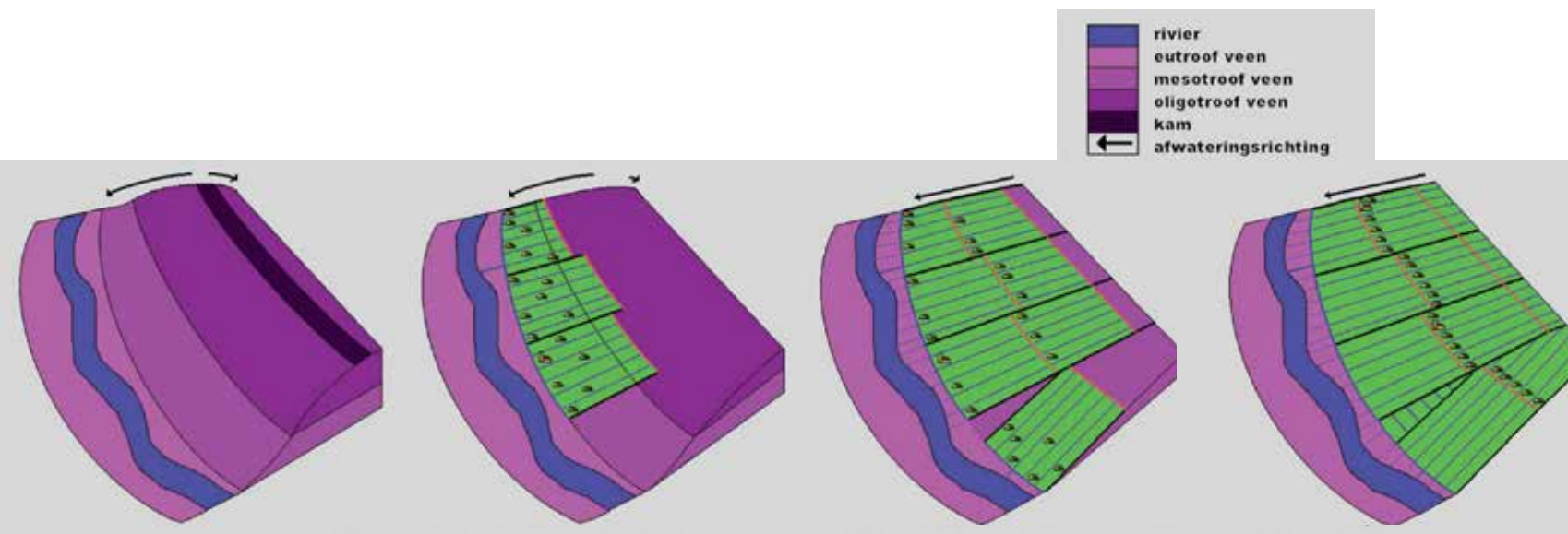

VERNATTING EN OPSCHUIVENDE BEWONING

Al vrij snel kregen de nieuwe bewoners te kampen met vernatting van hun akkers. Het ontwaterde veen klonk in en ging oxideren (verteren) doordat zuurstof kon toetreden. Het maaiveld daalde tot op de grondwaterspiegel. Deze gronden waren te nat voor akkerbouw en op den duur alleen geschikt voor grasland. Om deze reden oriënteerden de boeren zich al in de middeleeuwen steeds meer op de melkveehouderij. Later werden de gronden ook voor weidegrond te nat. Hooguit kon er in de zomer een snede hooi van worden geoogst. De boeren waren daardoor gedwongen om de ontginning verder het veen in uit te breiden en sloten en stroken te verlengen. De ontginners hadden recht van opstrek. Er was door de bisschop geen achtergrens vastgesteld. Op de verlengde stroken liep het veen weer leeg en konden weer akkers worden aangelegd. Ook de boerderijen werden in die richting verplaatst. Soms kon een oudere achterkade dienst doen als een nieuwe verbindingsweg tussen de boerderijen. Soms werd ook een nieuwe weg langs de boerderijen aangelegd. Zo konden door de eeuwen heen verschillende lintbebouwingen elkaar opvolgen.

Soms wijzen in archeologische resten in de bodem nog op een oud bewoningslint. Veranderingen in de richting van de stroken kunnen wijzen op een vroegere achterkade van een ontginning, die later is verlengd.

Overigens werden niet alle veenontginningen bewoond. Zo kwamen nieuw ontgonnen percelen in het Leeuwtveld, ten noorden van Leeuwte bij Vollenhove, toe aan al bestaande boerderijen in dit buurtschap. Zij hadden hier al vanouds gemeenschappelijke rechten op.⁴³ Sommige gebieden waren al bij de ontginning te laag en te nat voor akkerbouw en bewoning. Dit was bijvoorbeeld het geval in het laaggelegen gebied van De Heven (met een ondergrond van veenslik) ten westen van het Giethoornse Meer.

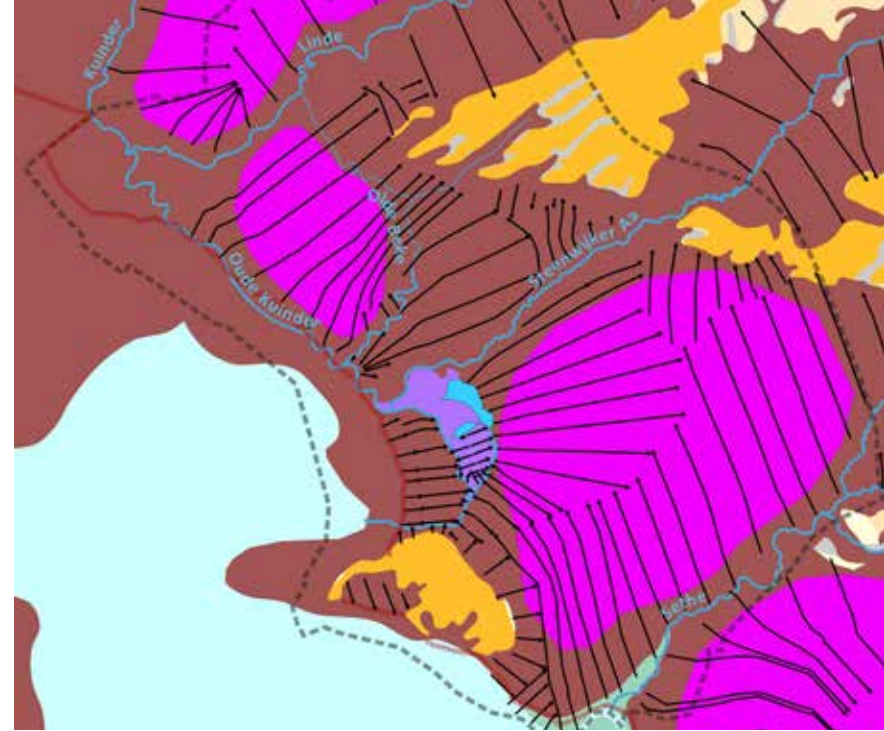

Afbeelding 44: Ontginning van een veengebied vanaf een rivier, illustratie van Chris de Bont (2012).⁴⁴ We zien hier één fase van opschuivende bewoning, maar er kunnen meer fases zijn geweest.

STROKENLANDSCHAPPEN

Uiteindelijk kwam in vrijwel alle veengebieden de typische strokenstructuur tot stand die ook nu nog een groot deel van het landschap kenmerkt. Er zijn meerdere studies gedaan naar de aanpak en de fasering van de strokenverkaveling en de opschuivende bewoning. Onderzoekers als Reeskamp (2013), Mol (2011), Gonggrijp (1981 en 1987), Hol en Kroes (1997), Hamming (1958) en Veenenbos (1950) hebben er hun licht over laten schijnen, maar beamen ook dat het laatste woord hier nog niet over is gezegd.

Wij volstaan hier met de kaart in afbeelding 45 en trekken hier enkele algemene conclusies uit. De kaart geeft een impressie van het begin- en eindpunt en de richting van de stroken in het veenlandschap. Op de kaart is te zien dat het beginpunt van de pijlen vaak bij beken of wateren ligt die dienst deden als ontginningsbasis en waarop de sloten het water uit het veen afvoerden.⁴⁵ Vanaf de hogere zandgronden lopen vaak kortere stroken de laagte in. Dit zijn mogelijk oudere ontginningen die niet op instigatie van de bisschop zijn ondernomen. Goed te zien is dat de vorm van de beken kon leiden tot convergerende (naar elkaar toe) dan wel divergerende (van elkaar af) stroken. Zo worden de stroken ten oosten van het Giethoornse Meer steeds breder. Ten noorden van de samenkomst van Linde en Kuinder worden ze steeds smaller. Te zien is dat stroken zich niets aantrekken van de zijtak van de Linde, de Olde Beke. Dat is een teken dat die bij de ontginning erg klein was en waarschijnlijk overgroeid met veen. Stroomafwaarts was de deze beek groot genoeg om als ontginningsbasis te dienen voor korte stroken. Ook lopen de stroken richting het centrum van de veronderstelde hoogveenkoepels. Men groef ze immers in de richting van hogere punten van het landschap.⁴⁶ Dat de stroken tussen Olde Beke en Oude Kuinder gewoon over het hoogveen doorlopen, kan een teken zijn dat dit niet zo'n hoge koepel was. Ter hoogte van de Wijden hebben de stroken plaatsgemaakt voor water, maar is de richting gereconstrueerd op basis van oudere kaarten.

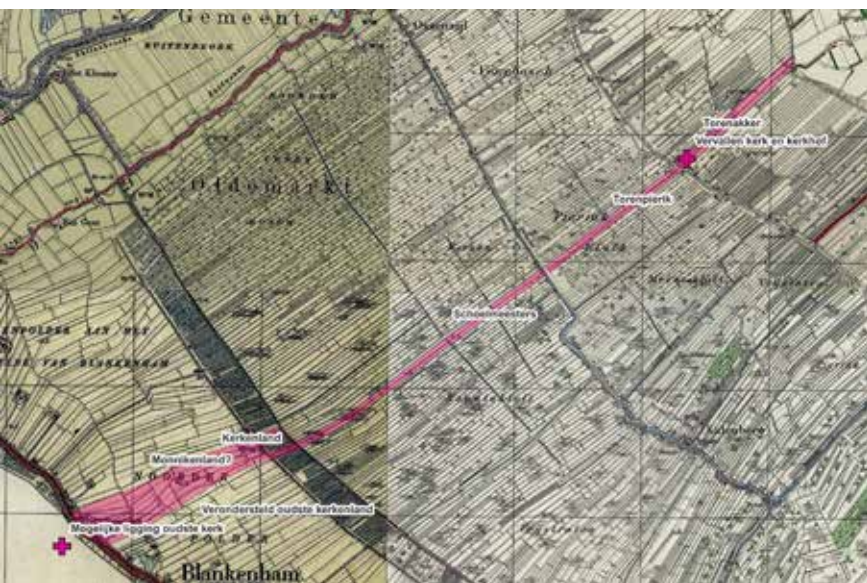
Afbeelding 45. Schematisch beeld dat illustreert hoe in het landschap met beken, venen en stuwwallen het strokenlandschap van de veenontginningen tot stand kwam. De pijlen geven de richting van de stroken aan. De tijdsperiode tussen begin- en eindpunt van een pijl kan eeuwen beslaan en meerdere dorpsverplaatsingen omvatten. De meeste stroken zijn nog altijd in het landschap aanwezig, ook in de later verveende gebieden. Alleen in de latere grotere wateren (de Wijden) en nieuw ontgonnen gronden zijn ze niet meer of minder zichtbaar. Ter oriëntatie is de ligging van het studiegebied en de latere Zuiderzeedijk aangegeven. Gebieden met minder uitgesproken stroken, zoals de stuwwallen, de broekweiden langs de Linde of het gebied tussen Giethoornse Meer en Blokzijl, staan niet aangegeven. Ook in buitendijkse gebieden of beekdalen konden strokontginningen liggen. Deze hangen niet direct samen met de veenontginningen en zijn ook niet aangegeven. De stroken in het oosten (Zuidwest Drenthe) zijn maar deels weergegeven.

Afbeelding 46. Strokenverkaveling van het gebied ten westen van het gehucht Nederland. Ondanks latere veenwinning is de middeleeuwse strokenstructuur goed zichtbaar gebleven. Verderop is Kalenberg zichtbaar. De stroken lopen verder door naar het noordoosten (witte pijl), maar zijn op de luchtfoto niet goed zichtbaar. Foto: Aerophoto Schiphol

DE KERK VAN IJSSELHAM

Ook de kerken die op de nieuwe veenontginningen werden gebouwd kregen grond in handen, bijvoorbeeld om in het levensonderhoud van de pastoor te voorzien. Net als bij de boeren werd de eigendomsstrook van de kerk steeds verlengd dieper het veen in, waarbij ook de kerk van plaats wisselde. Meer dan bij boerderijen kunnen van kerken restanten zijn overgebleven, zoals graven of stenen fundamenteën. Mol (2011) reconstrueerde aan de hand van de eerste kadasterkaarten, veldnamen en oudere archiefstukken de doorgaande strook van de kerk van IJsselham. Anders dan eerder gedacht maakte hij aannemelijk dat het oorspronkelijke IJsselham, inclusief de oudste kerk, bij het tegenwoordige Blankenham moet hebben gelegen. De oorspronkelijke kerk stond waarschijnlijk dicht bij de loop van de vroegere Kuinder, ongeveer ter hoogte van de latere Zuiderzeedijk.

Afbeelding 47. De vermoedelijke eigendomsstrook van de kerk van IJsselham met veldnamen en vindplaatsen die op kerkbezit of vroegere kerklocaties wijzen. Bron: projectie van de door Mol (2011) gereconstrueerde strook op de topografische kaart van omstreeks 1930.

Alleen van het laatst bekende kerkgebouw weten we met zekerheid de locatie. Het stond dicht bij het tegenwoordige IJsselham op een perceel dat vroeger Torenakker werd genoemd. Op de eerste kadasterkaarten van omstreeks 1830 staat de aanduiding 'vervallen kerk en kerkhof'. Waarschijnlijk hadden ter hoogte van deze kerk ook boerderijen gestaan. Door vernatting werd het gebied onbewoonbaar en de kerk werd wegens armoede samengevoegd met die van Oldemarkt en Paasloo.

VERDROOGDE OF VERNATTE VEENONTGINNINGEN

Na ontginning kon het met de waterhuishouding grofweg twee kanten op: gebieden konden verdrogen of juist vernatten.

Verdroging is veel opgetreden in gebieden waar de veenlaag dun was en de onderliggende zandgrond hoger ligt dan NAP (zeespiegelniveau). Dat is vooral in het aangrenzende Drenthe en in het oosten van het studiegebied (zie kaart afbeelding 2) het geval. In dit gebied was er sprake van een beekdal omgeven door hoger gelegen zandgronden waar het veen in de loop van het holoceen overheen was gegroeid. Bij de beek, waar de veenontginningen aan waren gevangen, was de veenlaag dik, maar verder van de beek af werd de veenlaag dunner.⁴⁷ Ontwatering was hier vrij gemakkelijk omdat de onderliggende zandgrond boven NAP of het waterniveau van de beken lag. Na eeuwen van ontwatering verteerden de dunne veenlagen. Deze zandgronden kunnen nu tamelijk droog zijn. Bij Blesveen of Nijeven liggen nu zandgronden, maar bestaan toch nog de kenmerken van veenontginningen zoals de strokenstructuur of de lintbebouwingen. Dit type landschap komt binnen het studiegebied ook voor bij Blesdijke of Nijeven. Het wordt onder de noemer 'veen en woudontginningen' uitgebreid beschreven in de landschapsbiografie van de Drents-Friese grensstreek.⁴⁸

In het gebied van Weerribben-Wieden lag het zand dieper dan NAP. Het veen zakte ook hier in door klink en oxidatie waardoor het maaiveld bijna gelijk kwam te staan met de grondwaterspiegel. Dorpen, bestaande uit lintbebouwingen, werden verlaten en dieper het veen in verplaatst. Boeren in het veen moesten afstappen van hun akkerbouwtaak en

omschakelen naar veehouderij, wat ook steeds moeilijker werd. De natte, drassige graslanden waren veel te slap om te beweiden, en alleen in de zomer kon er nog een karige hooioogst van gehaald worden

STREEKDORPEN

De lintbebouwingen van de veenontginningen worden in het gebied Weerribben-Wieden vaak aangeduid als 'streekdorpen'. Ze komen vooral voor op plekken waar de veenlaag is verdwenen, zoals in Blesveen of Nijeveen, of waar deze dun is, zoals in Wanneperveen. Daar waar de veenlaag veel dikker is, is de bebouwing vaak geheel verdwenen.

VOORBEELD LINTBEBOUWING WANNEPERVEEN

Afbeelding 48. De lintbebouwing van Wanneperveen op een kaart van omstreeks 1935. De veenontginning Wanneperveen begon verder zuidelijk bij de Sethe (nu het Meppelerdiep). Waarschijnlijk stonden de eerste boerderijen op korte afstand van deze stroom en vormden ze daar een eerste bewoningslint. Naarmate het veen vernatte, werden stroken verder naar het noorden, het veen in, verlengd en werden ook de boerderijen verplaatst. Langs de verplaatste boerderijen werd een weg aangelegd en zo ontstond een lintbebouwing. Het huidige Wanneperveen is de laatste fase van deze dorpsverschuiving. Op de kaart is te zien dat iets ten oosten nog enkele boerderijen verder naar het noorden zijn gebouwd. De gronden waren daar droger, en er was zelfs akkerbouw mogelijk in 1930. Tot een geheel nieuw lint is het echter niet meer gekomen. Een groot deel van de op de kaart zichtbare landbouwpercelen bestaan uit kraggen, voormalig uitgeveende en weer verlande trekgraten, die verder zijn ontwikkeld tot rietland of hooiland.

Afbeelding 49. Kerken waren over het algemeen de vroegste stenen gebouwen, vandaar dat ze vaak veelzeggend zijn over de ouderdom van dorpen. De kerk van Wanneperveen is gebouwd in 1502. Dat betekent dat het lint van Wanneperveen vermoedelijk rond deze tijd op deze plaats terecht kwam. De kerk beschikt niet over een toren, maar over een klokkenstoel. Ook in de aangrenzende gebieden in Friesland en Drenthe, waar ook sprake was van verschuivende lintbebouwingen, hebben veel kerken een klokkenstoel. Dat kan te maken hebben met de slappe veenondergrond, maar omdat het zand hier ondiep is, was dat waarschijnlijk niet de voornaamste reden. Het heeft vermoedelijk vooral te maken met de beperkte middelen van de gelovigen, die door het inzakken van het veen beschikten over maar weinig productieve grond. Het verplaatsen van de kerk moet al kostbaar genoeg zijn geweest. Foto Overland.

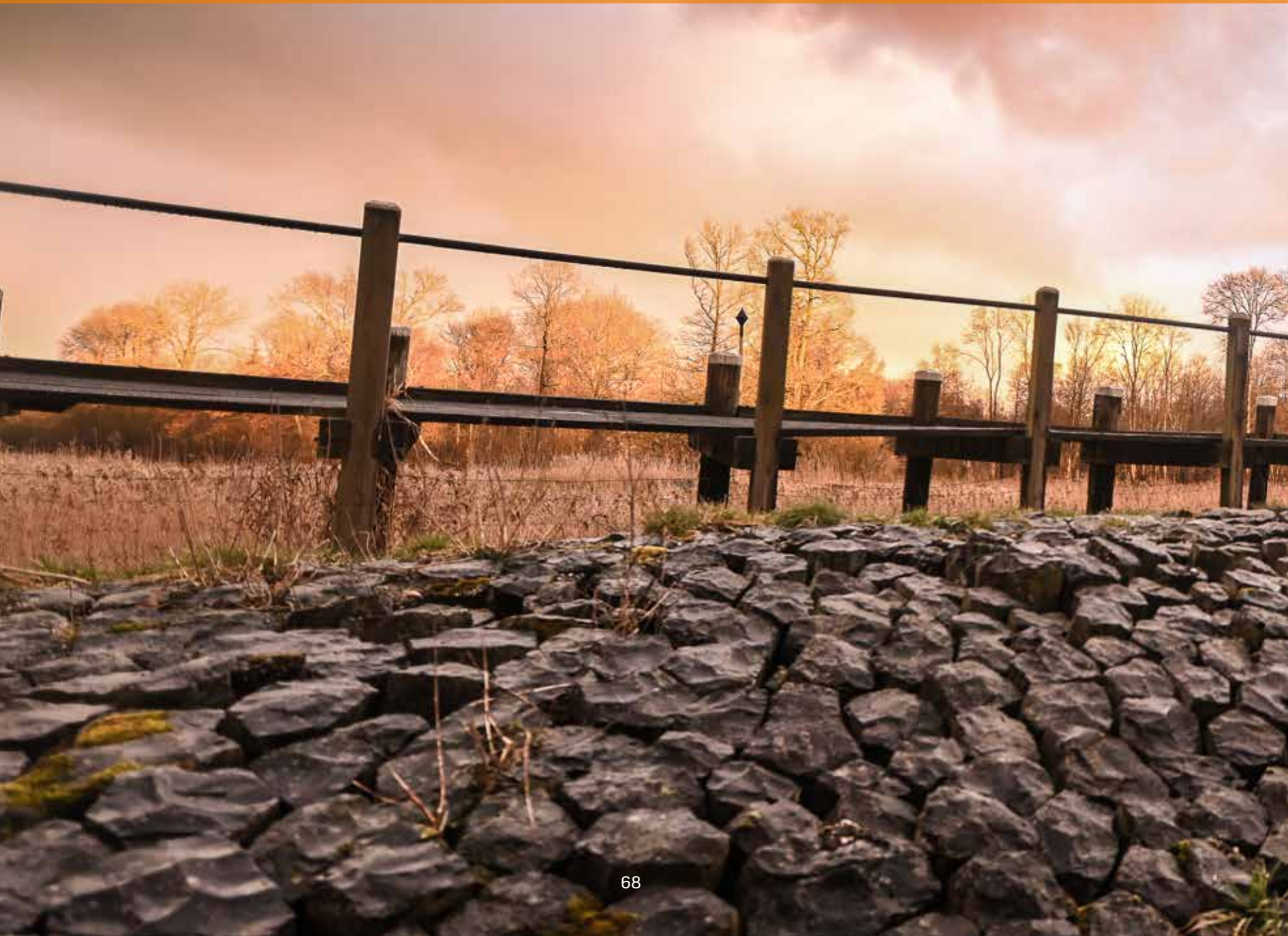

HOOFDSTUK 5: NOTEN

- 40 Mol[2011] geeft een indicatie van de vier veenkoepels en gaat in op de ligging van de Oude Kuinder. Reeskamp [2013] zoomt in op de veenkoepel die ter hoogte van de huidige Weerribben moet hebben gelegen en gaat in op de Olde Beke. Gonggrijp (1981 en 1987) geeft een beeld van de benedenloop van de Kuinder (bij Vollenhove). De auteurs maken deels gebruik van ouder onderzoek van onder andere Hol en Kroes (1997) en bodemkundig onderzoek en interpretatie van Hamming (1958) en Veenenbos (1950)
- 41 Grootste gemene deler op basis van Vos et al (2018). Reeskamp [2013], Mol (2011), Gonggrijp (1981 en 1987), Hol en Kroes (1997), Hamming (1958), Veenenbos (1950). Ter oriëntatie is de ligging van het studiegebied en de latere Zuiderzeedijk aangegeven.
- 42 Mol (2011) geeft een indicatie van de ouderdom van de verschillende veenontginningen.
- 43 Stokvis (2020), p. 47.
- 44 De Bont gaat hier overigens uit van een zogenaamde veenrug, maar ook voor veenkoepels waarlangs beken stroomden is dit beeld illustratief.
- 45 Dit hoeft niet altijd het geval geweest te zijn. Het kan ook zijn dat op enige afstand van de beek een weg met wateringen werd gelegd, vanwaar af sloten werden gegraven die ook loodrecht op de beek stonden, waar ze op afwaterden. Dit zou het geval geweest zijn in het natte gebied Elsheven bij het Giethoornse Meer en bij de ontginning van het later verdwenen Beulake (Stokvis, 2020).
- 46 Chris de Bont (2008) ontwikkelde een visie op de relatie tussen de richting van veenontginningen en de vorm van het hoogveen. Hij onderscheidt daarbij veenkoepels, veenvlaktes en hellingvenen. Tussen Olde Beke en Oude Kuinder kan sprake zijn geweest van een veenvlakte. Duidelijke aanwijzingen voor een tegen de helling van het stuwwallen opgroeiend hellingveen zijn hier niet.
- 47 Soms ging de verlenging van de ontginning zo ver door dat men op zandgrond uitkwam, zie de biografie van de Drents-Friese grensstreek (Neeffjes en Bleumink, 2021).
- 48 Neeffjes en Bleumink (2021). Daar kenmerkt het landschap zich door perceelsstroken die bij de beek nog weinig of moerassig kunnen zijn en dan verschillende keren van aard kunnen veranderen, van natte graslanden, tot droge akkers, tot droge heide of bos.

6 | Kustlandschappen

Door de drooglegging van de Noordoostpolder is het niet meer te zien, maar Weerribben-Wieden is een kustlandschap. Naarmate het land als gevolg van de veenontginning in de middeleeuwen daalde, werd de Zuiderzee-invloed steeds groter. Veel zaken in het landschap, zoals de uitgestrekte Wijden, de havenplaatsjes, de vele dijken, de klif bij Vollenhove of de vele overstromingskolken, zijn alleen te verklaren door de vroegere ligging aan de Zuiderzee.

OVERSTROMINGEN LANGS DE ZUIDERZEE

In hoofdstuk 2 is al kort ingegaan op de eerste fase van het ontstaan van de Zuiderzee. Het Flevomeer van de Romeinse tijd had zich uitgebreid tot het Almere van achtste eeuw. Vanaf deze tijd kreeg de mens een steeds grotere invloed op dit uitbreidingsproces. In het Almere lagen nog grote veengebieden die op steeds grotere schaal werden ontgonnen. De bodem daalde en het gebied werd daardoor kwetsbaar voor getijdenwerking en golfslag vanuit de binnenzee. Vooral omstreeks 1200 veroorzaakten stormvloed grote overstromingen. Tijdens de Allerheiligenvloed van 1170 brak de Noordzee door de duinenrij tussen Huisduinen en Texel. Texel werd een eiland en het smalle water Marsdiep veranderde in een zeegat. Doordat ook het Vlie zich verbreedde, werd het Almere in plaats van een binnenmeer steeds meer een grote zee-inham. In een archiefstuk uit het Oostzeegebied van omstreeks 1300 wordt deze zee-inham voor het eerst vermeld als Sudersee⁴⁹. Door de uitbreiding van deze binnenzee zijn vele nederzettingen, dorpen, kloosters en kastelen van de kaart verdwenen. Omstreeks 800 maakten Urk en Schokland nog deel uit van een groot veengebied dat nog verbonden was met het vaste land. Na die tijd werd dit grotendeels weggeslagen. Urk werd al in 966 genoemd als een eiland in het Almere. Schokland raakte tijdens een zware storm in 1450 los van het vaste land. De namen van sommige verdwenen dorpen herleefden in de nieuwe dorpen van de Noordoostpolder, zoals Marknesse en Nagele. Ook voor de kust van Weerribben-Wieden werd veen afgeslagen en verschoof de kustlijn naar het oosten. Zo moest de burcht van Kuinre landinwaarts worden verplaatst (zie ook afb. 20). Plekken met een stevige ondergrond konden het watergeweld beter doorstaan. Urk dankt zijn voortbestaan aan de keileemstuwwal waarop het eiland lag. Dat geldt ook voor Vollenhove. Het omliggende veenland werd weggeslagen, waardoor de stuwwal aan zee kwam te liggen, en zelfs de vorm kreeg van een vooruitgestoken kaap met een klif.

Afbeelding 50. De Klif bij Vollenhove ofwel Kaap de Voorst. Aan de steilheid is te zien dat toen nog actieve afslag van de keileem in de stuwwal plaatsvond. De foto moet van vóór 1895 zijn. Toen werd de klif glooiend gemaakt en bekleed met basaltblokken. Foto Beeldbank Stadsmuseum Vollenhove 100091

ZUIDERZEEKLEI

Zo lang er geen land werd weggeslagen was men niet ongelukkig met de overstromingen.⁵⁰ Ze vonden vooral plaats buiten het groeiseizoen en telkens werd een laagje vruchtbare Zuiderzeeklei afgezet. Restanten van deze kleilaag zijn nog te vinden ten westen van grofweg de lijn Ossenzijl – Nederland – Giethoornse Meer – Sint Jansklooster. Om de grond tegen zomeroverstromingen te beschermen lagen er aan de kust kleine zomerdijkjes. Winteroverstromingen bleven welkom.

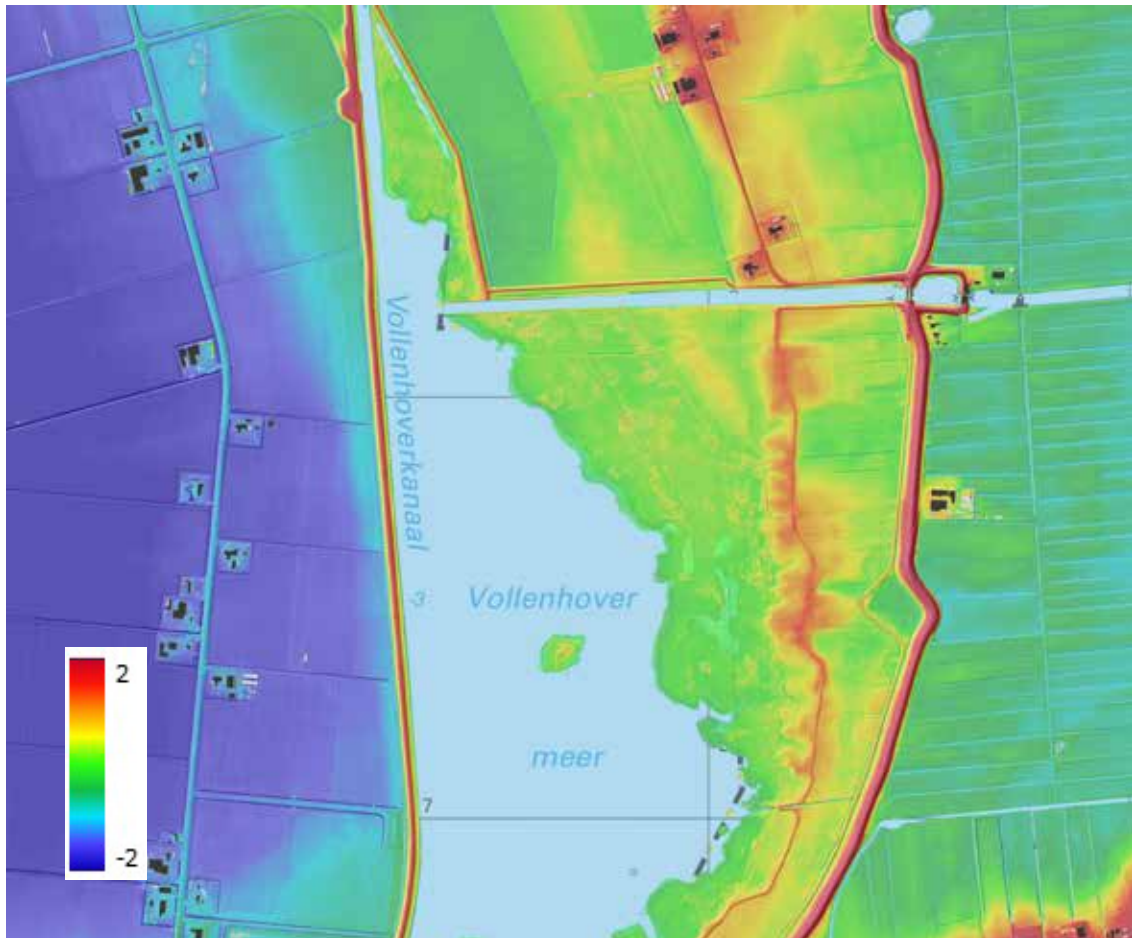
DE BEDIJKING

Naarmate het land verder daalde werden de overstromingen en de landafslag steeds problematischer. Onder bisschop Jan van Arkel kwam, ongeveer in de periode 1354–1363, een aaneengesloten zeedijk tot stand. Plaatselijke dijkjes werden opgehoogd en aaneengeregen tot een grotere zeedijk tussen Vollenhove en Kuinre. Dat proces moet zijn voltooid voor 1363, het jaar dat bisschop Jan van Arkel het Dijkrecht van Vollenhove uitvaardigde. Bijkomend voordeel was dat er nu ook een goed begaanbare landroute tussen de twee machtscentra van de bisschop tot stand kwam. Overigens zorgde men ook daarna nog voor winteroverstromingen door Zuiderzeewater binnen te laten via sluizen en duikers.⁵¹

WAARDEVOLLE UITERDIJKEN

De dijk werd met opzet op enige afstand van de oprukkende Zuiderzeekust gelegd. De golven konden dan op het voorland uitlopen en niet rechtstreeks op de dijk slaan. Toch zijn er, ook in het gebied Weerribben-Wieden, dijken weggeslagen. Zo zijn bij Kuinre resten van dijken in de Noordoostpolder gevonden. De huidige dijk moet dus voor een groot deel een teruggelegde dijk zijn, een zogenaamde inlaagdijk. Ook dergelijke dijken werden weer op afstand van de kustlijn gelegd. Op de oudste topografische kaarten zien we dan ook overal dat er voor de dijk nog buitendijks land ligt. Deze gronden werden 'uiterdijken' of 'buitenlanden' genoemd. Vooral tussen Blokzijl en Vollenhove was dat een brede strook, van meer dan een kilometer. Ten noorden van Blokzijl was de strook soms maar tientallen meters of ontbrak hij zelfs.

Er was buitendijks niet alleen sprake van landafslag, er kon ook juist zandige klei op worden afgezet. Dit is op hoogtebeelden van de Uiterdijken tussen Blokzijl en Vollenhove goed te zien (zie afbeelding 51). De Uiterdijken liggen duidelijk hoger dan het binnendijkse gebied. Door de golven werd zelfs een 'kustwal' opgeworpen die deels uit grind bestaat. Het grind was deels eerder geërodeerd door golfslag tegen de klif bij Vollenhove (Stolp, 1999, p. 24).

De buitendijkse gronden waren erg vruchtbaar en bij normale waterstanden op de Zuiderzee ook voldoende goed ontwaterd. De voor het kadaster in 1832 geschatte opbrengst in guldens bedroeg het drie- tot zesvoudige van het binnendijkse land en meer dan het tienvoudige veenland daarachter, dat ook als grasland in gebruik was.⁵²

Afbeelding 51. Hoogtebeeld van het kustgebied ten noorden van Vollenhove. Ten westen van de Vollenhovese Dijk zijn hier de oude buitendijkse landen (de Uiterdijken) te zien. Goed te zien is dat het buitendijkse land hoger ligt dan binnendijks. Ongeveer evenwijdig aan de dijk ligt een door de golven opgeworpen kustwal. In het noorden zijn hier vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw boerderijen op gebouwd. In het zuiden ligt er een dijkje op, dat waarschijnlijk diende om het achterliggende land tegen zomeroverstromingen te beschermen. Het is denkbaar dat dit dijkje een voorloper is van de huidige dijk. Het Vollenhoverveer heeft nog ongeveer het waterpeil van het vroegere IJsselmeer en functioneert hier nog als randmeer tussen de dieper gelegen Noordoostpolder (links) en het oude land. Ten noorden van Blokzijl (buiten de kaart) gaan de oude buitendijkse gronden zonder tussenliggende waterpartij over in die van de polder. Centraal op de kaart is de onderbreking van de dijk te zien bij het Gemaal A.F. Stroink, dat sinds 1919 via de Ettenlandsche Kolk uitwatert op het Vollenhoverveer (zie ook hoofdstuk 9). Rechtsonder zijn de hogere gronden van Moespot en Leeuwte te zien.

Afbeelding 52. Ten zuiden van de Ettenlandsche Kolk hebben de oude buitendijkse gebieden (linksachter op de foto) nog het meest het oude karakter behouden. Een boomloos en onbebouwd landschap met graslanden binnen het oude zomerdijkje, die daarbuiten overgaan rietlanden en tenslotte in water. Aan de horizon de opgaande begroeiing in de Noordoostpolder. Foto Overland.

BUITENPOLDER ACHTER KUINRE

Een bijzondere vorm van buitendijkse gronden is de Buitenpolder Achter Kuinre. Dit gebied lag van oorsprong binnendijks, maar door landafslag en het bezwijken van dijken langs de Zuiderzee werd in 1702 besloten om landinwaarts een sterke zeekerende dijk aan te leggen. Deze waterkering, die deels bestond uit versterkte al bestaande binnendijken, liep van Kuinre via Slikenburg naar Schoterzijl. De dijken aan de Zuiderzee gingen vervolgens functioneren als zomerdijken die alleen tegen zomervloeden beschermden. Voortaan was sprake van de Buitenpolder Achter Kuinre die bij stormvloeden kon overstromen.⁵³ Dit gebied heeft door de strokenstructuur nog duidelijk het karakter van veenontginningen, maar dankzij de vrij dikke kleilaag die op het veen werd afgezet waren deze gronden productiever dan die van de veenontginningen, zo blijkt ook uit de ingeschatte waarde volgens het eerste kadaster van 1832.⁵⁴

AFWATERING EN ZIJLEN

Een aansluitende dijk betekent niet het eind van de wateroverlast. De dijk betekende een barrière voor beken, weteringen en sloten die voor die tijd nog vrij op de Zuiderzee konden afwateren. Het ging daarbij niet alleen om het lokale water, maar ook om dat van de grote beken die vanuit het Drentse en Friese achterland op de Zuiderzee uitmondten. In het laagland hadden deze overigens niet meer het aanzien van beken. De stroomsnelheid in het vlakke gebied was gering en om voldoende water af te kunnen voeren was een breed water nodig. Stroomafwaarts van Ossenzijl was de Linde in de negentiende eeuw zo'n 40 tot 50 meter breed. Men had grofweg de keuze uit twee mogelijkheden om afwateringsproblemen te voorkomen. Men kon sluizen (hier zijlen genoemd) in de dijk aanbrengen waardoor binnenwater kon worden geloosd. Bij grotere waterlopen (zoals de Linde, zie onder) kon men er ook voor kiezen de hele beek buitendijks te laten.

Afbeelding 54. Uitsnede van een kaart uit 1794 van de rivier de Linde, waarop duidelijk de buitendijkse gronden te zien zijn. Bron: Collectie Overijssel.⁵⁵

Afbeelding 53. De Buitenpolder Achter Kuinre op de kaart van 1850. De winterdijk is met rood aangegeven. Het aangrenzende Friese gebied is ook buitendijks (het Fries Buitendijks Veld).

DE LINDE: BUITENDIJKSE BEEK MET BROEKWEIDEN

Bij de Linde (Lende in het Fries) werd ervoor gekozen om de beek buitendijks te laten liggen. De Linde bleef vrijuit in de Zuiderzee stromen en aan weerszijden werden zeewaterkerende dijken gelegd. Op de kaart in afbeelding 54 uit 1794 is die situatie nog goed te zien.

Bij Kuinre, 'Kuinder', links op de kaart, ligt alleen een brug en kan het water vrij in- en uitstromen. Ossenzijl staat hier met de naam 'ossies-siel' aangeduid en Oldemarkt als 'oudemark'. De Linde is hier afgebeeld als een brede rivier, waarin zelfs een eilandje ligt. In werkelijkheid lagen er, zo blijkt uit iets latere kaarten, stroken land tussen de rivier en de dijk. De dijken werden op afstand gelegd om te voorkomen dat het stromende water die zou ondermijnen en om een overstromingsbuffer te vormen bij hoge afvoeren van de beek of bij opstuwung vanuit de Zuiderzee. In de Linde lagen ter hoogte van Ossenzijl en Oldemarkt zelfs nog grote gebieden buitendijks. Deze gebieden worden wel aangeduid als Broekweiden. Ze hebben van west naar oost de namen Buitenbroek, Tusschenbroek, Markerbroek en Oosterbroek. Dankzij de regelmatige overstromingen was op het veen een stevige kleilaag afgezet. Deze vruchtbare gronden waren al in de middeleeuwen van zeer grote waarde als hooi- en weiland. Ze waren, anders dan de omliggende veengebieden, niet in strookvormige percelen verdeeld maar in gezamenlijk gebruik als hooiland bij de onder de bisschop horige boeren van IJsselham. Er ontstond een ernstig conflict toen zij deze gronden, zonder toestemming van hun grondheer, verhuurden aan Stellingwerpers die zelf een nijpend tekort hadden aan goede graslanden. De bisschop verbood dit en eiste betaling, waarop in 1309 woedende Stellingwerpers naar Vollenhove trokken en daar het bisschoppelijk kasteel belegerden. Pas in de jaren 1406 – 1418 werd het conflict bijgelegd.⁵⁶ In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw kwamen er zomerdijken langs de Linde. Pas in 1842 werd de Linde met een sluis bij Kuinre van het zeewater afgesloten.⁵⁷ De broekweiden werden tot in 1949 nog gemeenschappelijk beweide. Toen werden ze met sloten in percelen ingedeeld.⁵⁸ Aanvankelijk hoorde ook het gebied direct ten oosten van Kuinre tot de buitendijkse gronden langs de Linde. Dit gebied werd echter in 1433 bedijkt en heet sindsdien het 'Bedijkte Rondebroek'.

Afbeelding 55. Deze kaart, getiteld 'Anwysinge der zylen van Blockzyl' van Gysbert Sassen uit 1639, geeft de drie toen bestaande sluizen van Blokzijl weer. Het noorden is links. A = Vollenhoofse zijl; B = Steenwijkerzijl; C = Giethoornse zijl

NEDERZETTINGEN BIJ SLUIZEN EN ZIJLEN

De dijk en de sluizen betekenden een onderbreking van het scheepvaartverkeer dat tot dan toe ongehinderd de Zuiderzee op en af had kunnen varen. Bij de zijlen ontstonden handelsvoorzieningen waaronder een waag en andere vormen van bedrijvigheid. Zo konden havenplaatsen als Blokzijl, Zwartsluis en Ossenzijl ontstaan.

BLOKZIJL, VROEGE TURFHAVEN EN FORTRESSE MET HOLLANDSE INVLOED

Tot het moment van de bedijking was er vanaf binnenwateren als het Giethoornse of het Zuiderdiep nog vrije verbinding mogelijk met de Zuiderzee. En via deze wateren mondde ook de Steenwijker Aa, die een deel van het Drentse achterland afwaterde, uit op de Zuiderzee. Vanaf ca. 1370 lagen er ter hoogte Blokzijl drie zijlen in de dijk (zie de kaart, afbeelding 55). De Vollenhoofse Zijl is aangelegd door bewoners van Baarlo/Kuinderdijk en Leeuwte (liggend binnen het schoutambt Vollenhove). Daarnaast was er de Steenwijker Zijl, gebouwd door bewoners van Steenwijk, Steenwijkerwold en Scheerwolde. Bewoners van Giethoorn waren verantwoordelijk voor de Ghieterse Zijl, iets ten noorden van het huidige Blokzijl.⁵⁹ Blokzijl heeft zijn naam mogelijk te danken aan Blockes huijs, dat vermeld staat in een archiefstuk uit 1438. Blockhuizen waren versterkte, verdedigbaar gemaakte huizen. Block kan ook

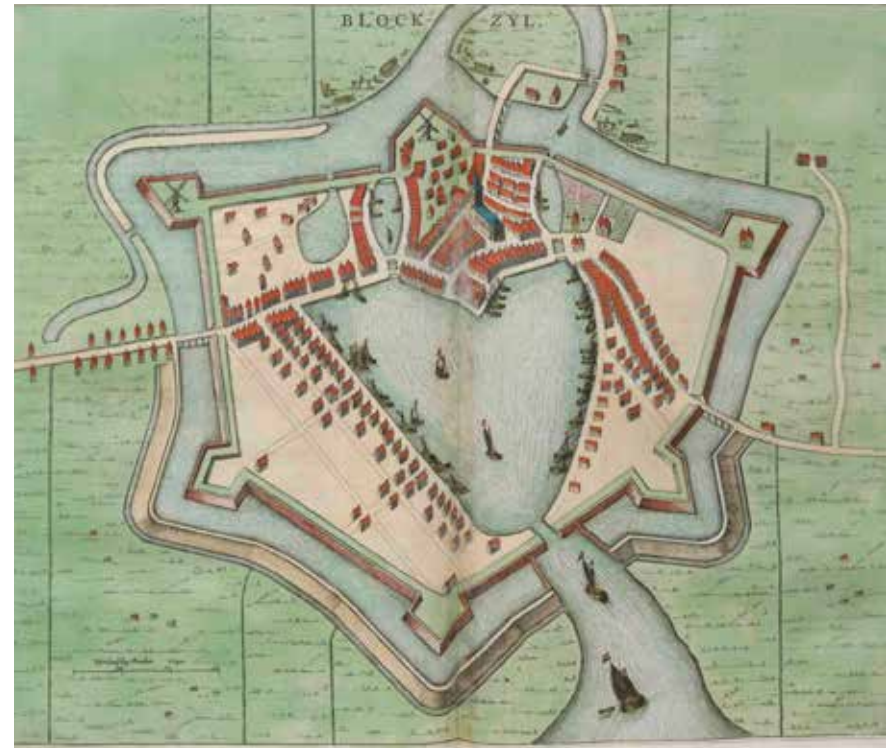

verwijzen naar de naam van de toenmalige eigenaar van dit huis. Tegenwoordig wordt het aannemelijk geacht dat de zijl zelf versterkt was, en daarom Blokzijl werd genoemd.⁶⁰ Bij de sluizen moesten schepen worden overgeladen, waardoor daar al snel bedrijvigheid en bebouwing tot stand kwam. De nederzetting kreeg een boost door de aanleg van de haven, gefinancierd door het echtpaar Van Aremberg in 1549 en door de verbinding met veengebieden via de Vaarsloot en de Arembergergracht (zie p.94 e.v.). Zo kon Blokzijl een belangrijke uitvoerhaven voor turf worden. Ook veldkeien uit Steenwijk werden via Blokzijl uitgevoerd. In 1609 kreeg Blokzijl een eigen kerk. In 1632 werd het Steenwijkerdiep in gebruik genomen, zodat een directere verbinding met Steenwijk ontstond.

In de Tachtigjarige Oorlog was Blokzijl was van enorm belang voor het welvarende Holland. Het handelsverkeer op de Zuiderzee moest ook vanuit het oosten worden beschermd en de aanvoer van turf mocht niet in gevaar komen. Diederik van Sonoy, gouverneur van Noord-Holland en aanvoerder van de Geuzenvloot op de Zuiderzee, liet daarom in 1581 (net als in Zwartsluis) een schans in de vorm van een aarden wal rond Blokzijl aanleggen. Blokzijl werd een steunpunt voor de Staatse Vloot en kreeg hierdoor allerlei rechten, waaronder het recht van waag, het recht om eigen burgemeesters te benoemen en het recht van heffing van bier- en turftol.⁶¹ Tot 1615 bleef Blokzijl onder Hollands gezag. Terug in Overijsselse handen werd de vesting gemoderniseerd. Dit resulteerde in een zeshoekige vesting met bastions die zowel de kern als de haven omsluit en die wel als fortresse werd aangeduid (zie afbeelding 56).

De grootste welvaart bereikte Blokzijl in de jaren 1632–1668.⁶² Schippers en kooplieden waren de belangrijkste bevolkingsgroep. In 1658 telde Blokzijl ruim 160 grote karveelschepen en was op dat moment Overijssels grootste haven.⁶³ Veel nog bestaande huizen stammen uit deze tijd, De Hollands aandoende trap-, hals-, en klokgevels

herinneren aan de grote invloed van Holland waar het overgrote deel van de handel op was gericht. In het Rampjaar 1672, bood Blokzijl kranig verzet tegen de Münstersen die Oost-Nederland waren binnengevallen. Als dank kreeg Blokzijl van Willem III van Oranje het recht van schepenen en secretaris en de rechtspraak over civiele zaken. Daarmee had Blokzijl feitelijk het stadsrecht dat overigens weer in werd getrokken door de Staten van Overijssel in 1675.⁶⁴

Afbeelding 56. Blokzijl in de Stedenatlas van Blaeu van omstreeks 1649 (noord is links). Op de voorgrond de hoog opgeslibde buitendijkse gronden en de brede geul naar het open water, waar verzanding een steeds groter probleem zou gaan worden. Van links naar rechts loopt de oude Zuiderzeedijk door de fortresse heen. De havenkom werd dus buitendijks aangelegd. Twee van de drie oorspronkelijke zijlen zijn nog herkenbaar, van rechts naar links de Vollenhoofse zijl en de Steenwijkerzijl. Van de Giethoornse zijl resteert alleen nog de toevoersloot links, die doodloopt op de dijk. De in 1621 aangebrachte fortificatie omsluit ook de haven. Aan de zeezijde fungeren de wallen als de nieuwe zeedijk. De grachten hebben het peil van het binnenwater waardoor ze onafhankelijk zijn van het getij op de Zuiderzee. De havenkolk heeft weer wel het Zuiderzeepeil.

In de loop van de zeventiende eeuw werd buitendijkse aanslibbing en verzanding een steeds groter probleem. Mede dankzij de inkomsten uit de bloeiende handel was het mogelijk kostbare strekdammen vanaf de haven tot in zee te bouwen teneinde een diep havenkanaal te behouden.⁶⁵ Uiteindelijk boden deze onvoldoende soelaas. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw werd de turfuitvoer steeds kleiner en nam Zwartsluis een groot deel van de handel over. Schippers zochten andere handel, waaronder agrarische producten uit het achterland. Blokzijl werd groot in de houthandel en kende, net als Genemuiden, een florerende huisnijverheid waar men matten maakte van langs de Zuiderzee groeiende biezen. Deze biesenmatten waren in gebruik als vloerbedekking. In 1881 telde Blokzijl ca. 65 Mattenschippers⁶⁶.

en daarmee met het IJsselmeer. De haven dient nu vooral de pleziervaart.

Blokzijl bleef na de inpoldering van de Noordoostpolder via het Vollenhover Kanaal verbonden met het Vollenhovermeer

Afbeelding 57. Links: Blokzijl op een kaart uit 1935, kort voor de droogmaking van de Noordoostpolder. Blokzijl was bereikbaar via een lang havenkanaal door de hoog opgeslibde buitendijkse gronden. In het open water was het kanaal omgeven door strekdammen. Rechts Blokzijl nu op een topografische kaart gecombineerd met een hoogtebeeld. Het patroon van de vestingwerken is nog goed zichtbaar.

Afbeelding 58. De haven van Blokzijl, met Hollands aandoende gevels. Foto Overland.

Afbeelding 59. Luchtfoto van Blokzijl. De oude Zuiderzeedijk liep van links naar rechtsonder door het havenplaatsje. Centraal op de foto ligt de nog bestaande sluis waardoor het Noorderdiep uitmondt op de haven. Links daarvan (vanaf de verste hoek van de haven) lag ooit de Steenwijkerszijl, later de Oude Verlaat (nu alleen nog een straat met die naam). De haven is in 1549 buitendijks aangelegd. Op de voorgrond lag vroeger het IJsselmeer. Nu komt de haven uit op het Vollenhovekanaal. Foto: Holland Foto

ZWARTSLUIS, HANDELSPLAATS EN FORTRESSE AAN HET ZWARTEWATER ⁶⁷

Net als Blokzijl dankt Zwartsluis zijn bestaan aan sluizen in de dijk. Ter hoogte van Zwartsluis mondde de Sethe (met water vanuit de Drentse Oude Vaart en de Reest) uit in het Zwarte Water. Deze grote stroom (die ook hier stroomafwaarts wel Reest werd genoemd) werd in het laatste kwart van de vertiende eeuw afgedamd op initiatief van inwoners van Staphorst en Rouveen. 'De Swarte Sluyss' werd als nederzetting in 1398 voor het eerst in archieven genoemd. Al in de 15e eeuw werd een schutsluis bij Zwartsluis gebouwd, zodat schepen de sluis konden passeren. Ook de rond 1560 gegraven Arembergergracht kwam bij Zwartsluis uit op het Zwarte Water via de Aremberger Sluis. De gracht ontsloot de venen van het Land van Vollenhove, maar kon door de Tachtigjarige oorlog pas in de zeventiende eeuw in gebruik worden genomen (zie p.94 e.v.).

Vanaf 1600 werd het achterland van de Sethe belangrijker. De Drentse Oude Vaart mondde erop uit en die werd verlengd tot diep in de Smilder Venen, een reusachtig hoogveengebied met een enorme voorraad aan te winnen turf. In 1621 werd de houten schutsluis vervangen door een stenen sluis. Al vanaf 1669 werden bochten van de Sethe afgesneden. Vanaf die tijd werd ook gesproken van het Meppelerdiep. Mede door de verzanding van de Blokzijlse haven, kreeg Zwartsluis vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw de hoofdrol in de uitvoer van turf. Vanwege het toenemende belang van het scheepvaartverkeer, maar ook om de periodieke toevloed van water uit het Drentse achterland te kunnen verwerken, werden voortdurend sluizen en schutsluizen aangepast, vervangen of bijgebouwd. In 1958 werd de monding van het Meppelerdiep flink verbreed en werd de grote Meppelerdiepsluis aangelegd, die onlangs is vernieuwd.

Ook Zwartsluis is getekend door oorlog en verdedigingswerken. De oudste versterking komt al uit 1526 toen de hertog van Gelre Zwartsluis bezette. Hij liet toen "een blockhuis op die Swarte Sluis" aanleggen. Net als Blokzijl werd Zwartsluis in de

Tachtigjarige Oorlog van enorm belang voor het welvarende Holland. Het handelsverkeer op de Zuiderzee moest ook vanuit het oosten worden beschermd en de aanvoer van turf mocht niet in gevaar komen. Diederik van Sonoy, gouverneur van Noord-Holland en aanvoerder van de Geuzenvloot op de Zuiderzee, liet daarom in 1580 het stenen blokhuis bij de sluis omvormen tot een schans in de vorm van een aarden wal met vijf bolwerken rond Zwartsluis. Deze werd als 'fortresse' aangeduid, omdat het was voorzien van een permanent militaire bezetting.

Na de Tachtigjarige oorlog raakte de schans in verval en vanaf de achttiende eeuw werden de verdedigingswerken stukje bij beetje afgebroken. Ze zijn daardoor niet meer goed zichtbaar.

Afbeelding 60. Zwartsluis in de Stedenatlas van Blaeu (1649) (noord is onder). Te zien is dat het uitwaterende Meppelerdiep veel groter is dan de wateren die bij Blokzijl de sluizen passeren. De sluizen liggen niet binnen de nederzetting, maar erbuiten. De Arembergergracht met sluis bestond al, maar is niet op deze kaart te zien, deze ligt iets naar het westen (rechts op de kaart). De bebouwing lag niet alleen binnen de fortresse, maar er was daarnaast ook een Buitenkwartier met huizen aan de dijk van het Zwartewater.

Afbeelding 61. Boven: Zwartsluis op een kaart van omstreeks 1926. De omtrekken van de oude Fortresse zijn nog enigszins zichtbaar. Ten westen (links) daarvan de Arembergergracht met dito Sluis, in de monding van het Meppelerdiep zijn de Nieuwe Sluis en de Staphorster Sluis zichtbaar.

Beneden: Zwartsluis op de huidige topografische kaart gecombineerd met hoogtebeeld. De plaats is nog flink uitgebreid, met woonwijken en bedrijventerreinen, waaronder scheepswerven. Ten oosten van de Staphorstersluis is in 1958 de grote Meppelerdiepsluis aangelegd, die onlangs is vernieuwd.

Afbeelding 62. De Arembergersluis is uitgevoerd als schutsluis, zodat schepen kunnen passeren. Tegenwoordig maakt vooral de pleziervaart gebruik van de sluis. Iets verderop liggen de veel grotere sluizen van het Meppelerdiep (de vroegere Sethe). Foto Overland.

OLDEMARKT, OUDE HANDELSPLEK AAN DE LINDE

Tot in 1843 stroomde de Linde vrij af op de Zuiderzee en was het daarom mogelijk de Linde op te varen zonder sluisen te passeren. Dat gaf de mogelijkheid om via deze rivier producten van het achterland te verhandelen. Oldemarkt was daarvoor een bijna ideale locatie. De droge gronden van de stuwwal Steenwijk – Paasloo reikte hier tot aan het dal van de Linde. Al in 1336 was er hier sprake van een botermarkt, zo blijkt uit oude archieven. Die lag op een wat hogere plek die 'Boterberg' werd genoemd (ongeveer op de plek van het huidige bedrijventerrein met die naam). De rijke broekgronden langs de Linde, die als hooiland werden gebruikt, leenden zich uitstekend voor zuivelproductie (zie pag.73). Bovendien werden in deze periode de veenontginningen in de omgeving steeds natter, en daardoor vooral geschikt als grasland. Vanaf de Linde werd de Mercksloot (nu Mallegat) naar de Boterberg gegraven.

Later werd het door vernatting nodig de marktplaats naar hogere gronden te verschuiven, naar het Marktveld (het latere Marktpllein). Langs de weg vanuit het oosten kwam bebouwing en ontstond het dorp Oldemarkt. Oorspronkelijk was dit een groepje huizen in een uithoek van de parochie Paasloo, maar al snel ging Oldemarkt Paasloo overvleugelen. In 1448 kwam hier een kapel die vanaf 1489 de hoofdkerk van de parochie werd.⁶⁸ De kerk was gewijd aan Sint Nicolaas, schutspatroon van kooplui en zeelieden.⁶⁹

Oldemarkt beschikte tot in het midden van de 19e eeuw nog over een belangrijke boter- en weekmarkt (graan en vee). In die tijd waren er veel kleine industrieën, waaronder twee melkfabrieken, steenbakkerijen, leerlooierijen, graanmolens, een ouwelbakkerij, etc.⁷⁰ In 1925 werd de markt verplaatst naar Wolvega dat inmiddels beter bereikbaar was per spoor.

Afbeelding 63. Oldemarkt op een kaart van omstreeks 1929 waarop de Linde (rechtsboven, en de verbindingssloot Mallegat te zien zijn). De bewoning ontstond langs de weg naar de markt, de huidige Hoofdstraat. Rechts de huidige topografische kaart gecombineerd met hoogtebeeld, waarop de hoogte van de uitloper van de stuwwal te zien is.

Afbeelding 64. De waag van Oldemarkt is verdwenen, maar dit woonhuis met trapgevel aan de Hoofdstraat herinnert nog aan het handelsverleden. Foto Gouwenaar, Wikimedia Commons.

KUINRE

Kuinre ontstond in het mondingsgebied van de Linde en de Kuinder of Tjonger. De strategische ligging op de grens met Friesland was voor de bisschop van Utrecht een reden om hier in de tweede helft van de 12^e eeuw versterking te bouwen. De oorspronkelijke bewoner was een dienstman van de bisschop die echter in de eeuwen nadien steeds onafhankelijker van de bisschop ging opereren en zo de status van roofridder kreeg (zie pag. 36).

Toen de bisschop hier de burcht liet bouwen, zag het gebied er landschappelijk nog totaal anders uit. De kustlijn lag verder naar het zuidwesten en de veenmoerassen waren grotendeels nog onontgonnen. Kuinder en Linde vloeiden samen bij Slijkenburg waarna de stroom oostelijk van Kuinre richting Blokzijl liep. Door het oprukken van de zee moest de burcht worden verlaten en landinwaarts worden herbouwd. Ook die locatie is weer verlaten (zie pag. 20). Ook delen van Kuinre zelf, waaronder de 12e-eeuwse kerk, werden bij overstromingen verzwolgen.

Kuinre heeft dankzij de vroegere roofridders een zeker roemrucht imago, maar de verdwenen burchten hebben weinig invloed gehad op de huidige opbouw van Kuinre, net als de militaire schans die ten zuiden van het dorp heeft gelegen. Wat bijzonder is aan Kuinre is de markante ruimtelijke structuur die tot stand kwam na eeuwen van sleutelen aan rivierlopen. De structuur is goed te herkennen op de kaart uit de Gemeente-atlas van 1867 (zie afb.65). De oude kern Kuinre is een bebouwingslint (langs de Henric de Cranestraat) op een brede kade die de waterscheiding vormt tussen twee gegraven waterwegen. Mogelijk was deze kade van oorsprong de weg vanuit het noorden naar de burcht en diende het later als ontginningsbasis voor de veenontginningen ten westen en ten oosten van het dorp. Aan de oostkant van de kade ligt de gegraven benedenloop van de Linde. Tot 1842, toen de Linde van sluizen werd voorzien, waterde de rivier nog vrij op de Zuiderzee af en konden er dus hoge waterstanden optreden. Dat verklaart de ligging op dijkhoogte van het bebouwingslint. Aan de westkant ligt het Nieuwe Kanaal dat samen met de Worstslot (links op de kaart) de benedenloop van de Kuinder of Tjonger vormde.⁷¹

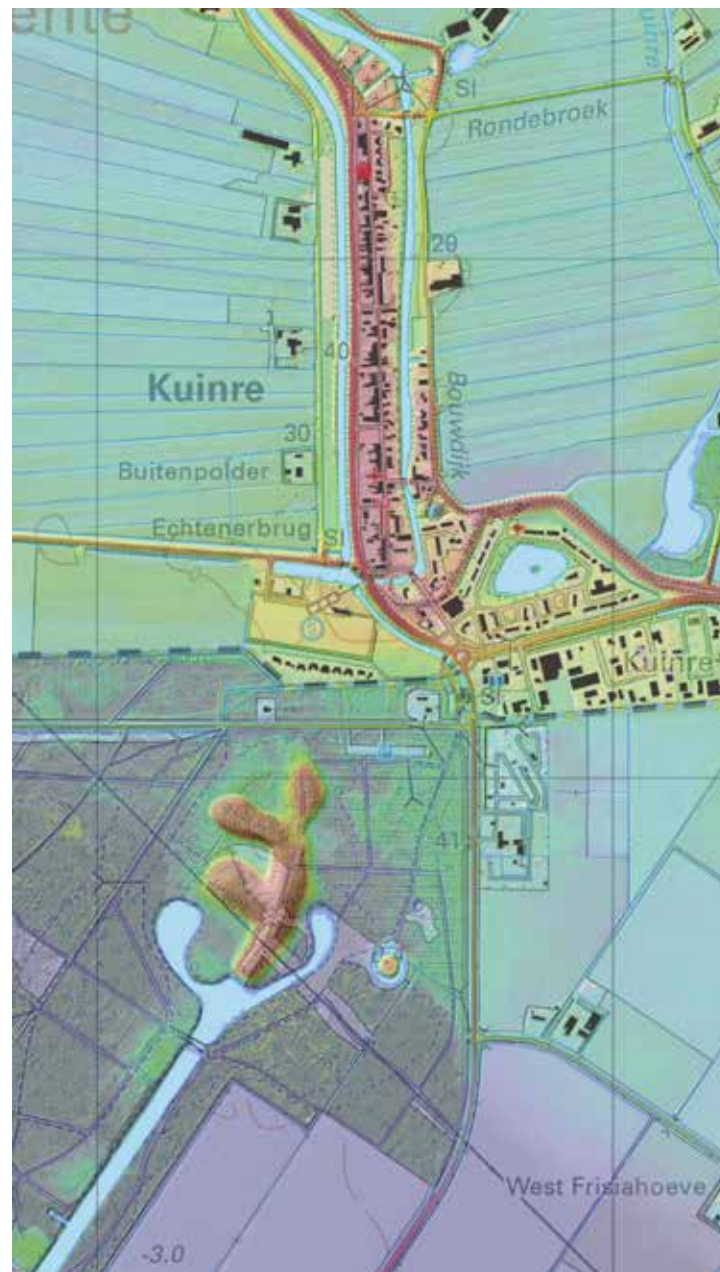
Vanaf de 15e eeuw kwam Kuinre tot bloei door de handel in de producten van het achterland (eerst vooral boter, later ook turf). Vanaf 1725 werd verzanding van de riviermonding een probleem. Op de kaart is de grote zandbank, het Wellerzand, te zien die de scheepvaart parten speelde. Om die reden werd in 1743 het Scheepsdiep gegraven waarmee de monding van de Linde ruim een kilometer naar het westen werd verlegd. Dat betekende een opleving van de handel die echter na 1850 weer afnam. Na die tijd was de visserij een belangrijke inkomstenbron totdat Kuinre door de droogmaking van de Noordoostpolder als havenplaats ophield te bestaan. Op 1500 meter ten westen van Kuinre ligt in het Kuinderbos (in de Noordoostpolder) nog het gerestaureerde, met basaltblokken beklede havenhoofd van Kuinre (zie pag. 68). Het vormt een waterstaatkundig monument op het droge. Tegenwoordig speelt Kuinre nog een rol in de recreatievaart, doordat het op de verbinding van Kuinder (of Tjonger) naar Linde ligt.

Afbeelding 65. Boven: Kuinre in de Gemeente-atlas van 1867.
Bron: Zuiderzeecollectie.

Rechts: Kuinre op de huidige topografische kaart waarop een hoogtebeeld (AHN3) is geprojecteerd. De oude structuur van een smalle lintbebouwing tussen twee wateren is nog goed herkenbaar. De Zuiderzee heeft plaatsgemaakt voor de Noordoostpolder. Linksonder is het uiteinde van de Kuindervaart te zien die in de Noordoostpolder is gegraven, maar niet tot Kuinre is doorgetrokken.⁷² Rechts van de vaart is de weer zichtbaar gemaakte locatie van de eerste burcht van Kuinre te zien (kasteelheuvel met omliggende gracht).

Afbeelding 66 (pag. 82).

Kuinre is nog altijd een smal en aaneengesloten bebouwingslint tussen twee wateren. De vroegere Waag van Kuinre, later het gemeentehuis, is het meest prominente gebouw en herinnert nog aan de vroegere handel. Foto Overland.

WATEROVERLAST, BOEZEM EN POLDER

De aanleg van dijken en sluizen betekende niet dat het land droger werd. Integendeel, de veengronden bleven inklinken totdat ze min of meer het niveau van het omliggende water hadden bereikt. Het spuien van water via de sluizen op de Zuiderzee, de Linde of het Zwarte Water gebeurde via de zwaartekracht en was alleen mogelijk bij laagwater. Het werd nog bemoeilijkt doordat de buitendijkse gronden door opslibbing hoger kwamen te liggen en dus een barrière gingen vormen voor de uitstroom. Ook had men te kampen met soms grote hoeveelheden water uit het Drentse achterland. Daar werden vooral vanaf de zeventiende eeuw in hoog tempo venen afgegraven. De natuurlijke sponswerking van de moerassen verdween zodat in tijden van heftige regenval grote piekafvoeren ontstonden.

Sommige landeigenaren vonden een oplossing door hun land van dijkjes te voorzien en het water met behulp van molens leeg te pompen. Zo ontstonden er meerdere kleine poldertjes in het gebied. Het meeste water, dat via sluizen op de Zuiderzee, het Zwarte Water of de Linde loosde, lag op zogenaamd 'boezempeil'. Daarnaast was sprake van verschillende polderpeilen, afhankelijk van hoe diep men het water uit de poldertjes wist te pompen. De komst van deze poldertjes betekende overigens extra problemen voor de gebieden op boezempeil, doordat hoogwaterpieken over een steeds kleiner gebied konden worden verspreid. Het zou tot 1919 duren voordat de hele boezem met stoomkracht kon worden bemaald. Toen werd het A.F. Stroinkgemaal gebouwd (zie pag. 128).

Afbeelding 67. In De Weerribben zijn aan de Hoogeweg, ten noorden van Kalenberg, verschillende typen molens te zien. Zeer algemeen was de tjasker. Ze dienden om in kleine polders een lagere waterstand te bereiken ten opzichte van het boezempeil. Ze deden later ook dienst om de waterstand in af te graven veen te verlagen. Ze werden overbodig door de komst van het A.F. Stroinkgemaal in 1919 en verdwenen daarna uit het landschap. Deze Tjasker is nieuw gebouwd in 1963, als een stukje cultuurhistorie. Iets verderop staat een herbouwde Spinnekopmolen. Foto Overland.

OVERSTROMINGEN

De dijken staken in eerste aanleg slechts 1 of 2 meter boven de omgeving uit, maar zijn sindsdien vaak verhoogd en versterkt.

De bisschop vaardigde in 1363 dijkrecht uit, waarin elke landeigenaar in het achterland een deel van de zeedijk kreeg toegewezen voor onderhoud, evenredig aan het profijt dat hij er van had. Ook werd toezicht geregeld door het 'College van de Grote Schouw'. Deze organisatievorm is de voorloper van de latere waterschappen.

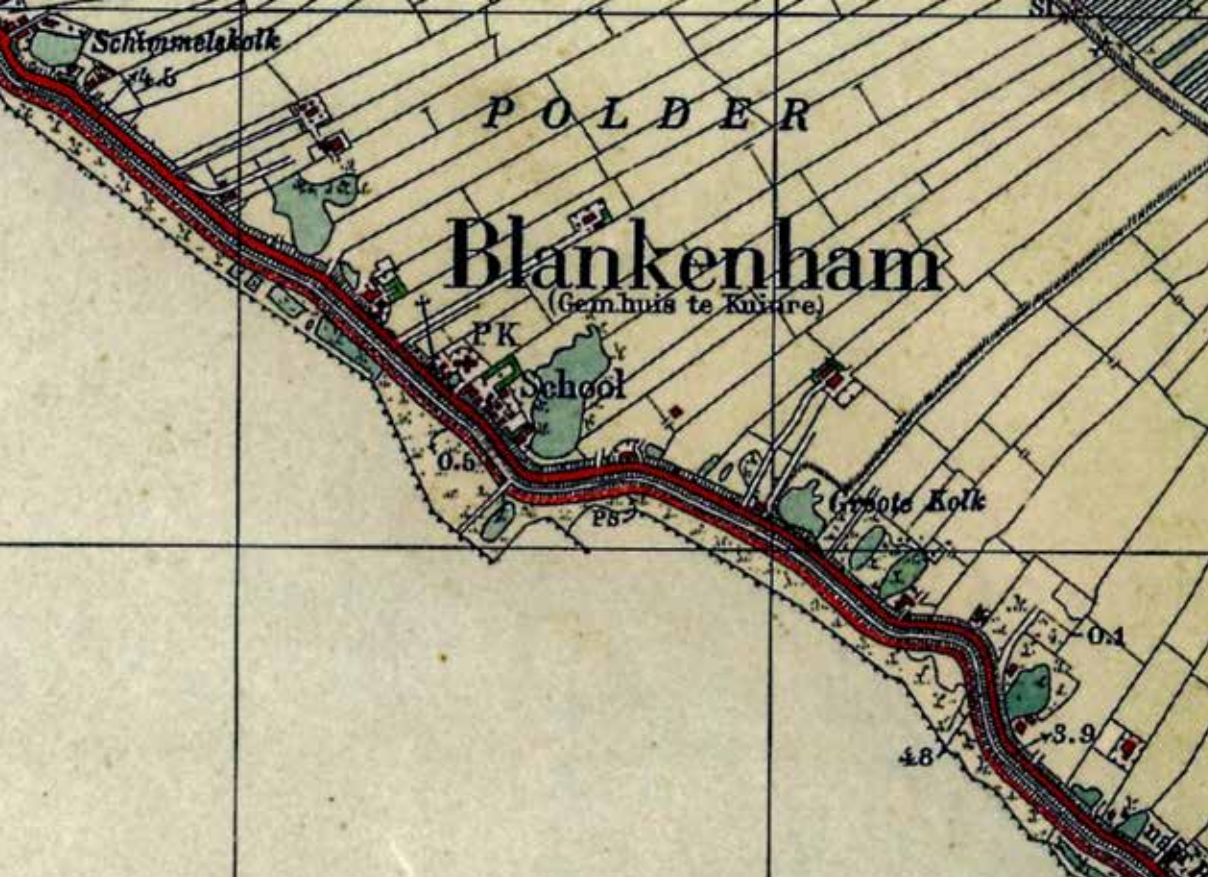
Ondanks deze regels kwamen dijkdoorbraken herhaaldelijk voor. Bij langdurige westenwind kon het zeewater aan de oostzijde

van de Zuiderzee worden opgestuwd. Er was vooral gevaar bij springvloed in combinatie met aanhoudende noorderstorm, die het waterpeil in de Zuiderzee enorm kon opstuwen.

Het laaggelegen achterland (waar inmiddels veel veen was weggegraven, zie later) kwam dan diep onder water te staan. In het landschap heeft het watergeweld zijn sporen nagelaten. Langs de oude Zuiderzeedijken, maar ook op oude dijken langs de Linde zijn overstromingskolken te zien. Grote waterpartijen als de Beulakerwijde zijn ontstaan na de overstromingen van 1775, 1776 en 1825 door afslag van het uitgeveende land.⁷³

Afbeelding 68. Deze plaat prijkt op het verslag dat Johannes ter Pelkwijk, lid der Gedeputeerde Staten van Overijssel, maakte over de watersnood van 1825, waarbij Noordwest-Overijssel bijzonder zwaar getroffen werd. Op de bijbehorende kaart is te zien dat tussen Kuinre en Zwartsluis de dijk op 21 plaatsen doorbrak. Ook langs de Linde tussen Kuinre en Oldemarkt waren er drie doorbraken. De laagste plekken, vaak turfgraverijen, kwamen ruim drie meter onder water te staan. Ter Pelkwijk beschrijft dramatische taferelen zoals die bij een turfgraverij in Zuidveen, ten zuiden van Steenwijk, waarbij 20 ongelukkigen hun toevlucht zochten op een dak, dat ging drijven toen het water verder steeg. Pas na twee dagen geraakte het dak aan hoger gelegen grond bij het dorp Zuidveen. Enkelen van hen waren toen al door koude en gebrek overleden. Ter Pelkwijk beschrijft "Onder die dooden enig piepend geluid hoorende, deed men daarnaar onderzoek, en vond eenen nog levenden zuigeling, in eenige kleedingstukken gewikkeld, aan de borst der overledene moeder, welke verwarmd en verzorgd zijnde, weder bekwam en dus nog gelukkig behouden werd."

Afbeelding 69. Blankenham was bij de watersnood van 1825 een van de zwaarst getroffen plaatsen. Van de 280 inwoners verdrongen er 28, ook het grootste deel van de veestapel verdrong. Op de topografische kaart van omstreeks 1925 zijn bij Blankenham zijn over een afstand van 2 kilometer minstens zeven overstromingskolken te ontwaren, die deels in 1825 en deels ook bij eerdere overstromingen zijn ontstaan. De kleinere watertjes zijn niet meegerekend. Dit kunnen ook kleiputten zijn voor specie om de dijk mee op te hogen. Tegenwoordig ligt de dijk niet meer aan het water, maar vormt het de grens tussen het landschap van de Noordoostpolder en dat van De Weerribben. De kolken liggen er nog en herinneren nog aan het Zuiderzeeverleden van de dijk.

Afbeelding 70. De overstromingskolk dicht bij de kerk van Blankenham. Hier ook een van de hoogwaterkanonnen waarvan het waterschap Vollenhove er meerdere op de dijk tussen Kuinre en Vollenhove had opgesteld. Bij zeer hoge waterstanden werden er een of meer schoten gelost als waarschuwing voor een mogelijke overstroming. Linksachter een gereconstrueerd kruithuisje.⁷⁴
Foto Overland.

Afbeelding 71. De dijk tussen Ossenzijl en Oldemarkt op een kaart van omstreeks 1935 en een recente kaart. Het land aan de noordzijde was tot de afsluiting van de Linde bij Kuinre buitendijks, waardoor opstuwing vanuit de Zuiderzee het peil enorm kon stijgen. Dat heeft tot vele overstromingen geleid, zo is te zien aan de kolken aan de dijk. De kronkelige loop van de dijk herinnert aan oudere, inmiddels verlandde kolken. In 1935 was het vroegere buitendijkse land nog in gemeenschappelijk gebruik, zo is te zien aan de afwezigheid van perceelsgrenzen. Het landschap is hier sindsdien sterk veranderd. In 1949 werden de oude broekweiden verdeeld onder de rechthebbenden en werden sloten en wegen aangelegd. In het kader van de Ruilverkaveling IJsselham veranderde de kronkelige dijk in de kaarsrechte Ossenzijlerweg. Later kwamen er ook boerderijen. Twee kleine kolkjes zijn echter blijven bestaan.

HOOFDSTUK 6: NOTEN

- 49 De tekst van deze paragraaf is grotendeels ontleend aan Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie (Neefjes en Bleumink, 2017).
- 50 De Zeeuw, 2021, p. 54.
- 51 De Zeeuw, 2021, p. 55.
- 52 Gegevens hisgis.nl
- 53 Uit Veenenbos (1950)
- 54 Gegevens Hisgis.nl
- 55 https://mijnstadmiyndorp.nl/app/collectie-overijssel/verhalen/graven-in-een-grensgebied?nav_id=0-1&index=2&id=354007531
- 56 Mol (2011), p. 72
- 57 Hol en Kroes (1979), p. 103, Makken (1988), p. 139.
- 58 De Broekweiden waren al eerder onder de rechthebbenden verdeeld, maar er was nog sprake van gezamenlijke naweide.
- 59 Dit waren overigens niet de oudste sluizen. Verder noordelijk, bij Baarlo, lag al in 1313 de Barenzijl op de plek waar een oudere loop van de Steenwijker Aa lag. Deze werd in 1750 afgebroken. (Hol en Kroes, 1979, p. 88. Zie ook De Zeeuw, 2021, p. 55.
- 60 Hol en Kroes, 1979, Canon Land van Vollenhove, lemma De zijlen.
- 61 Hol en Kroes, p. 89.
- 62 Hol en Kroes, p. 88.
- 63 Canon van Vollenhove, lemma 'Het Belang van Holland'.
- 64 Hol en Kroes, p. 90.
- 65 Gerding, p. 171.
- 66 Van den Bergh e.a., 2017.
- 67 Informatie van Hol en Kroes (1979), Canon van Vollenhove, Canon van Zwartewaterland.
- 68 Hol en Kroes p. 206.
- 69 Canon van Vollenhove, lemma Oldemarkt.
- 70 ibidem
- 71 Eerder was de Kuinder via de Worstslot juist afgeleid van Kuinre, maar door het graven van het Nieuwe Kanaal kon hij ook hier weer afwateren (gegevens Hol en Kroes (1979, p. 223).
- 72 In de Zuiderzeewet zou zijn voorzien dat de haven van Kuinre met de vaarten van de polder zou worden verbonden. Door latere bezuinigingen is dit teruggedraaid. Precieze geschiedenis onduidelijk. Bron: IJsselmeervereniging.nl, IJsselmeerberichten 2017/1.
- 73 Stokvis (2020), p. 9.
- 74 www.flevolanderfgoed.nl/home/erfgoed/noordoostpolder-2/blankenham/hoogwaterkanon.html

7 | Uitgeveende landschappen

Vanaf ongeveer de 16e eeuw kwam men er achter dat de ingezakte kletsnatte veengrond, die voor de boeren nauwelijks nog iets opbracht, toch veel geld waard bleek te zijn. Je kon het afgraven en als turf verkopen aan de groeiende Hollandse steden waar een grote brandstofhonger was.⁷⁵ Het moet daarom al vroeg een gemakkelijke keuze zijn geweest om landbouwgrond op te geven, er turf te gaan steken of het te verkopen aan een turfwinner. Het veen werd uiteindelijk weggegraven tot onder de grondwaterspiegel, en met pramen en schepen vervoerd, waarbij het kenmerkende landschap ontstond van trekaten en zetwallen, van vaarten en vaardorpen. De turfwinning leverde geld op, maar opnieuw was er een blijvende keerzijde. Het uitgeveende, waterrijke landschap had nog nauwelijks iets te bieden.

Methoden van vervening

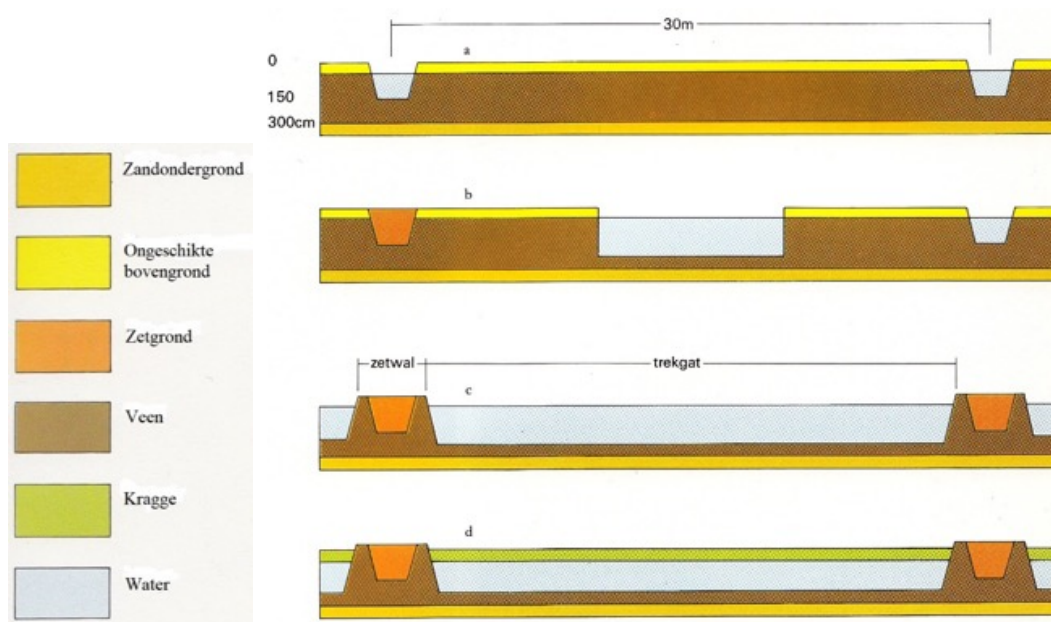
Er bestonden grofweg drie vormen van turfwinning die meestal worden aangeduid als: droge- halfdroge- en natte vervening.

Droge vervening was mogelijk op relatief hooggelegen veenkussens, die weliswaar kletsnat waren, maar boven de omliggende wateren waren uitgegroeid (zie hoofdstuk 2). Door middel van sloten was het mogelijk het veen leeg te laten lopen en droog af te steken. Van de droge vervening zijn in het landschap van Weerribben-Wieden nauwelijks sporen overgebleven. Deze methode is tot in de 20^e eeuw op grote schaal uitgevoerd in het Drentse en Friese achterland bij Smilde en Hoogeveen, waar het veen soms tot op het onderliggende zand kon worden afgegraven. Veel vroeger moet het ook in Weerribben-Wieden zijn toegepast. Nijveen en Blesveen zijn ontstaan als agrarische veenontginningen, maar bestaan nu uit zandgrond. Het veen is daar deels door oxidatie en vertering verdwenen, maar ook doordat het werd afgegraven tot op het zand. De Koloniën van Weldadigheid zijn deels op uitgeveende heidegronden gesticht.⁷⁶

Het moet ook zijn toegepast in nu veel nattere gebieden, zoals in het veengebied tussen Steenwijk, Giethoorn en Wanneperveen. De zandondergrond was hier veel dieper, maar men kon het veen laten leeglopen tot het niveau van het omliggende water. Hier restte na de vervening dan geen zandgrond, maar nat veen.

Daar waar het veen was weggegraven tot op de grondwaterspiegel of waar ontgonnen veengrond tot dat niveau was gezakt, kon men overgaan op halfdroge vervening. In de zomer stak men een strook veen weg, meestal evenwijdig aan de richting van de langwerpige percelen. Op de stroken daartussen, de zogenaamde ribben, werd de turf gedroogd.⁷⁷ Zo ontstond al bij deze techniek het landschap van ribben met tussenliggend water. Het was dan mogelijk om tot driekwart meter onder de grondwaterspiegel te steken en toch min of meer droog te werken, omdat het grondwater tijd nodig had om het gat in te sijpelen.⁷⁸

Mogelijk gebeurde zowel de droge als de halfdroge vervening in eerste instantie nog ongeorganiseerd waarbij families eigen

Afbeelding 72. Het principe van natte vervening volgens Gonggrijp e.a., 1981, naar Haans (1953).

winningskuilen hadden. Sporen van dergelijke kuilen bestaan in het gebied Weerribben-Wieden niet meer, doordat men later doorging met zogenaamde natte vervening.

Met de natte vervening werd het mogelijk om het soms nog meters dikke veenpakket dat permanent onder water lag te winnen door het uit het water weg te scheppen met een beugel, het zogenaamde slagturven (zie afbeelding 74). Men groef eerst in de lengte van het perceel de bovengrond weg in een strook van vijf meter breed. De bovengrond bestond uit plantendelen en vaak ook uit klei en brandt niet goed. Het werd als zetgrond in bestaande sloten of oude trekgraten gestort en de naastliggende grond werd ermee geëgaliseerd. Vervolgens stak men het bruikbare veen boven het water weg en daarna werd het veen met een beugel verder uitgebaggerd. Dat kon vanaf de wal, maar ook vanaf een boot gebeuren. Zo ontstond een vijf meter brede sloot die trek, trekgrat of ook wel weere werd genoemd. Het uitgestoken veen werd tot een waterige brei getrapt en vervolgens in een egale laag op de naastgelegen legakker uitgespreid. Nadat het enigszins gedroogd had kon het tot turven worden gesneden, die vervolgens in stapels werden gezet om verder te drogen. Vervolgens werd de oude legakker naast de sloot ook uitgespit en gebaggerd, zodat de waterstrook steeds breder werd en de tussenliggende strook land steeds smaller. Zo ontstond het karakteristieke waterrijke landschap van brede trekgraten of weren met daartussen smalle zetwallen of ribben. Op de laatste tekening van afbeelding 72 is de verlanding te zien, waar hoofdstuk 8 op in gaat.

Afbeelding 74. Schoolplaat van de natte vervening. Op de schuit twee mensen die veen trekken met beugels. Links een turftrapper en rechtsachter vormt een turfsteker de turfjes. Linksachter stapels turven die staan te drogen. Jaartal en locatie van het tafereel zijn onbekend.

Afbeelding 73. Landschap met zetwal (centraal), trekgrat (rechts) en weer verlandde kragge (links). De foto is gemaakt ten zuidoosten van de Hamsgracht in De Weerribben, het deel van De Weerribben dat dicht bij de vroegere Zuiderzeedijk lag. Hier was het veen ooit afgedekt met een kleilaag die eerst weggraven moest worden om bij het veen te komen. De klei werd gestort op de zetwal die daardoor vrij hoog ligt en goed begaanbaar is. Het trekgrat is als onderdeel van het natuurbeheer opnieuw uitgegraven waarbij de zetwal nog wat is opgehoogd. Foto Overland.

Afbeelding 75. Foto van vervening omstreeks 1950 met turftrekker en turftrapper. De vrouw gooit water bij de te trappen turf.
 Archief Stichting Bodemkartering, R12-25.

VAN AREMBERG EN DE VROEGSTE COMMERCIËLE TURFWINNING

Al in de zestiende eeuw moet sprake zijn geweest van turfwinning voor de markt. Dat blijkt uit de tol die de Staten van Overijssel in 1560 invoerden op de turf die via Blokzijl of Zwartsluis werd uitgevoerd. Maar voordat de turfwinning echt grootschalig kon worden aangepakt, moest er aan enkele voorwaarden zijn voldaan. Het moest mogelijk worden het

veen te ontwateren en de turf af te voeren. Dat vroeg om een grootschalig waterwegennet en daarvoor was kapitaal nodig. De bekendste investeerders uit het begintijdperk van de turfwinning vormden het echtpaar Jean de Ligne (1525–1568) en Margaretha van der Marck van Aremborg, gravin van Arenberg (1527 – 1599). Zij behoorden tot hoogste adellijke kringen van de zuidelijke Nederlanden en beschikten over

een enorm vermogen, voor een groot deel verdiend door de winning van ijzererts. Jean de Ligne had ook grote politieke invloed. Hij nam de grafelijke titel van zijn vrouw over en werd in 1548 stadhouder van Friesland, Groningen en Overijssel. De Oldehof, het vroegere bisschoppelijke kasteel in Vollenhove, werd een van de ambtswoningen van de familie.

Jean investeerde in 1549 in een haven bij de sluizen van Blokzijl, waarschijnlijk met het oog op vervoer van turf. Hij kocht veengrond in Wanneperveen met het doel hier turf te winnen. Het echtpaar droomde van een scheepvaartverbinding van het Zwarte Water naar Friesland.⁷⁹

In 1560 werd gestart met een kanaal dwars door veengebied tussen het Giethoornse Meer en Zwartsluis, nu bekend als de Aremberger Grift of Gracht. Het kanaal mondde uit op het Zwarte Water via de nieuwe Arembergersluis.

Via het Giethoornse Meer en het Zuiderdiep werd zo een binnendijkse vaarverbinding tussen Zwartsluis en Blokzijl mogelijk. Van Aremberg streed als katholiek in de Tachtigjarige Oorlog aan Spaanse Zijde en kwam bij de Slag van Heiligerlee in

1568 om het leven. Ondanks bemoeienis van Margaretha van Aremberg konden het kanaal en de sluis door de oorlog niet geheel worden afgemaakt. Uiteindelijk werd het werk pas in de zeventiende eeuw volledig afgerond, waarna de turfwinning een grote vlucht kon nemen.⁸⁰

Zowel Blokzijl als Zwartsluis werden belangrijke doorvoerhavens van turf. Blokzijl was in de zeventiende eeuw aanvankelijk de belangrijkste van de twee, mogelijk omdat het nog tijd vergde voordat de Arembergersluis gereed kwam. Dat bracht de havenplaats grote welvaart. In 1658 telde Blokzijl ruim 160 grote karveelschepen. Buitendijkse aanslibbing en verzanding van de haven was echter een groot probleem. De aanleg van kostbare strekdammen vanaf de haven kon niet voorkomen dat in het laatste kwart van die eeuw de turfuitvoer steeds kleiner werd. Toen kwam Zwartsluis op, waar ook turf afkomstig uit de Drentse hoogvenen zoals Hoogeveen en Smilde werd uitgevoerd.⁸¹

Afbeelding 76. Jean de Ligne en Margaretha van der Marck van Aremberg, graaf en gravin van Aremberg. Bron: Wikimedia Commons, Arenbergcenter.com

Afbeelding 77. Uitsnede van de kaart van N. Ten Have van 1648, waarop goed de Arembergergracht tussen Swartsluis en het Giethoornse Meer is te zien, net als de grachten die naar het veengebied tussen Steenwijk, Giethoorn en Wanneperveen lopen. De Wijden bestaan nog niet op deze kaart.⁸²

VERSCHUIVENDE TURFWINNING

De veenwinning, die het landschap van Weerribben-Wieden zo heeft getekend, vond niet overal tegelijkertijd plaats. De kaart van Overijssel van Ten Have uit 1648 geeft daar een beeld van (zie Afbeelding 77). Op deze kaart is de te zien dat ten zuiden van de Steenwijker Aa (tussen Steenwijk en Blokzijl) een flink aantal sloten en grachten liggen, waaronder de Arembergergracht. Ze dienden om veen te ontwateren en om turf af te voeren. Ten noorden van Blokzijl, in de latere

Weerribben, liggen deze vaarten niet, een teken dat hier nog geen turfwinning van betekenis plaatsvond.

In het zuidelijke gebied keek men als eerste naar de hoger gelegen veenkussens bestaande uit veenmosveen, die nog niet waren ontgonnen. Dit voedselarme veen was minder aantrekkelijk om te ontginnen tot agrarische grond, maar vanwege de goede brandeigenschappen echter heel geschikt om turf van te bereiden. Bovendien was het veen door de hoge ligging door middel van sloten gemakkelijk te ontwateren zodat

het droog gewonnen kon worden. Het op de kaart zichtbare nog woeste moeras tussen Giethoorn, Wanneperveen en Steenwijk was vermoedelijk zo'n nog niet ontgonnen hoogveengebied.⁸³

Vrijwel alle grachten en sloten zijn op dit veengebied gericht. Wie inzoomt op de kaart ziet namen staan als 'Cornelis Harmss sloot' of 'Andries Schoemakers grafte'. Wellicht zijn deze vaarten vernoemd naar de ondernemers die het veen wonnen. Mogelijk waren het ook de eigenaren van het land waardoor de vaart liep.

In een volgende fase werden de veengronden aantrekkelijk die wél waren ontgonnen, maar inmiddels sterk waren gezakt. Deze gronden hadden nauwelijks meer agrarische opbrengst. Met behulp van de methoden van half-droge of van natte winning (zie eerder) werd het mogelijk deze af te graven. Het aantal vaarten zou daardoor nog flink toe gaan nemen. Binnen de ontgonnen veengronden waren er nog gradaties van aantrekkelijkheid. Percelen waar de ondergrond voor een groot deel uit veenmosveen bestond leverden de beste turf. Naarmate het veen opraakte moest men uitwijken naar gronden voor een groot deel uit zegge en rietveen bestonden, of waar bij de veenvorming klei was bijgemengd vanuit de beken. Uiteindelijk was men zelfs bereid om gronden niet ver van de Zuiderzeedijk onder handen te nemen. Dan moest er eerst een laag Zuiderzeeklei opzij worden gezet voordat bij het veen kwam (zie afbeelding 73).

In de loop van de achttiende eeuw begon de turf ten zuiden van de Steenwijker Aa op te raken. Het gebied ten noorden kwam toen aan bod. Grootschalige turfwinning werd hier mogelijk door het graven van de Kalenbergergracht in de 18^e eeuw.⁸⁴ Feitelijk was dit een verbreding van een bestaande ontwateringssloot, de Oudewegsloot, waarlangs het vaartdorp Kalenberg was ontstaan. Via een sluis bij Ossenzijl stond de gracht in verbinding met de Linde en daarmee met de Zuiderzee en met Friesland. Via Wetering, de vaart die in de zeventiende eeuw was aangelegd en in de achttiende eeuw

Afbeelding 78. Vooral in De Weerribben zijn nog meerdere kleine verveners-huisjes te zien, vaak met rieten dak, zoals deze aan de Hoogeweg 2 in Kalenberg. Het is nu een rijksmonument. Foto Overland.

werd verbreed, kwam er een verbinding met het Giethoornse Meer en met de Aremberger Gracht. Zo werd in de achttiende eeuw de oude droom van het echtpaar Van Aremberg verwezenlijkt, een scheepvaartverbinding van het Zwarte Water naar Friesland.⁸⁵

De Kalenbergergracht sneed dwars door de oude strokenverkaveling van de veenontginning Blankenham / Ijsselham. Aan weerszijden strekten zich kilometers lange strookvormige percelen uit die zich leenden voor een andere wijze van turfwinning dan in het gebied ten zuiden van de Steenwijker Aa.

VAN WILDE NAAR GEREGULEERDE VEENWINNING

De turfwinning ten zuiden van de Steenwijker Aa wordt met terugwerkende kracht wel 'wilde vervening' genoemd. Er waren tot in de achttiende eeuw weinig regels voor de veenwinning, of werden deze nauwelijks nageleefd. Men groef simpelweg zoveel mogelijk veen weg waardoor zeer brede trekgraten ontstonden met smalle tussenliggende zetwallen of ribben die vaak minder dan een meter breed waren. Soms werden ze zelfs geheel weggegraven, zodat zeer brede trekgraten ontstonden.

De smalle zetwallen waren niet goed bestand tegen golfslag zodat de trekgraten zich konden verbreden tot meren. Deze landafslag werd enorm versneld als bij dijkdoorbraken het Zuiderzeewater het hele gebied overspoelde. Een rampzalige overstromingsramp gebeurde in 1776, het jaar dat vaak wordt gezien als het geboortjaar van de grote waterplassen, de Wijden. Toen in de achttiende eeuw de grootschalige turfwinning ten noorden van de Steenwijker Aa begon, kwamen er duidelijke regels. Hier werden minimum breedtes voor de

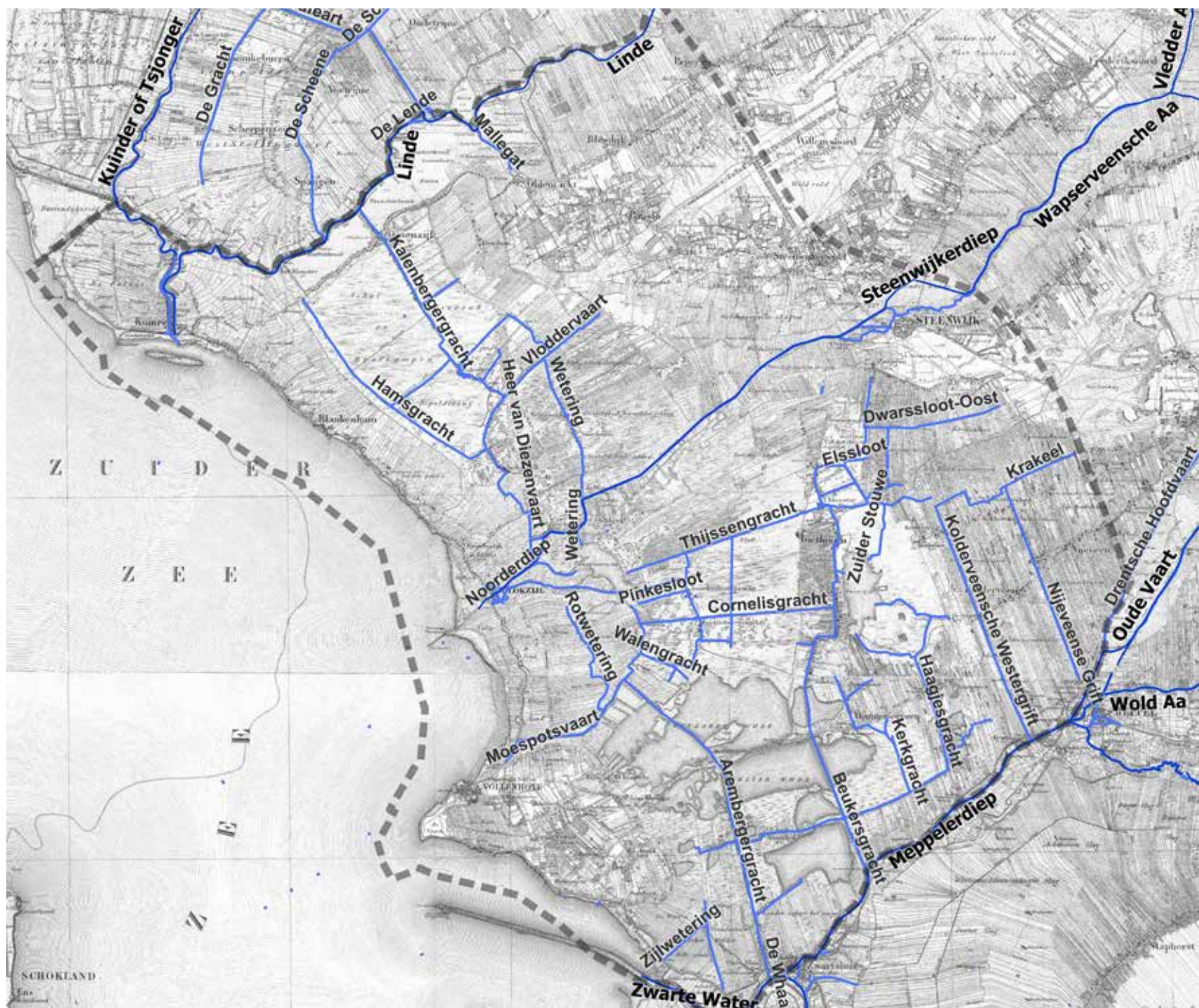
ribben aangehouden, zodat ze beter bestand zouden zijn tegen afslag. De ribben werden hier meestal niet veel smaller dan vijf meter. Bovendien werden steeds hele percelen tegelijkertijd aan de winning onderworpen, zodat er een regelmatige structuur ontstond van kilometerslange trekgraten of weren met tussenliggende ribben of weren die loodrecht op de Kalenbergergracht stonden. Het verschil in structuur tussen gebieden die wild of gereguleerd zijn verveend is nog steeds goed in het landschap te zien (zie pag. 121).

Een stelsel van vaarten

Na de aanleg van de Arembergergracht in de zestiende eeuw zijn er nog veel meer vaarten aangelegd, ook met het doel het veen

Afbeelding 79. Op deze luchtfoto is goed te zien hoe het de uitgeturfde veenontginningen is vergaan. De Belterwijde (links) en de Schutsloterwijde (rechts) ontstonden net als de grotere Beulakerwijde doordat de smalle ribben die naar vervening overbleven, bij overstromingen zijn weggeslagen. Centraal op de foto zijn de trekgraten dermate verland dat er broekbos kon gaan groeien (zie @@). De beboste stroken centraal op de foto zijn juist weer verlandde petgraten. Daarachter zijn trekgraten te zien die in het kader van het natuurbeheer weer zijn open gemaakt. Van linksachter naar rechtsvoor loopt de Schutsloot waarlangs turf kon worden afgevoerd. Het deel rechtsvoor heeft in de jaren '60 van de vorige eeuw plaats gemaakt voor de Belterweg. Ter hoogte van het dorp Belt-Schutsloot (rechtsonder, buiten beeld) bestaat de Schutsloot nog.
Foto: Aerophoto Schiphol.

Afbeelding 80. de voornaamste vaarten die omstreeks de negentiende eeuw bestonden, geprojecteerd op de Topografisch Militaire Kaart van 1850. Alleen de nog bestaande vaarten zijn afgebeeld (enkele uitzonderingen daargelaten). Opmerkelijk is dat karakteristieke vaarten in het Wiedengebied hier niet op staan. Ze ontstonden pas in de 20e eeuw (zie pag. 121)

Afbeelding 81. Prentbriefkaart uit het begin van de 20e eeuw, die een blik geeft op het turfladen. Dat gebeurde in het najaar en de winter, als er geen turf meer werd gestoken. Het moest zorgvuldig gebeuren om schuiven op open water te voorkomen. Kinderen laadden de turven in kruiwagens, mannen reden die naar het schip en vrouwen stapelden de turf.⁸⁶ Collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum 3.1.1c.

te ontwateren en de turf af te voeren. Een grootschalige ontwikkeling was het kanaliseren van bochtige natuurlijke beeklopen tot rechte vaarten. De bochtige Steenwijker Aa werd in 1632 gekanaliseerd tot het Steenwijkerdiep. Daarmee werd Steenwijk via de haven van Blokzijl veel directer met de Zuiderzee verbonden. De Sethe werd in 1664 omgevormd tot het Meppelderdiep. Deze vaart verbond Meppel met Zwartsluis en ging een belangrijke rol spelen in de afvoer van turf uit de grote veengebieden van Zuidwest-Drenthe. Het achterland van de Linde was van minder economisch belang, zodat deze

beek, met uitzondering van enkele rechtgetrokken meanders, nog altijd slingerend door het landschap gaat. Veel vaarten zijn ontstaan door het verbreden en uitdiepen van kavelsloten van de veenontginningen. Ze hebben nog altijd een rechte loop. Anderen zijn geheel nieuw gegraven, ook vaak met een rechte loop. Weer anderen hebben een bochtiger verloop. Ze komen mogelijk voort uit natuurlijke watertjes of zijn pas na de turfwinning ontstaan.

VARIATIE IN VAARTEN

Bijzonder aan het gebied Weerribben-Wieden is dat veel mensen het landschap kunnen ervaren vanaf het water. Vaak zijn dat de vaarten. Er is een grote variatie in functie en grootte van de vaarten. Deze foto's illustreren dat.

Afbeelding 82. De Hoosjesgracht gezien vanaf de uitkijktoren ten noorden van Wanneperveen. In het landschap is nog goed de relatie te zien tussen de trekgraten en de vaarten die ooit dienden om turf af te voeren. Tegenwoordig hebben deze kleinere vaarten vooral een recreatieve functie. De trekgraten zijn vernieuwd in het kader van het natuurbeheer. Foto Overland.

Afbeelding 83. Het Meppelerdiep, de gekanaliseerde Sethe, speelt tegenwoordig een belangrijke rol in zowel de binnenscheepvaart als de waterhuishouding, onder andere vanwege de verbinding met de Drentse Hoofdvaart. Op de foto een nieuwe monding op het Zwarte Water met de Meppelerdiepsluis die in 2016 is gemoderniseerd. Foto: Aerophoto Schiphol

Afbeelding 84. De smalle Moespotsvaart, gezien vanaf de brug van de Duinweg, ten zuiden van Leeuwte. De vaart werd in de middeleeuwen gegraven als wetering, om het veengebied te ontwateren. De wetering liep naar een sluis in de Zuiderzeedijk. In 1743 werd hij opnieuw uitgegraven als transportweg voor turf. De vaart ligt dicht bij het Hoge Land van Vollenhove en het zand is ondiep. Dat is wellicht de reden dat deze bij de stormen van 1775 en 1776 dichtgelslibde. Het vervoer van turf uit het achterliggende veenland moest toen over de Leeuwteweg. Deze was echter in slechte staat, zodat er alleen halve wagenlasten turf over konden vervoerd. Daarom werd in 1784 besloten de vaart weer uit te graven en de brug te herstellen. In 1817 was de vaart alweer zo ver verzand dat er opnieuw moest worden ‘uytgemodderd’.⁸⁷ Foto Overland.

Afbeelding 85. Het brede Noorderdiep is van oorsprong een natuurlijk water. De Oude Kuinder stroomde hier door het veenmoeras en verbreedde zich door afslag aan de oevers (zie hoofdstuk 5). Het Noorderdiep was al in de zestiende eeuw een belangrijke vaarweg voor de uitvoer van turf. Het verbond Blokzijl met de Steenwijker Aa en via het Giethoornse Meer en de Arembergergracht met Zwartsluis. Foto Overland.

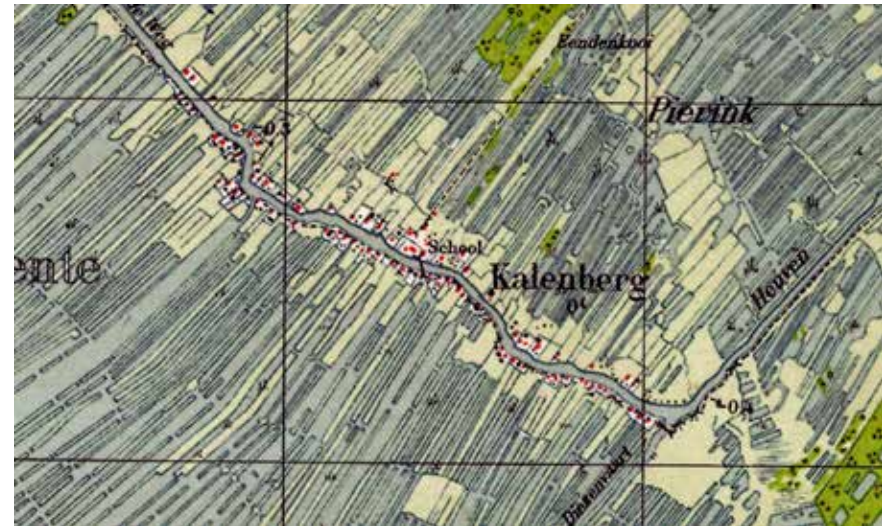
VAARDORPEN OF WATERSTREEKDORPEN

Dankzij de turfwinning ontstond een nieuwe bevolkingsgroep van veenarbeiders, veenbazen en ambachtslieden. De nieuwe waterwegen waren voor hen de meest geëigende plek om woningen en werkplaatsen bouwen. Vrijwel al het vervoer ging immers over het water. Vanwege de goede bereikbaarheid werden ook boerderijen langs de vaart gebouwd. Zo ontstonden de voor De Weerribben-Wieden typische vaardorpen, ook wel aangeduid als vaartdorpen of waterstreekdorpen, als Schutsloot, Giethoorn, Kalenberg en Wetering. Vaak ontbrak er een weg in deze dorpen, soms was er aan een zijde alleen een voetpad. Bruggen waren nodig vanwege de vele kavelsloten die tussen de woningen en boerderijen door op de vaart uitkwamen. Dorpen als Schutsloot en Giethoorn hebben het oude karakter nog goed behouden, dankzij de bruggen, het smalle voetpad en de gerichtheid van de bebouwing op het water.

VOORBEELD KALENBERG

Afbeelding 87. De Kalenbergergracht is een breed water, ontstaan door de verbreding van de Oudewegsloot. De Gracht speelde een grote rol in de turfwinning van de tegenwoordige Weerribben. Het bewoningslint Kalenberg, dat de naam gaf aan de gracht, bestond in aanleg al langs de vroegere Oudewegsloot. Rechts het voetpad, dat de kavels met boerderijen en huizen met elkaar verbindt. Sinds 1959 is er ook een weg naar Kalenberg aangelegd (achter de boerderij links). Foto Overland.

Afbeelding 86. Kalenberg op de kaart van omstreeks 1935. Het vaardorp is hier per voetpad (stippellijn) bereikbaar.

DWARSGRACHT EN GIETHOORN

Giethoorn ontstond als veenontginning vanuit het Giethoornse meer en de natuurlijke waterloopjes ten zuiden daarvan. Naar het oosten werden sloten gegraven om het veen te ontwateren. De ontginningsbasis had een gebogen vorm, en daardoor ontstond er naar het oosten toe een enigszins divergerend slotenpatroon, dat op de kaart van 1850 (zie afbeelding 88) nog zichtbaar is.

Giethoorn was van oorsprong een streekdorp. De lintbebouwing van Giethoorn lag aanvankelijk dicht bij het Giethoornse Meer, maar is met de ontginning naar het oosten opgeschoven. In de zestiende eeuw stonden de boerderijen langs de Giethoornseweg (nu de Beulakerweg).⁸⁸

Voor de turfwinning werden een aantal sloten verbreed tot vaarten, die ook het divergerende patroon hadden. Ze zijn al te zien op de kaart van Ten Have uit 1648 (zie afb. 77). Tussen de oost- west grachten kwamen verbindende dwarsgrachten. In Giethoorn werden de boerderijen en huizen langzamerhand van de weg naar zo'n dwarsgracht verplaatst, de huidige Dorpsgracht. Daarmee werd Giethoorn een vaardorp of waterstreekdorp. In 1850 was dit proces al vrijwel voltooid. Alleen de Nederlands Hervormde kerk, het oudste kerkgebouw van Giethoorn, bleef achter (zie rechtsboven op de kaart). Het bescheiden kerkgebouw met klokkenstoel ligt nu gescheiden van het vaardorp achter de drukke Beulakerweg.

Dwarsgracht ontstond vanaf de zeventiende eeuw door de bouw van huizen en kleine boerderijen aan de gracht. Vanaf ca. 1800 was deze nederzetting groot genoeg voor een eigen schoolmeester.⁸⁹

Op de kaart van 1850 ook enig inzicht in de schamele verdiensten die het landschap op dat moment aan de bewoners kon bieden. Uit de turfwinning viel toen nauwelijks nog verdienste te halen. In het gebied had al intensieve turfwinning plaatsgevonden. Afzonderlijke percelen waren niet meer te onderscheiden in het gebied tussen de vaarten. In het zuiden had de Beulakerwilde zich gevormd en in het oosten de Bovenwilde.⁹⁰

In die tijd waren turfgravers voor een deel weggetrokken en moest de bevolking zich toeleggen op landbouw die op de natte

percelen nauwelijks opbrengst gaf. Visserij en eendenvangst waren alternatieve inkomstenbronnen. De bospercelen ten noordwesten van Dwarsgracht herbergen zogenaamde eendenkooien (zie pag. 120).

Afbeelding 88. Giethoorn op de Topografisch Militaire Kaart van omstreeks 1850.

Afbeelding 90. Dwarsgracht gezien vanaf de brug langs de Cornelisgracht. Het voetpad rechts, dat de boerderijen aan de westzijde van de gracht met elkaar verbindt, is aangelegd in de eerste decennia van de 20e eeuw. Halverwege de 20e eeuw werd een weg (achter de boerderijen rechts) naar Dwarsgracht aangelegd. Foto Overland.

Afbeelding 89. Giethoorn heeft nog steeds het karakteristieke beeld van een vaardorp met gracht, voetpad, bruggen en kleine boerderijen gericht op het water.
Foto Overland.

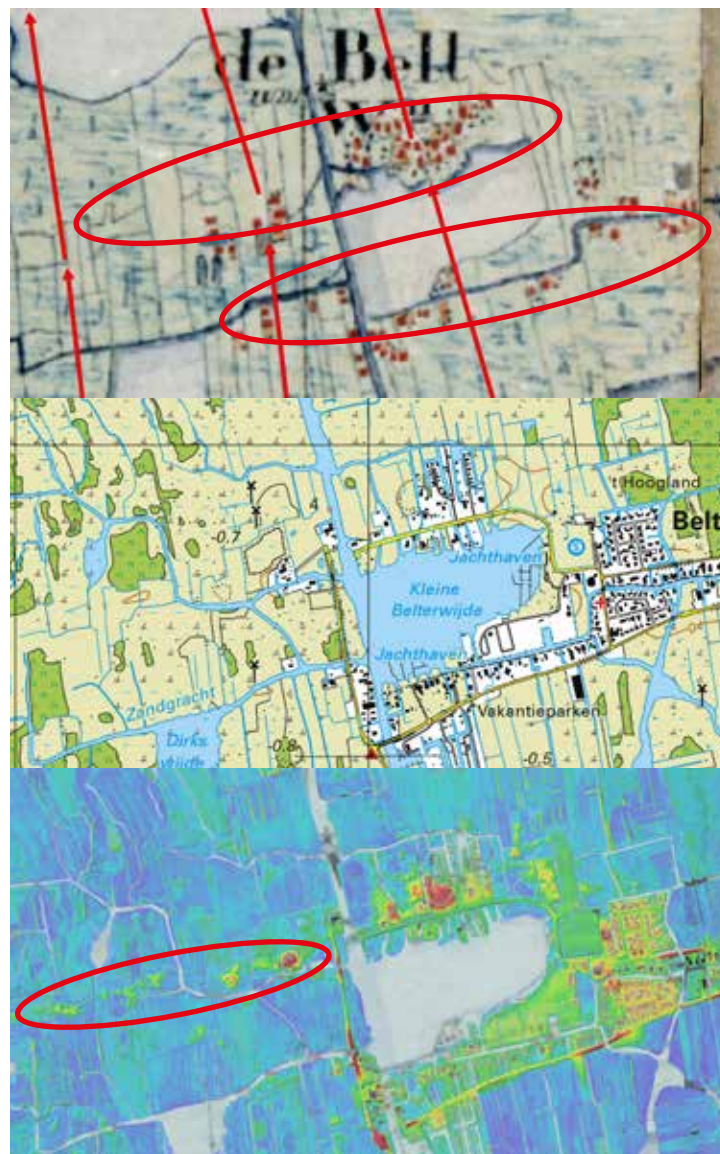
BELT-SCHUTSLOOT, STREEKDORP EN WATERSTREEKDORP

Belt-Schutsloot bestaat uit de oorspronkelijke dorpen Belt (zie noordelijke aanduiding) en Schutsloot (zie de zuidelijke) die tot stand kwamen in verschillende fases van landschapsvorming. De zuid-noordgerichte strokenverkaveling (de rode pijlen op de 1850-kaart geven een indicatie) stamt uit de periode van ontginning. Deze begon in het begin van de 12e eeuw aan de Sethe (nu omgevormd tot Meppelerdiep), waarbij onder invloed van vernatting de stroken in fases naar het noorden werden verlengd en waarbij ook de bewoning opschoof. De Belt is een tussenstap geweest in deze verschuivingen. De stroken maken hier ook een lichte knik. Belt was een voor veenontginningen typisch bewoningslint (streekdorp) met een richting loodrecht op de percelen. Waarschijnlijk maakte het deel uit van een veel langer lint met meer naar het oosten gelegen voorgangers van Wanneperveen. De ontginning verschoof verder tot in wat nu de Beulakerwijde is.⁹¹

Het oude lint is niet helemaal verdwenen. De ondiepe zandondergrond bood ter plaatse van Belt beperkte mogelijkheden om te blijven wonen. Toch lijken er woningen en boerderijen verdwenen. Op het AHN-beeld is aan de lichte verhogingen te zien dat het lint zich vroeger meer westelijk uitstreckte (zie de aanduiding).

De noord-zuidlopende, in de zestiende eeuw gegraven Arembergergracht (zie pag. 94 e.v.) is goed zichtbaar op de kaarten. De gracht maakte het mogelijk turf af te voeren, die ook in dit gebied werd gewonnen. Om transport van de turf mogelijk te maken werd loodrecht op de Arembergergracht (en loodrecht op de oude perceelsrichting) de Zandgracht (naar het westen) en de Schutsloot (naar het oosten) gegraven. Langs deze gracht ontstond het gelijknamige dorp dat wel getypeerd wordt als een vaardorp of waterstreekdorp.⁹²

Schutsloot is dus als dorpsstructuur veel jonger dan Belt. Schutsloot en Belt waren alleen over water bereikbaar totdat in 1930 de Belterweg werd aangelegd.⁹³

Afbeelding 91. Kaartuitsnede uit de omgeving van Belt-Schutsloot uit de kaart van 1850, de huidige topografische kaart en het hoogtebeeld (AHN3), met daarin geaccentueerd de verlaten verhogingen waar wellicht ooit huizen of boerderijen stonden.

Afbeelding 92. Een reeks van reliëfrijke hoger gelegen percelen met afwijkend landgebruik (gras in plaats van riet) geven het deels verdwenen bewoningslint van Belt aan.
Foto Overland.

HET VERDWENEN BEULAKE

Beulake heeft als verdrongen en verdwenen dorp altijd erg tot de verbeelding gesproken. Enkele eilanden in de Beulakerwilde, waarvan er een de naam 'Kerkhof' draagt, dragen nog sporen van het vroegere dorp. Stokvis maakte er een reconstructiekaart van (zie afbeelding 93). De veenontginning Beulake vond plaats in de veertiende eeuw.⁹⁴

De gronden waren vermoedelijk al bij de ontginning erg nat, en bleven onbewoond. De percelen werden verdeeld onder de rechthebbenden van Leeuwte die op de hoge gronden bleven wonen en deze venen als hooiland gebruikten.

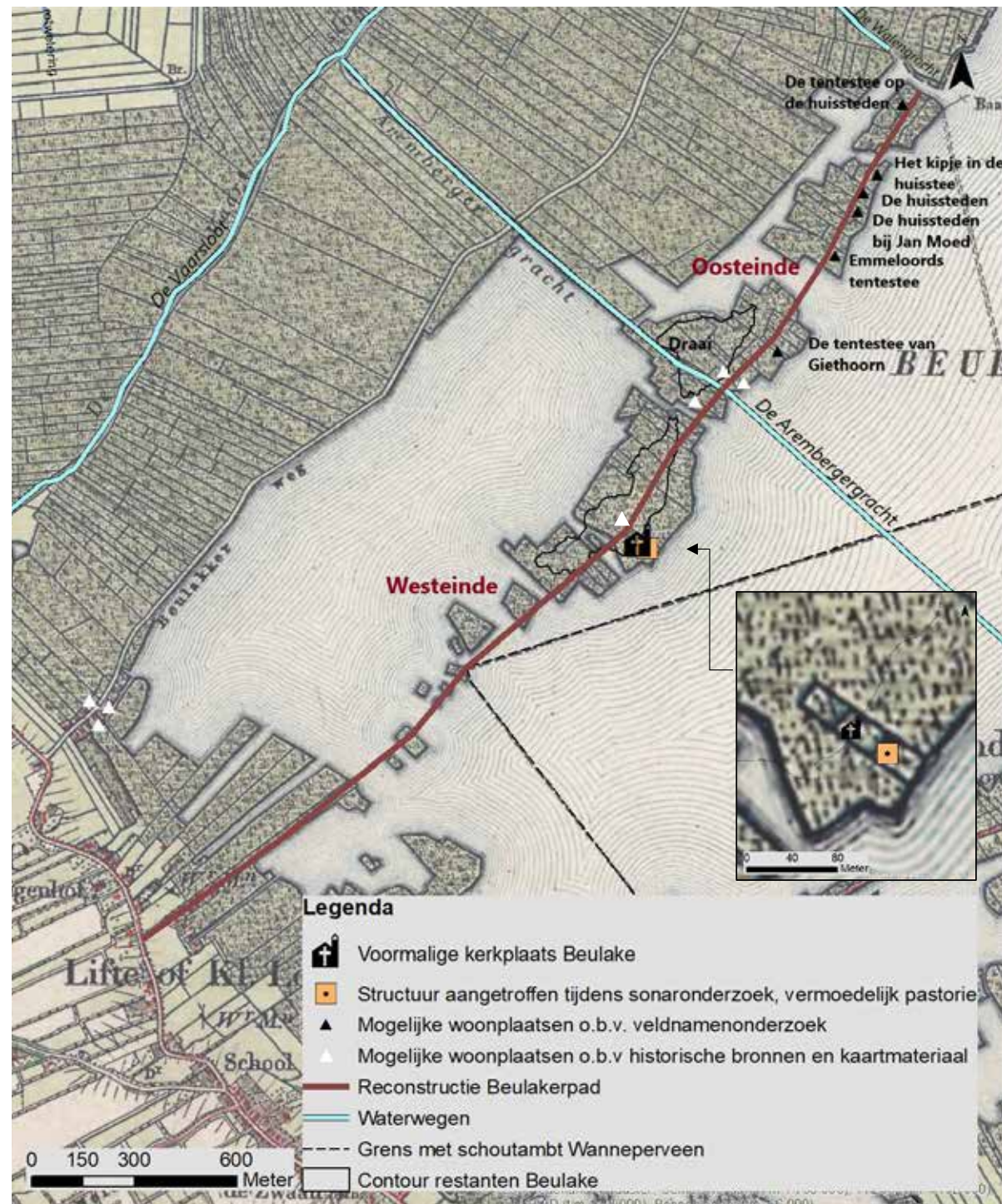
Het duurde tot in het begin van de zeventiende eeuw voordat er mensen gingen wonen. Het was de tijd dat de Arembergergracht helemaal was afgemaakt zodat er turf uit het gebied kon worden afgevoerd. Mensen vestigden zich

niet langs de al oudere Beulakerweg, maar verder naar het zuidoosten, mogelijk omdat daar meer turf viel te winnen, maar ook omdat hier de zandgrond plaatselijk ondiep was. Langs de woningen werd een voetpad aangelegd, ongeveer loodrecht op de Arembergergracht. Het dorp groeide en in 1664 kon er een kerk gebouwd worden. Er kwam ook een school. De eerste helft van de achttiende eeuw was de bloeiperiode van Beulake. In 1748 woonden er 270 personen en produceerden de inwoners vijf procent van het totaal aantal turfroeden in het Land van Vollenhove. Uiteindelijk raakte het nog winbare veen op. Beulake verarmde en vanaf 1770 verlieten mensen het dorp, ook al omdat de wateroverlast sterk toenam. De kerk verdween bij de stormen van 1775 en 1776, toen ook de grote wateren van de Wijden ontstonden.

Afbeelding 93. Het voetpad waarlangs Beulake lag is niet helemaal verdwenen. Dicht bij de hogere gronden ligt nog 500 meter Beulakerpad. De huisjes worden wel aangeduid als veenwerkershuisjes, al waren de laatste bewoners al niet meer werkzaam in het veen. De huizen zijn vanaf de jaren '60 door Natuurmonumenten opgekocht en doen nu dienst als bezoekerscentrum. Foto Overland.

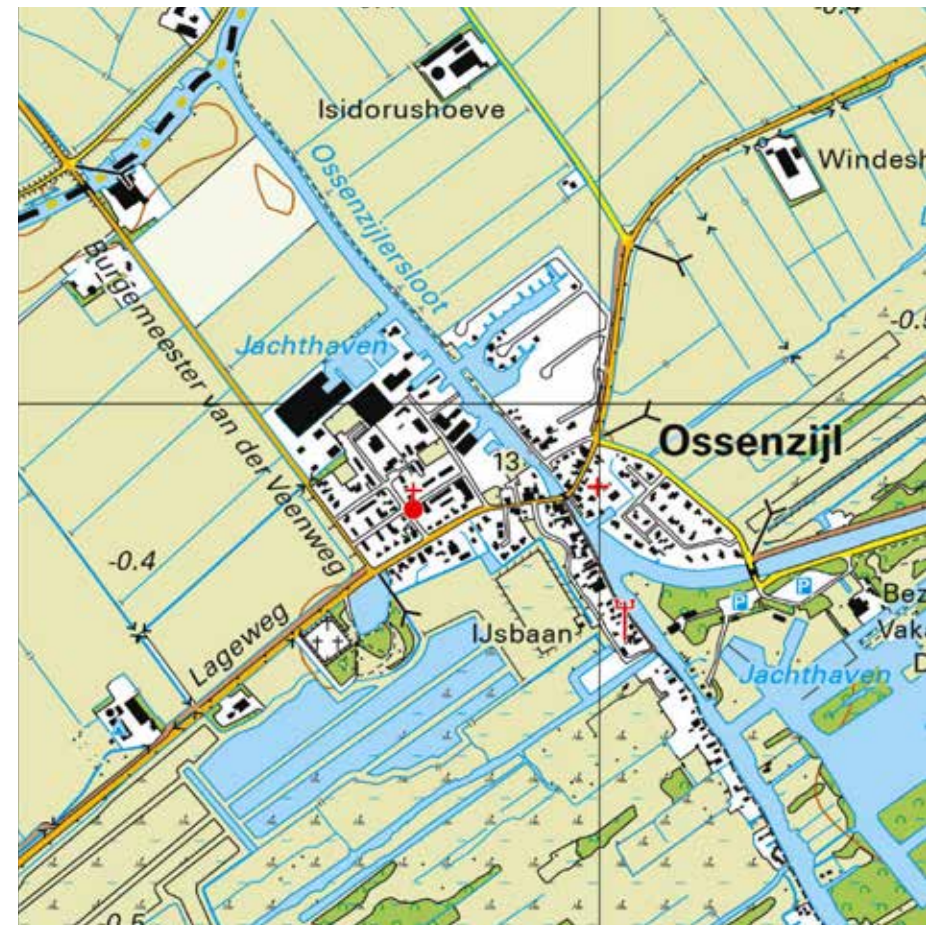
Afbeelding 94. Reconstructiekaart van Beulake door Stokvis (2020) geprojecteerd op de kaart van omstreeks 1900. Alleen het Westeinde is afgebeeld, met de locatie van de vroegere kerk. Op het niet afgebeelde Oosteinde staan meer woningen en tentesteeën aangegeven (tijdelijke onderkomens van seizoenswerkers gemaakt van plaggen, hout en riet). De kerkplaats is nog in het huidige landschap herkenbaar als een lichte verhoging op een eiland in de Beulakerwijde. Afbeelding: Collectie Dienst Kadaster

OSSENZIJL, HAVENPLAATS AAN DE LINDE

Ossenzijl ontstond bij de zijl in de Zuidwendedijk langs de Linde. Deze was begin 15^e eeuw aangelegd ter verbetering van de afwatering van het dalende veenland. Dwars door veenontginningen van IJsselham / Blankenham werd daartoe een wetering (Oudewegsloot, nu Kalenbergergracht) aangelegd. Bij Ossenzijl kwam de wetering uit op de dijk langs de Linde. Veel later werd deze wetering van belang voor de scheepvaart. De sluis zou zijn aangelegd door de familie Osse die daarmee naamgever van de sluis en het dorp werd (Zie ook de kaart uit 1794 op afbeelding 54). Via de Kalenbergergracht en de sluis werd turf uit De Weerribben uitgevoerd. Er ontstond een kleine bewoningskern langs de gracht en de dijk. Omstreeks

1830 kwam er een haventje tot stand waarna de bewoning nog uitbreidde. Ossenzijl kreeg omstreeks 1880 een eigen kerk. Tegenwoordig is de recreatievaart belangrijk voor Ossenzijl, de sluis verbindt nu de wateren van Noordwest-Overijssel en die van Friesland.

Afbeelding 95. Ossenzijl op een kaart van omstreeks 1925. Het is een kleine bewoningskern bij de sluis in de Lindedijk. De sluis is verbonden met de Linde via de Ossenijlersloot. De Kalenbergergracht geeft toegang tot de turfwinning in De Weerribben (die toen al nagenoeg afgelopen was).

Afbeelding 96. Zicht op de Kalenbergergracht vanaf de brug bij Ossenzijl. Foto Overland.

HOOFDSTUK 7: NOTEN

75 Er wordt wel gesteld dat de Nederlandse ‘Gouden Eeuw’ dreef op turf, een visie die overigens is genuanceerd (Van Zanden, 1997).

76 Zie Neefjes en Bleumink, 2021.

77 Informatie van Makken (1988), p. 35 e.v., en van Gonggrijp (1981), p. 61. Deze laatste auteur geeft ook de tijdsindicatie over het moment wanneer men bij deze methode in stroken ging werken.

78 Beeld van Gonggrijp e.a. (1981).

79 Zo stond omschreven in hun oorspronkelijke ambities bij de aanleg van de Arembergergracht (Hol en Kroes, p. 64).

80 Gegevens over Van Aremberg: stadvollenhove.nl, Stokvis (2020), Gerding (1995).

81 Informatie: Gerding, 1995, p. 168 e.v.

82 Analyse deels overgenomen van Stokvis (2020). Kaart: https://geo.overijssel.nl/viewer/app/master_cwk_thema/v1

83 Het is daarnaast ook mogelijk dat dit een eerder ontgonnen veengebied was, dat door maaiveldddaling waardeloos was geworden en was verlaten. We gaan hier echter niet van uit.

Waarschijnlijk was het hoogveen al flink in omvang afgenomen toen deze kaart werd gemaakt. Toen de Arembergergracht bijna een eeuw eerder (in 1560) werd aangelegd werd hij door een veengebied gegraven dat ‘Hoge Moer’ heette. Moer was een ander woord voor veen, dat klaarblijkelijk hoog was gelegen. Blijkbaar had het veen zich ooit meer naar het zuidwesten uitgestrekt of had daar een tweede veenkussen gelegen. Mogelijk was in de tijd van Ten Have dit gebied ontgonnen en daarna gezakt of was de bovengrond al afgegraven (zie Schrier, 1982).

84 Tijdstip volgens Hol en Kroes, p. 20.

85 Zo stond omschreven in hun oorspronkelijke ambities bij de aanleg van de Arembergergracht (Hol en Kroes, p. 64).

86 Werkwijze volgens Gerding, 1995, p. 33.

87 Historische gegevens De Zeeuw (2021), p. 129.

88 Een mogelijke eerdere fase was omstreeks 1800 nog in de collectieve herinnering. In een brief van de Kerkvoogdij (± 1798) aan de Eerste Kamer van het vertegenwoordigde lichaam 'des Bataafselen Volks' wordt de toestand van voor 1644 als volgt omschreven (citaat overgenomen uit giethoorn.protestantsekerk.net):

Dat oudtijds een kleine Capelle, welkers staanplaats in het water en uitgeveende landstreken, in een woestenij en wildernis thans nog niet zichtbaar en bij alle oude ingezetenen als noch bekend is, en ten huidigen dage de Cappelle genoemd wordt in welke Capelle ruim 2000 schreden ver in de waterpoelen ligt, alwaar geen of omtrent geen huizen of woonplaatsen, destijds de vergaderplaats was des Roomsche godsdienst belijdenen".

89 Hol en Kroes, p. 133.

90 Het gebied ‘De Polder’ tussen de dorpsgracht en de Giethoornsche Weg was ook een plas, De Wijde, die omstreeks tussen 1826 en 1830 moet zijn drooggelegd (Hol en Kroes, p. 137).

91 Hol en Kroes (1979, p. 143) halen een zekere Van der Belt aan, op grond waarvan twee inmiddels verdwenen kerken ten noorden van Belt worden vermoed. Niet is gecheckt waarop dit vermoeden is gebaseerd. Hol en Kroes geven geen bron in hun literatuuroppgave, maar de bron is vermoedelijk: Belt, H. van de, De historie van De Wieden (Steenwijk 1993).

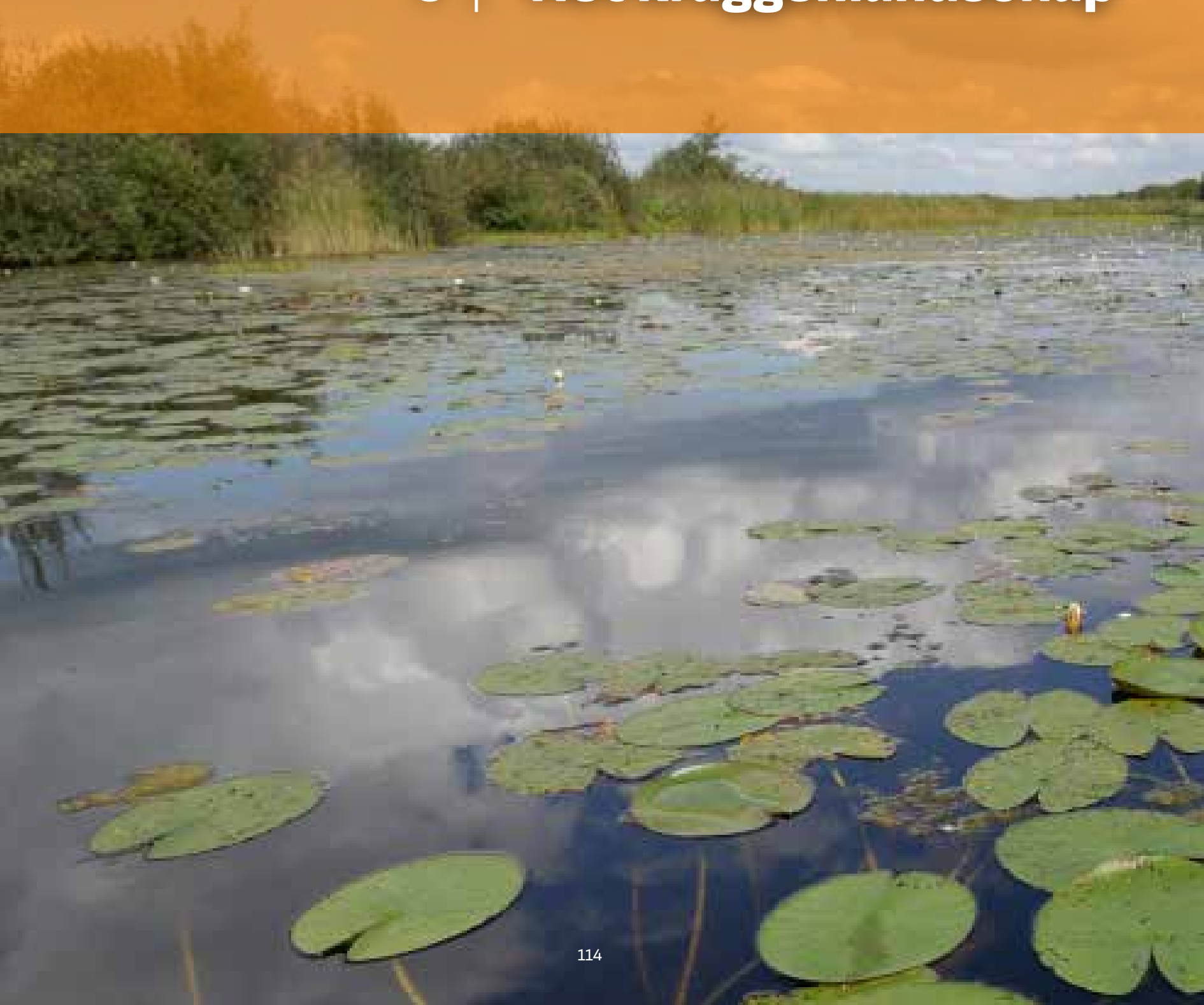
92 Hol en Kroes (1979), p. 251.

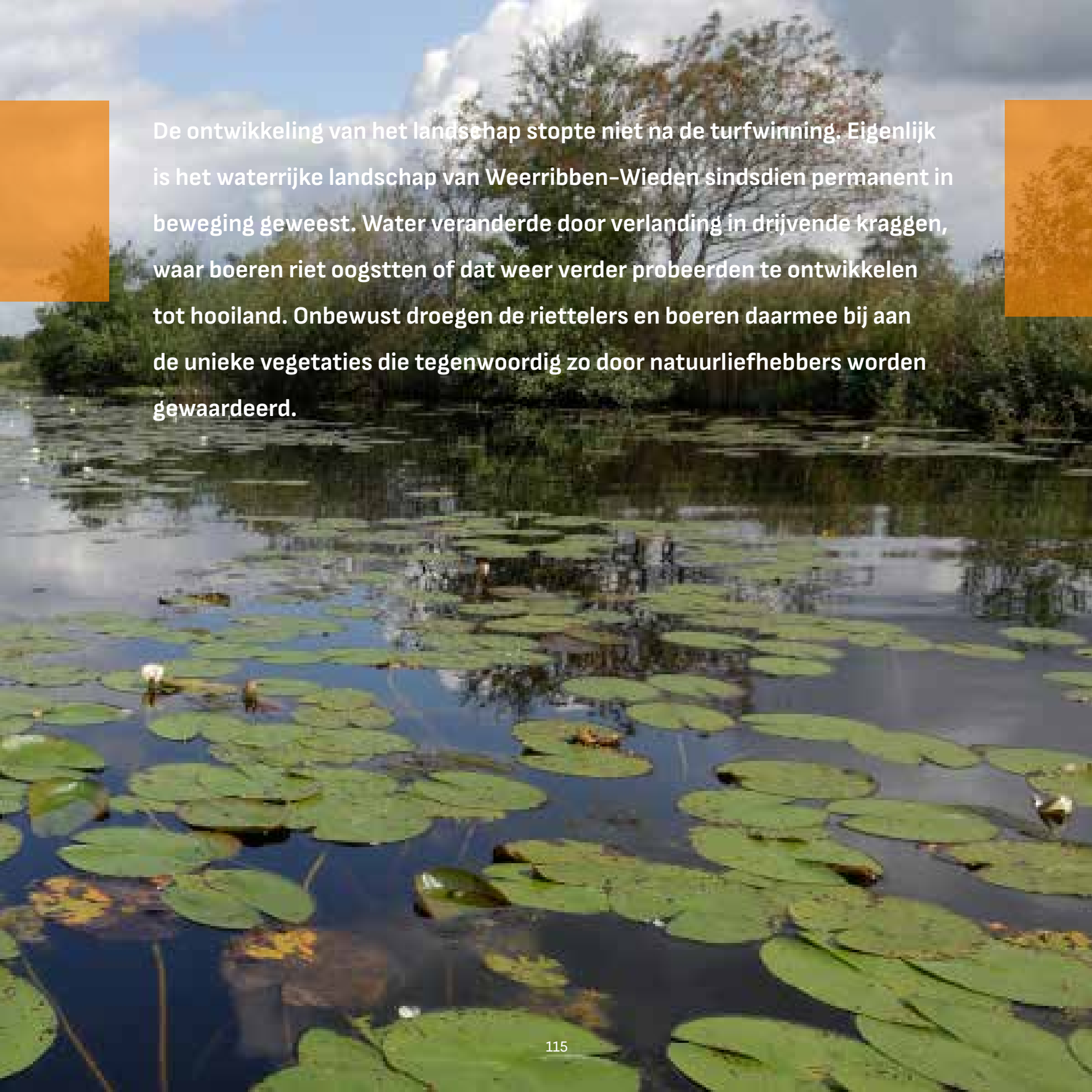
93 Erfgoed van Steenwijkerland, bijlage, p. 11.

94 De oorsprong van Beulake ligt linksboven op de kaart. In de veertiende eeuw werd daar een weg aangelegd vanaf de hoge gronden van Leeuwte het veen in. Van deze weg (op de reconstructiekaart Beulakkerweg) is bij Leeuwte nog ongeveer 500 meter over (nu Oude Beulakerweg). Op de eilanden verder noordoostelijk is de weg nog duidelijk als verhoging te zien. Aan beide zijden van de weg werd een wetering aangelegd, en vandaar af werden sloten het veen ingegraven.

95 Hol en Kroes, p. 115.

8 | Het kraggenlandschap

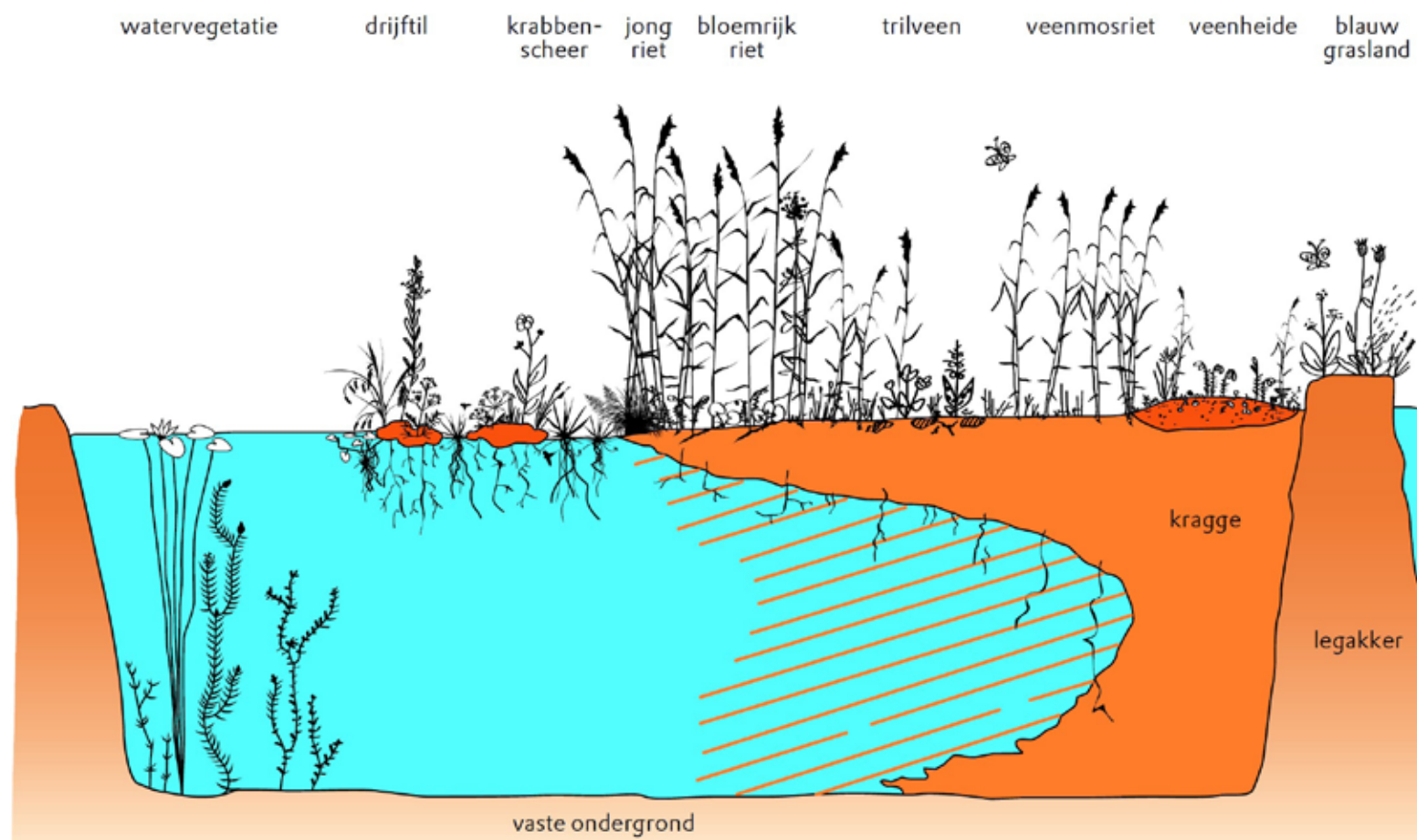

De ontwikkeling van het landschap stopte niet na de turfwinning. Eigenlijk is het waterrijke landschap van Weerribben-Wieden sindsdien permanent in beweging geweest. Water veranderde door verlanding in drijvende kraggen, waar boeren riet oogstten of dat weer verder probeerden te ontwikkelen tot hooiland. Onbewust droegen de riettelers en boeren daarmee bij aan de unieke vegetaties die tegenwoordig zo door natuurliefhebbers worden gewaardeerd.

VERLANDING, ONTSTAAN VAN KRAGGEN

Al snel na de turfwinning trad in veel trekpaten een verlandingsproces op. De verlanding begint met het bezinken van half verteerde dode waterplanten waardoor het water ondieper wordt. Er ontstaan dan kansen voor drijvende waterplanten zoals krabbenscheer, waterlelie, gele plomp, veenwortel, watergentiaan en kikkerbeet. De wortels van deze waterplanten groeien aaneen zodat er een drijvende bovenlaag ontstaat waarop riet, bies, of lisdodde kon gaan groeien. Op een gegeven ogenblik is sprake van een kragge, een dicht net van wortels en wortelstokken en afgestorven plantendelen,

drijvend op het water. De kragge kon zo dik worden dat je er op kan lopen. Dunne kraggen golven dan op het water op en neer. In deze fase van verlanding vindt veel rietteelt plaats (zie afb.97). Dikke kraggen zijn vastgegroeid aan de bodem en voelen veel vaster aan. De kragge groeit dan ook iets boven de waterspiegel uit. Het riet maakt dan plaats voor planten als winde, moerasklaver, allerlei varens en waterdrieblad. Nog weer later kan ook veenmos, dop- en struikheide, veenbes en gagel op de kragge gaan groeien. Uiteindelijk kunnen er bomen als wilg, els of berk opkomen en verandert de kragge in moerasbos⁹⁶.

Afbeelding 97. Schematische voorstelling van de verlanding van trekpaten en het ontstaan van kraggen. In 50 jaar kan een kragge een dikte bereiken van 35 cm.⁹⁷ Een trekpat kan verlanden in 100 tot 150 jaar.⁹⁸ Auteur: Dominique Bokeloh. Uit: Natuurvisie De Wieden 2016 – 2034, Natuurmonumenten.

Afbeelding 98. De eerste fase van verlanding,
drijvende krabbenscheer.
Foto Natuurmonumenten.

Afbeelding 99. De blauwe Knoop is een zeldzame
soort die de hooilanden blauw kleurt in de zomer.
Foto Natuurmonumenten.

LEVEN VAN KRAGGEN

Boeren, veenarbeiders en andere bewoners van het gebied deden wat ze konden om uit het uitgeturfde gebied toch nog wat oogst te halen. Dat lukte, al waren de opbrengsten onvergelijkbaar met die van normale landbouwgronden. Nog eeuwen voordat de natuurwaarde van de uitgeturfde gebieden werd erkend, zorgden ze er daarmee voor dat de bijzondere vegetaties van het gebied in stand werden gehouden door het verlandingsproces te vertragen.

Al direct na de turfwinning gebruikten de boeren de smalle ribben of legakkers om in de zomer vee te laten grazen of om een schamele hoeveelheid 'ribbenhooi' te winnen.⁹⁹ Uit de nog niet verlande trekgraten oogstten ze de drijvende krabbenscheer. De plant was door het relatief hoge fosfaatgehalte geschikt als meststof en werd per praam naar Drenthe vervoerd voor de aardappel- en bietenteelt.¹⁰⁰ Als er eenmaal een kragge was ontstaan dan volgde een langdurige fase met rietbegroeiing. Het uitgestrekte landschap met afwisselend open water en met riet begroeide kraggen werd karakteristiek voor Weerribben-Wieden. Nergens anders in Nederland komt zoveel riet voor als in Noordwest-Overijssel.

RIETTEELT/RIETSNIJDERIJ

Met het voor Weerribben-Wieden karakteristieke riet was ook een karakteristiek beroep gemoeid, dat van riettelers. Er was in Nederland vraag naar riet. Dat was lange tijd de goedkoopste manier om het dak waterdicht te maken. Vandaar dat het dichtgroeien van de trekgraten gepaard ging met de groei van het aantal riettelers. Het beste riet wordt gebruikt voor dakbedekking. Het riet uit De Weerribben-Wieden stond bekend om de goede kwaliteit en werd ook naar het buitenland geëxporteerd. Mindere kwaliteit werd naar de bollenstreek gebracht om daar verstuiving en bevrozing van de bollen in de zandige grond tegen te gaan. Doordat riettelers steeds materiaal van de kraggen afvoerden is het verlandingsproces vertraagd, en komt deze bijzondere natuurvorm nog steeds veel voor in Weerribben-Wieden. Kraggen die niet worden

beheerd ontwikkelen zich uiteindelijk naar broekbos.

Vermoedelijk bereikte de rietteelt zijn grootste omvang ongeveer halverwege de twintigste eeuw. Er was toen 4900 ha riet in Weerribben-Wieden, waar 445 beroepsmatige riettelers actief waren.¹⁰¹ In de jaren '60 was het rietareaal geslonken tot zo'n 4000 ha en in 2012 tot 2500 ha., met zo'n 330 beroepsmatige riettelers.¹⁰² Nog steeds zijn riettelers actief in het gebied, nu vaak in het kader van het natuurbeheer (zie pag. 146).

HOOI EN WEILANDEN AANMAKEN

De boeren vormden sterk verlandde kraggen om tot hooiland. Ze groeven een sloot door de kragge en verspreidden de zode en de onderliggende modder over het perceel. Deze werd daardoor iets droger en geschikt als hooiland. Soms werd ook dieper zand uit de sloten gebaggerd en uitgespreid, waardoor de grond steviger werd

Afbeelding 100. Transport van Dekriet omstreeks 1950.
Foto C. Hamming. Archief Stichting Bodemkartering, R12-21.

en geschikt als weiland. Om nieuw hooiland aan te maken werd ook wel de techniek van het kraggeslepen of heveslepen toegepast. De boer sneed repen van een drijvende kragge los en trok ze naar een trekpat met een ondiepe zandondergrond. Daar zette hij de repen naast elkaar en maakte hij ze met bagger aan tot hooiland.¹⁰³

Via bestaande vaarten en de nieuw gegraven sloten werden de hooilanden bereikbaar met punters. Tot in de tweede helft van de 20^e eeuw waren koeien die over water werden vervoerd een vertrouwd gezicht in Weerribben-Wieden en ook nu is er nog wel eens een platbodem met vee of hooi te zien. De vegetaties op de hooilanden worden nu gezien als een van de meest waardevolle van Weerribben en Wieden. In het voorjaar vallen ze op door hun bloemenpracht, met pinksterbloemen, dotterbloemen, boterbloemen en koekoeksbloemen, ratelaars en witbollen. De hooilanden worden nu vrijwel allemaal beheerd als natuur.

Afbeelding 101. Boeren snijden een reep drijvende kragge los, die later achter een boot kan worden voortgetrokken naar nieuw aan te maken hooiland. Foto omstreeks 1950, C. J. Haans, Archief Stichting Bodemkartering, R11-101.

Afbeelding 103. Vervoer van vee en melkstal met een punter omstreeks 1950. Archief Stichting Bodemkartering R23-77.

VISSERIJ

Visserij is van oudsher een bron van inkomsten in het waterrijke gebied. Al in de middeleeuwen werd er gevestigd. De bisschop had de visrechten op alle wateren, en hij kon anderen ermee begunstigen. Zo werden visrechten van de Giethoorners in 1493 bevestigd 'als van olts'.¹⁰⁴

In de achttiende eeuw gingen meer mensen zich toeleggen op de visserij. Dat kwam niet zozeer door de goede verdiensten, maar vooral doordat de inkomsten uit de turfgraverij steeds meer opdroogden. Veel mensen probeerden inkomsten landbouw, rietteelt en visserij te combineren.

Het aantal vissers liep sterk terug door peilverlaging en droogmakerij (zie later).¹⁰⁵ In 1918 waren er volgens een rapport van de Nederlandse Heidemaatschappij nog circa 40 beroepsvissers. Nu zijn er nog 3 actieve beroepsvissers.

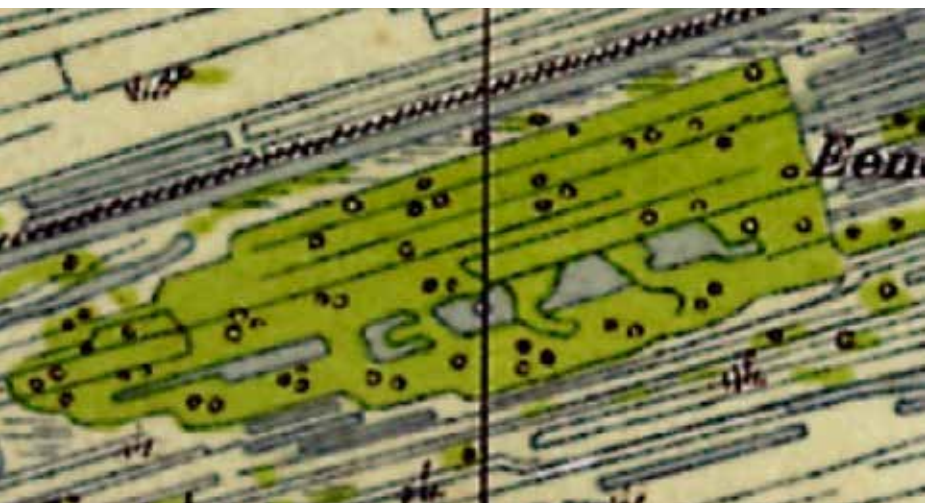
EENDENKOOIEN

Eenden kwamen veel voor in het waterrijke landschap van Weerribben-Wieden. Ze werden gevangen in zogenaamde eendenkooien. Alleen al in het dorpsgebied van Giethoorn waren er halverwege de negentiende eeuw acht van deze vanginrichtingen. Eendenkooien bestaan uit een kooibos met

daarin een kooiplas. Overvliegende eenden die rust zoeken worden naar de plas gelokt met gekortwiekte lokeenden van de kooiker. Op de hoeken van de plas liggen 4 vangpijpen. De kooiker lokt en jaagt de eenden met zijn hond de vangpijpen in. Ze zwemmen naar binnen, maar kunnen niet verder, en ook niet terug, en worden gevangen. Vroeger werden de eenden gegeten. Alle nog bestaande eendenkooien in het gebied zijn nu van Natuurmonumenten of Staatsbosbeheer. Ze worden alleen nog gebruikt voor ringonderzoek of tellingen. De eendenkooien zijn niet alleen van cultuurhistorische waarde, maar hebben ook hoge ecologische waarde vanwege het oude bos dat er omheen ligt. In het gebied De Wieden liggen er vijf, waarvan 4 in eigendom van Natuurmonumenten. Staatsbosbeheer heeft in De Weerribben twee eendenkooien.

VAN OPEN NAAR BOSRIJK LANDSCHAP

Meestal worden de nieuwe polders gezien als de grootste landschappelijke verandering van Weerribben-Wieden. Maar een visueel nog groter effect had de komst van bos. Het landschap van De Weerribben was in het begin van de 20^e eeuw nog vrijwel boomloos. Alleen rond de eendenkooien stonden kooibossen. Na die tijd is er veel broekbos ontstaan. Dat

Afbeelding 104. De Otterskooi ten westen van Giethoorn op een kaart van omstreeks 1950. De kooi bestond uit maar liefst vijf kooiplassen met in totaal 17 vangpijpen en was daarmee een van de grootste eendenkooien van Europa. Op de kaart zijn slechts enkele vangpijpen te zien. Rechts het oude boslandschap rond de Otterskooi en het uiteinde van een van de vangpijpen. Foto Dominicus Johannes Bergsma, Wikimedia Commons.

Afbeelding 105. Topografische kaarten van De Weerribben bij Kalenberg in 1935, 1962 en 2023. In 1935 lijkt nog een groot deel uit open water te bestaan, hoewel er toen al veel riet geweest moet zijn. In 1962 is er al sprake van veel bosopslag. Er zijn veel kleine bosjes op afzonderlijke percelen. Mogelijk waren dit nog particuliere eigendommen van eigenaren die waren gestopt met het oogsten van riet. De grondwaterstandverlaging onder invloed van de komst van de Noordoostpolder (zie hoofdstuk 9) zal zeker hebben bijgedragen aan extra verlandings- en bosopslag. Op de huidige kaart is er nog veel meer bos bijgekomen. Er is echter minder sprake van verspreide kleine bosjes, omdat Staatsbosbeheer buiten het bos grotere open ruimten nastreeft. Op sommige plekken zijn ook nieuw opengemaakte trekgraten te zien.

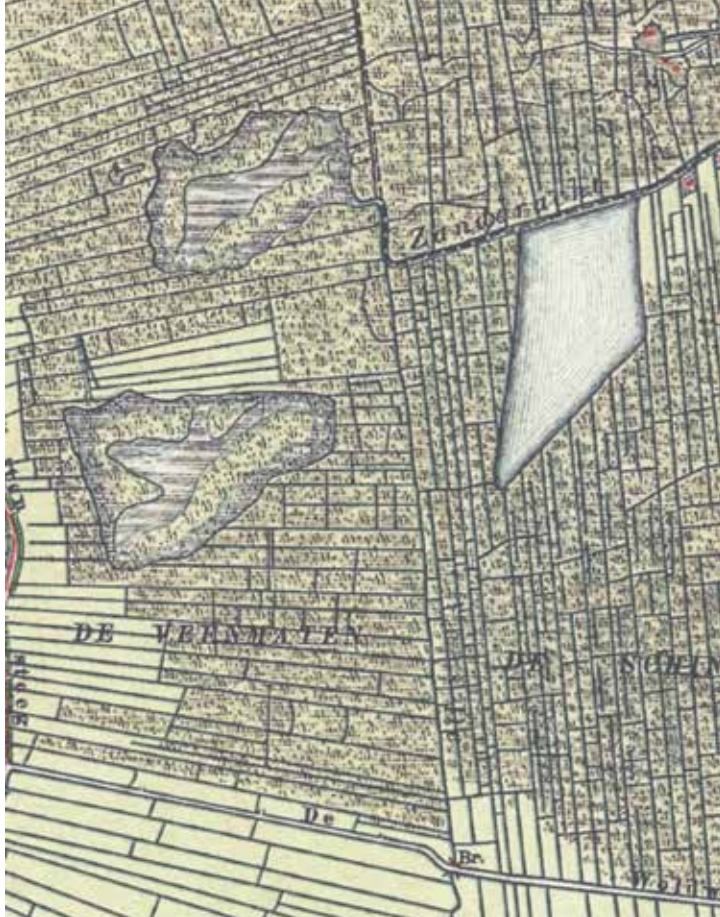
gebeurde in eerste instantie doordat riettelers stopten met beheer, waardoor bosopslag mogelijk werd. Daarnaast bestond er bij de natuurbeheerders weinig prioriteit en hadden ze ook niet de middelen om de grote arealen verlaten rietlanden te beheren. Het effect is te zien op de kaarten van afbeelding 105. Bij het bepalen van de beheerdoelstellingen houden de natuurorganisaties tegenwoordig rekening met de beleving van het landschap. Er zijn zones waar gestreefd wordt naar open-, half-open-, besloten- of gesloten landschap.¹⁰⁶

HET KRAGGENLANDSCHAP VAN DE WIEDEN VERSUS DE WEERRIBBEN

Er is een groot verschil tussen het kraggenlandschap van De Wieden met dat van De Weerribben. Het heeft voor een groot deel te maken met de aard van de vroegere vervening: wild versus gereguleerd. Toch kwamen die verschillen soms pas ver na de vervening tot uiting.

In De Wieden is de strakke strokenstructuur van de veenontginningen in het tegenwoordige kraggenlandschap vaak onzichtbaar geworden of vervaagd. Daar waar als gevolg van de wilde vervening de structuur van zetwallen en trekgraten geheel is weggeslagen liggen nu de grote waterplassen, de Wijden.

Opmerkelijk is dat de strokenstructuur in het kraggenlandschap tussen Barsbeek en Belt-Schutsloot pas in de 20^e eeuw vervaagde. Dit is te zien op de kaart en luchtfoto van afbeelding 106. Hier werden nog in de 20^e eeuw, ver na de vervening, bochtige vaarten aangelegd om de kraggen bereikbaar te maken. Met name in dit deel van De Wieden had zich zo een labirint van plassen, vaartjes en tussenliggende eilanden gevormd. In De Weerribben was de ontwikkeling heel anders, zoals de kaarten van afbeelding 108 laten zien. Op de kaart van 1929 is te zien dat in het zuidwesten de vervening nog gaande is of nog maar net afgerond. Dit was het meest onaantrekkelijke veen om af te graven, omdat het bij vroegere overstromingen bedekt was geraakt met een laag klei, dat eerst opzij moest worden gezet (zie ook afbeelding 73). Ook in dit gebied werden na de vervening nieuwe vaarten door het kraggenlandschap gegraven, maar doordat hier wilde vervening was uitgebleven en er brede zetwallen waren blijven staan, was de strokenstructuur hier veel persistenter. De nieuwe vaarten zijn rechte lijnen die meestal loodrecht op de strokenstructuur staan. Op de kaart uit 1962 zijn de talloze aanduidingen voor molentjes te zien. Het betreft de metalen molens zijn neergezet om na de inpoldering van de Noordoostpolder de grondwaterstandsdeling tegen te gaan.

Afbeelding 106. Het kraggenlandschap tussen Barsbeek en Belt Schutsloot. Op de topografische kaart van 1900 (links) lijkt de strakke strokenstructuur nog dominant in het landschap. Daarna hebben zich nog nieuwe plassen gevormd en zijn er vaartjes gevormd die een kromme loop volgen om de verschillende percelen met elkaar te verbinden. Er is een labyrint van plassen, vaartjes en tussenliggende eilanden gevormd, waarbij de strokenstructuur op de achtergrond raakt.

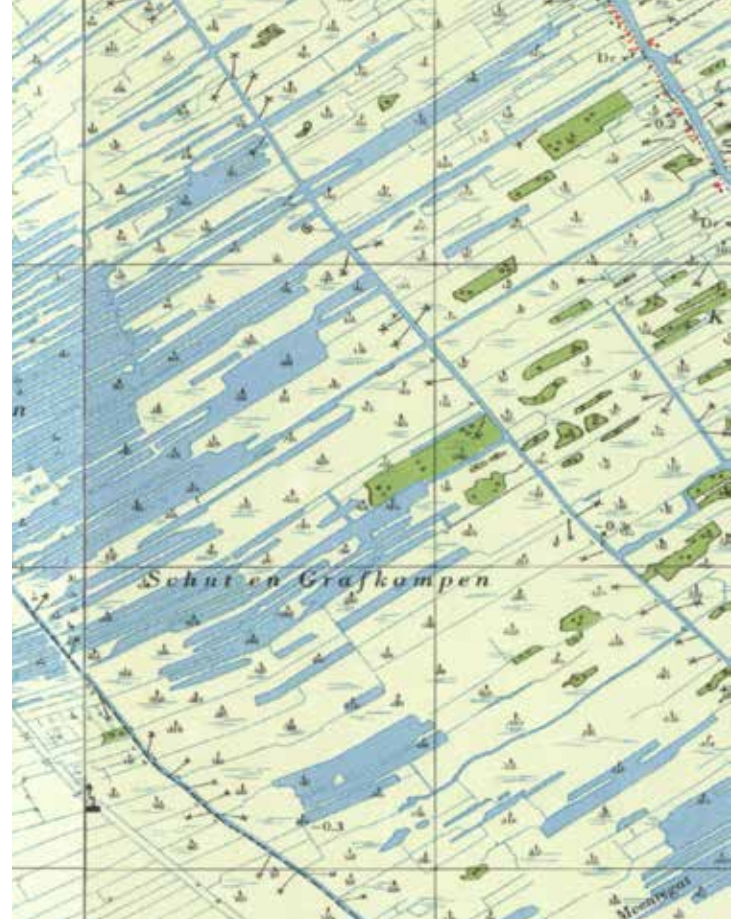

Afbeelding 107. De bochtige loop van de Pikkersvaart ten westen van Belt-Schutsloot.
Foto Overland.

Afbeelding 109 rechterpagina. Het landschap van de Rottige Meente vanaf het 'Ale Bakkers Broggien' over de Scheene, een in de middeleeuwen gegraven wetering of vaart door wat toen nog een landbouwgebied was. Ondanks de gereglementeerde turfwinning zijn er in de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw enkele kleine plassen ontstaan (zichtbaar op de achtergrond), doordat de smalle legakkers tussen de trekaten in het water verdwenen. Foto Overland.

Afbeelding 108 (boven). De Weerribben ten zuidwesten van de Kalenbergergracht op kaarten van 1929 en van 1962.

ROTTIGE MEENTE

Het gebied Rottige Meente ligt in Friesland. Net als Weerribben-Wieden is het in de middeleeuwen ontgonnen, werd het later een turfwinninglandschap en gingen de trekgraten weer verlanden tot rietvelden, hooilanden of moerasbos. Deze biografie gaat niet in op de eigen accenten die zowel in het landschap als in de geschiedenis aanwezig zijn. Toch willen we het gebied aanstippen, alleen al omdat het een belangrijke schakel vormt tussen Weerribben-Wieden en de veen- en moerasgebieden van Friesland. Het gebied is gemiddeld genomen wat later verveend dan Weerribben-Wieden. Grootschalige turfwinning kon pas plaatsvinden nadat plannen om het gebied beter te ontwateren waren gerealiseerd. Dat gebeurde door de totstandkoming van 'De Grote Veenpolder van Weststellingwerf' omstreeks 1855. Door de vrij late turfwinning was er net als in De Weerribben sprake van gereguleerde vervening, met regels voor de breedte van de legakkers. Delen van de uitgeturfde Grote Veenpolder zijn naderhand drooggemaakt, maar de Rottige Meente is blijven bestaan.

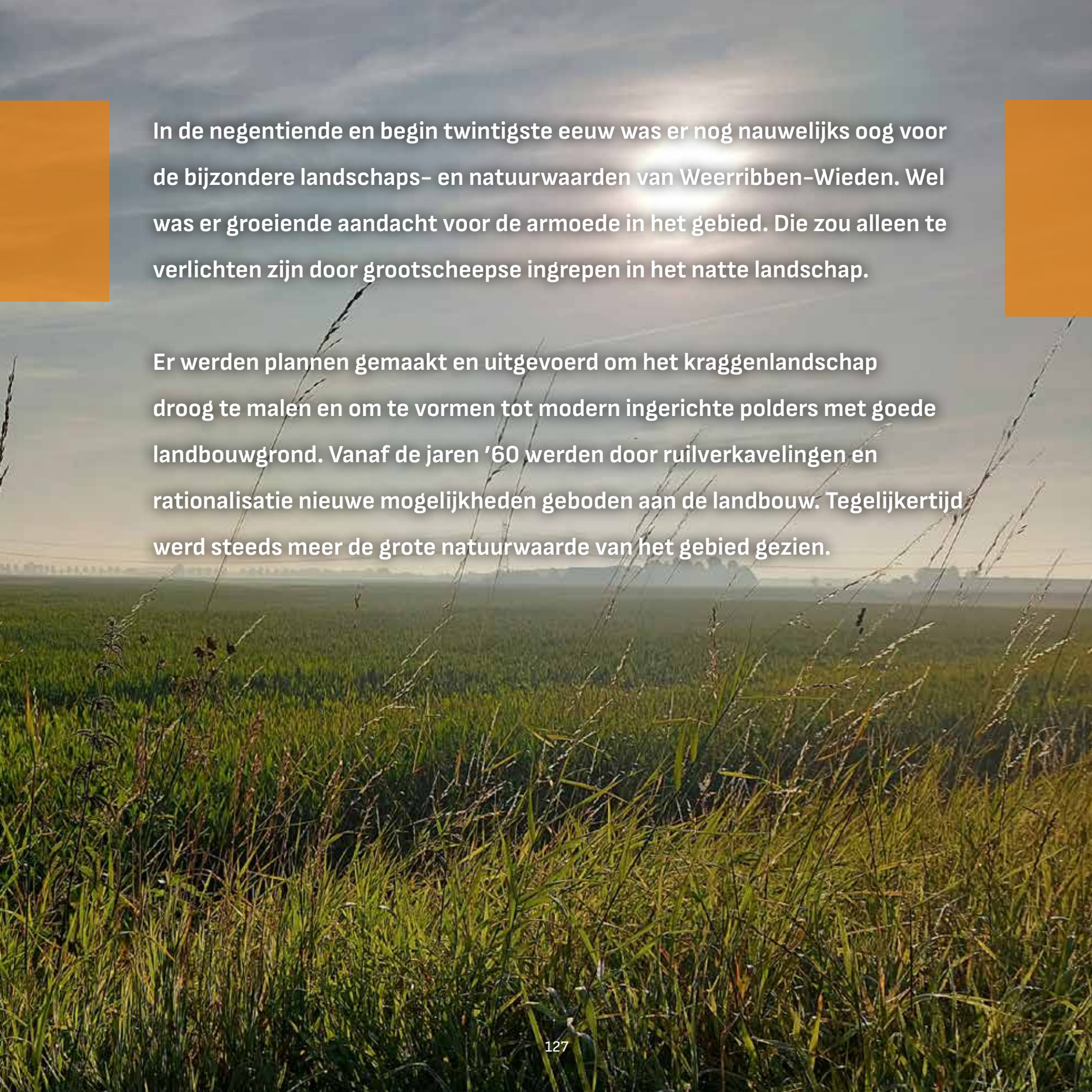

HOOFDSTUK 8: NOTEN

- 96 Informatie over verlanding grotendeels overgenomen van Makken (1988) en Natuurmonumenten (2016).
- 97 Makke (1988), p. 38.
- 98 Vaart (1970).
- 99 Term ribbenhooi uit De Zeeuw (2021), p. 89 en Dijkstra (2020), p. 14. Deze laatste publicatie noemt het gegeven dat ribbenhooi (niet de beste kwaliteit) in de eerste wereldoorlog naar Duitsland werd geëxporteerd. Het werd gebruikt in loopgraven of anderszins. Haans en Hamming (1862): Eind juli begint men met het maaien van ribbenhooi, dat op sommige kraggelanden en zetwallen of ribben groeit. Het hoofdbestanddeel is pijpestrootje, verder rietgras, moerasspirea, enz..
- 100 De Zeeuw (2021), p. 132. De website ecopedia.be, lemma Krabbenscheer, meldt dat het oogsten van krabbenscheer als meststof deze vegetatie een bestendig karakter kan geven.
- 101 Vaart (1970), p. 35.
- 102 Terwan (2012).
- 103 Omschrijving volgens Haans en Hamming, 1962.
- 104 Historische feitenlijst Giethoorn, 2020.
- 105 Boon (1988), p. 109. De Zeeuw (2001) noemt voor 1920 nog 400 binnenvissers (p. 251). Volgens de website van het nationaal park waren het er 300 in het begin van de 20e eeuw.
- 106 Natuurvisie De Wieden 2016-2034, p. 18.

9 | De jongste landschappen

In de negentiende en begin twintigste eeuw was er nog nauwelijks oog voor de bijzondere landschaps- en natuurwaarden van Weerribben-Wieden. Wel was er groeiende aandacht voor de armoede in het gebied. Die zou alleen te verlichten zijn door grootscheepse ingrepen in het natte landschap.

Er werden plannen gemaakt en uitgevoerd om het kraggenlandschap droog te malen en om te vormen tot modern ingerichte polders met goede landbouwgrond. Vanaf de jaren '60 werden door ruilverkavelingen en rationalisatie nieuwe mogelijkheden geboden aan de landbouw. Tegelijkertijd werd steeds meer de grote natuurwaarde van het gebied gezien.

PROBLEMEN IN EEN NAT UITGETURFD LANDSCHAP

Het uitgeturfde landschap had vanaf het einde van de achttiende eeuw steeds minder te bieden. De bevolking bestond voor een groot deel uit turfgravers en met de vervening verwante beroepen, maar die vonden steeds minder emploi. Veel veenarbeiders trokken weg naar veengebieden in Friesland. Desondanks was in Giethoorn in 1795 nog 50% van de beroepsbevolking turfgraver: 189 op een totale bevolking van 1465 inwoners. In 1855 waren er nog 70 turfgravers bij een ongeveer gelijk gebleven bevolkingsomvang.

Het kraggenlandschap gaf onvoldoende opbrengst voor de bevolking om weer van de landbouw te gaan leven. Men probeerde de opbrengst te verhogen door de ontwatering te verbeteren. Op historische kaarten zijn vele tientallen molentjes te zien, waarmee werd getracht het waterpeil enigszins aan te passen aan de eisen van rietteelt of hooiland. Het gebied was daartoe onderverdeeld in tientallen kleine polders, die met kaden waren afgeschermd van het boezempeil.

De behoefte om de natte gebieden veel rigoureuzer droog te malen en opnieuw in te richten nam daardoor toe. Al omstreeks 1830 leidde dat tot de drooglegging van de Wijde, een kleine veenplas bij Giethoorn, die was ontstaan door afslag in het trekgratenlandschap. Twee molens maalden het meer droog tot een veel lager peil dan de kleine tjaskers of spinnekopmolens dat konden in het kraggenlandschap. Ze transformeerden de Wijde tot de Giethoornse Polder (nu tussen de Dorpsgracht en de Beulakerweg). De grond, bestaande uit een mengsel van zand en veen, bleek in een deel van de polder nu zelfs geschikt voor akkerbouw.¹⁰⁷

Het water van de poldertjes en polders werd uitgeslagen op het overgebleven boezemgebied dat dat maar moeilijk kon verwerken, ook al omdat het daarnaast nog te maken had met water dat met beken uit het Drentse achterland

werd aangevoerd. Al dat water kon alleen door sluizen op de Zuiderzee worden geloosd als het waterpeil daar laag was. Door het dalende veenland werd het steeds moeilijker het gewenste boezemwaterpeil te bereiken. Vandaar dat er al vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werd gesproken over de noodzaak van een gemaal.

Het bleek dat niet alle ingelanden van het waterschap daar behoefte aan hadden. Turfgravers waren voor. Het turfgraven en laten drogen van het veen gaat gemakkelijker bij lagere grondwaterstanden. Bij boeren was aanvankelijk scepsis. Ze ervoeren het blank staan van hun land in de winter niet als een probleem, en hadden zelfs baat bij de bemestende werking ervan. Ze verwachtten dat tegen incidentele hoogwaterpieken in de zomer extra sluizen in de dijk zouden volstaan. Het voordeel van de winteroverstromingen viel echter weg toen in de eerste decennia van de 20^e eeuw kunstmest gangbaarder en betaalbaarder werd. Vissers en riettelers hadden geen belang bij een algehele verlaging van de grondwaterstand, en hoorden bij de tegenstemmers. Ze voorzagen dat het land en de ondiepe wateren zouden verdrogen.

GEMAAL A.F. STROINK

Het duurde tot in 1919 voordat het gebied Weerribben-Wieden een stoomgemaal kreeg zodat men bij het instellen van het boezempeil onafhankelijk werd van het waterpeil op de Zuiderzee. Het gemaal staat nog steeds aan de Zuiderzeedijk tussen Vollenhove en Blokzijl en is vernoemd naar Albertus François Stroink, die van 1914 tot 1947 dijkgraaf was van het Waterschap Vollenhove. Het Gemaal is later nog aangepast, maar het oorspronkelijke gebouw staat er nog als een groot beeldbepalend element in het vlakke en weidse landschap.¹⁰⁸ Het Ettenlandsch Kanaal voert het binnendijkse water naar het gemaal. Aan de buitenzijde van de dijk voert de Ettenlandsche Kolk het water af richting Vollenhovermeer en het IJsselmeer. In droge perioden kan ook IJsselmeerwater worden ingelaten.

Afbeelding 110. Gemaal A.F. Stroink met op de voorgrond de Ettenlandsche Kolk, die het uitgedompde water naar het Vollenhovermeer leidt. Foto Overland.

PLANNEN VOOR INPOLDERING

Albertus François Stroink was een drijvende kracht achter verdere vernieuwingen in het gebied. Hij leidde de in 1922 ingestelde Commissie Stroink, die in 1925 een plan presenteerde *'tot inpoldering en in cultuur brengen van de laaggelegen water en moeraslanden in Noordwest-Overijssel'*. Het grote ideaal was om duizenden hectaren nieuwe landbouwgrond te creëren, en daarmee de voedselproductie in Nederland verbeteren en nieuwe welvaart brengen aan het verarmde gebied. Stroink zelf werd in 1928 directeur van de *'NV Ontginningsmaatschappij Land van Vollenhove'*. Het idee was om deelgebieden te omkaden, droog te maken met gemalen en opnieuw te ontginnen. Aandeelhouders waren de rijksoverheid (vier aandelen), de provincie Overijssel (twee aandelen) en het waterschap Vollenhove (één aandeel). Zij financierden de drooglegging. Het geld zou weer beschikbaar komen bij de uitgifte van de ontgonnen grond, waarna weer een nieuw gebied kon worden aangepakt. In totaal zou het project 9.400 ha landbouwgrond opleveren met plaats voor 1.200 huishoudens.¹⁰⁹

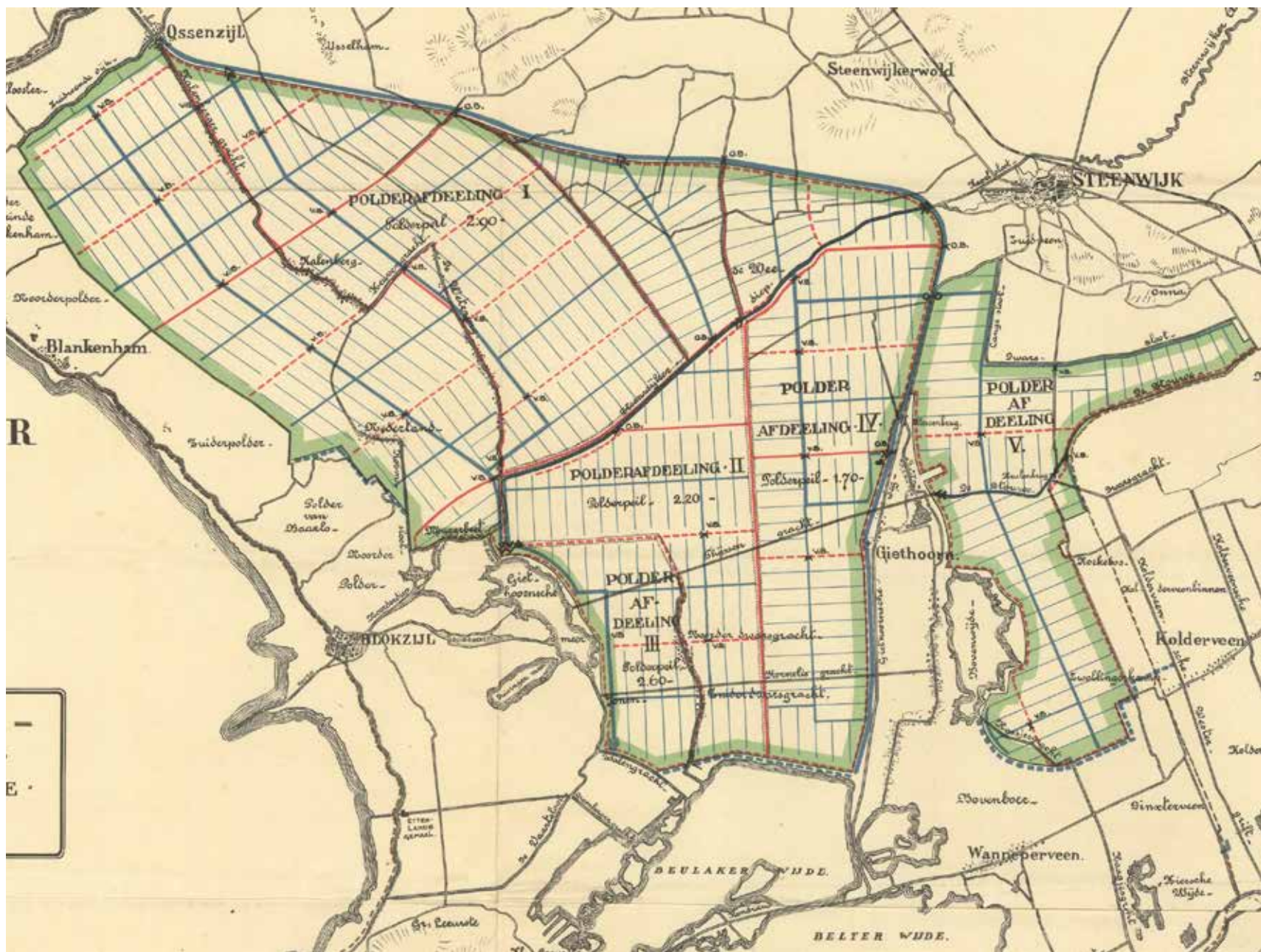
Vooraf bij riettelers was bezwaar tegen de dreigende onteigening van hun grond. Het zou het einde betekenen van de rietteelt. Ook bij boeren bestond scepsis. Zij hadden dankzij het nieuwe gemaal hun hooioogst al zien verbeteren. Door het lagere waterpeil was de kragge vaster op de ondergrond komen te liggen en ze hadden het maaiveld nog verhoogd door sloten te graven en de bagger over het perceel te verspreiden. Ze waren niet zomaar bereid hun verbeterde gronden in te leveren. De provincie kwam de eigenaren tegemoet door voorkeursrecht te beloven bij de verkoop van grond en gebouwen in de nieuwe polders. Ook werd hen betaald werk bij de uitvoering van de werken in het vooruitzicht gesteld.¹¹⁰ De meeste eigenaren gingen toen akkoord met een vrijwillige verkoop, zodat onteigening niet nodig was.

PROBLEMEN BIJ DE UITVOERING

Werkverschaffing was een belangrijk neven doel van de Ontginningsmaatschappij. Voor de grootste aandeelhouder, het rijk, was dit zelfs de enige formele reden om financieel bij te dragen. In de aanloop naar de crisis van de jaren '30 van de 20^e eeuw bestond er in Noordwest-Overijssel immers al een hoge werkloosheid in verband met de teruglopende werkgelegenheid in de verveningen. Om die reden werd niet gewerkt met machines en moest het werk zoveel mogelijk in handkracht worden uitgevoerd. Naast werklozen uit de streek werden op grote schaal werklozen ingezet uit Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Voor hun huisvesting werden speciale werkkampen gebouwd.

Een tegenslag voor de Ontginningsmaatschappij was dat de keuze voor werklozen uit de grote steden niet bevorderlijk bleek voor een snel verloop van het project. Ze waren niet gewend aan zwaar lichamelijk werk en velen hadden nooit een schop gehanteerd. Het verloop onder hen was dan ook zeer groot.¹¹¹ Pijnlijk was dat ook diegenen die hun land hadden opgegeven, en aan wie werk was beloofd, werden behandeld en uitbetaald als de tewerkgestelden uit de steden.¹¹² Voor 'vrije' arbeiders was nauwelijks geld gereserveerd.¹¹³

Daarnaast bleek het moeilijk kopers te vinden tegen de door de Ontginningsmaatschappij geraamde grondprijzen. Van de boeren en riettelers die hun grond hadden verkocht waren er maar zeer weinig die in staat waren de drooggemaakte grond weer terug te kopen. Behalve de hoge grondprijzen zorgde ook de wereldwijde crisis dat de vroegere eigenaren onvoldoende middelen hadden. In eerste instantie lukte het de

Afbeelding 111. Uitsnede uit de kaart 'Partieele Bemaling van het waterschap' van de Commissie Stroink van 1925. Het areaal drooggelegde gronden was op deze kaart al minder dan eerdere ideeën waarbij ook het grootste deel van De Wieden werd ingepolderd. Uiteindelijk zou ook het hele Weerribbengebiet en het gebied ten oosten van Giethoorn niet worden drooggelegd. Bron: Groninger Archieven, Toegangsnummer 613.

Ontginningsmaatschappij ook niet om belangstellenden van elders aan te trekken. De Ontginningsmaatschappij besloot daarom in eerste instantie zelf de gronden te exploiteren. Geraamde inkomsten bleven daardoor uit.¹¹⁴

Ook na de Tweede Wereldoorlog was sprake van een tekort aan beschikbare arbeidskrachten, onder andere als gevolg van de lage werkloosheid in de jaren van wederopbouw. Uiteindelijk moesten de laatste polders nog worden opgeleverd toen in de jaren '50 en '60 een heel andere kijk op de waarde van woeste gebieden in Nederland was ontstaan (zie hoofdstuk 10). Onder druk van natuurbeschermingsorganisaties besloot de regering

in 1961 om geen woeste gronden in eigendom bij de staat meer te ontginnen. Dat betekende dat de uitvoering van een deel van de geplande polders werd stilgelegd.

HET NIEUWE LANDSCHAP VAN DE POLDERS

In de polders die wél waren opgeleverd, was het landschap volkomen herschapen. Het landschap heeft een grootschalige openheid en is duidelijk planmatig met rechte perceelsgrenzen en vaak met bomen beplante wegen.

Op regelmatige afstand liggen boerderijen die georiënteerd zijn op de wegen. Water speelde geen rol meer voor de

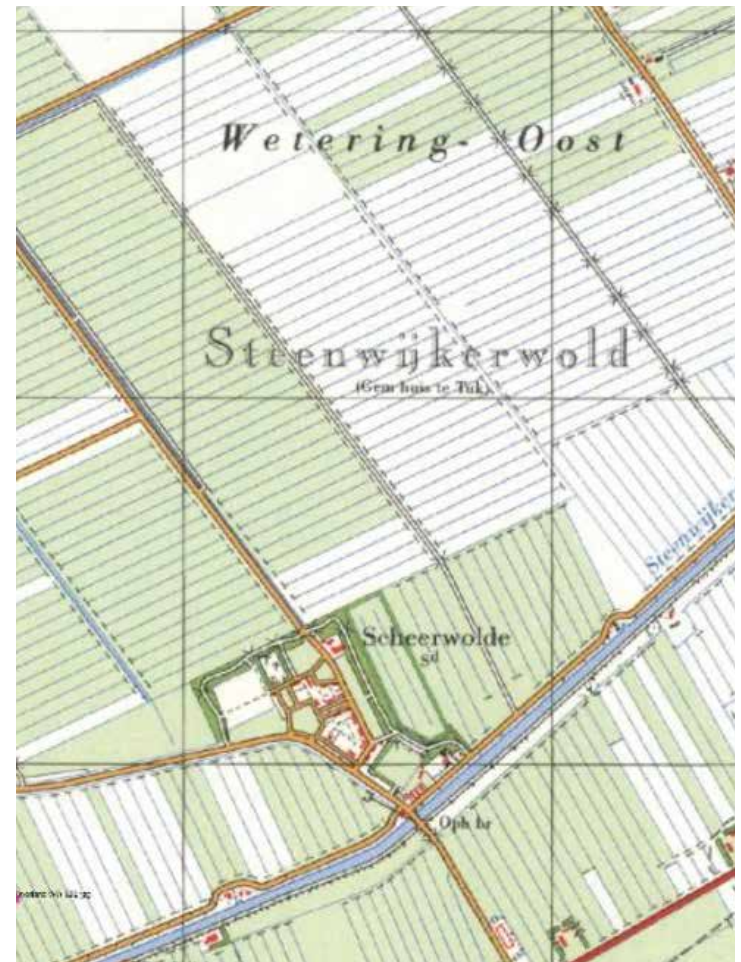
Afbeelding 112. Aanblik van een drooggevalen trekpat na droogmaling van een polder. In een volgende fase werd het bovenliggende veen door de onderliggende zandgrond gespit. Foto C. Hamming, Archief Stichting Bodemkartering R14-115.

bereikbaarheid van de landerijen. Rond de polders liggen kaden met daaromheen ringsloten. Daar waar buiten de polder nog een kraggenlandschap ligt is het markante contrast zichtbaar tussen het lager gelegen droge land van de polder en het hoger gelegen natte landschap met riet, water en moerasbos. Anders dan van oorsprong de bedoeling was is het aantal bewoningskernen beperkt gebleven. Alleen de kleine kern Scheerwolde kwam tot stand. In enkele polders, zoals die ten westen van Wetering, is de drooglegging gestaakt of teruggedraaid. Hier ligt nu een landschap met natte graslanden

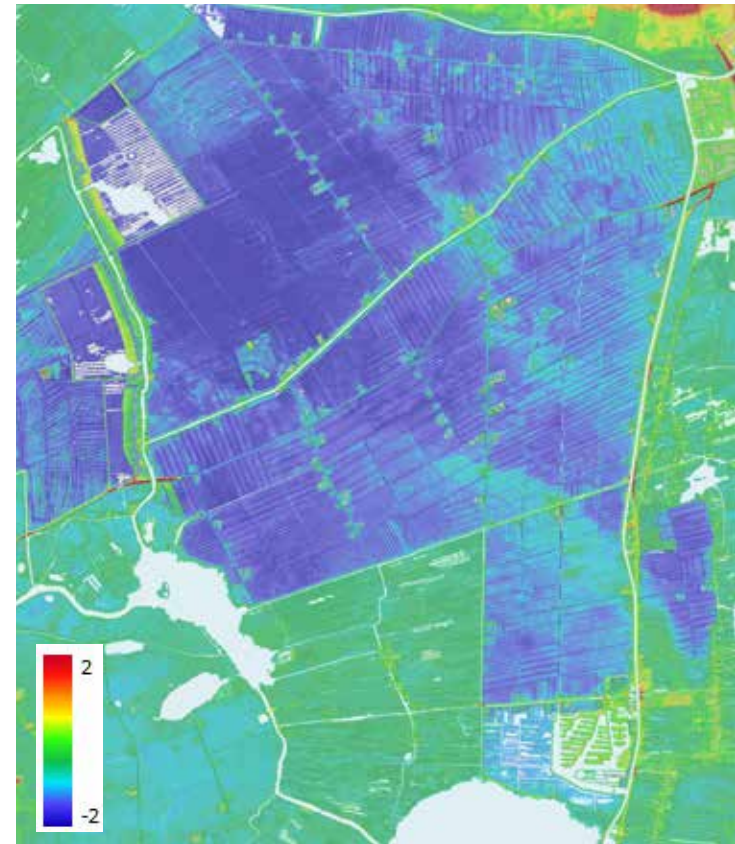
en moerasbos dat lager gelegen is dan het omliggende kraggenlandschap.

AFSLUITDIJK EN NOORDOOSTPOLDER

Voor Weerribben-Wieden waren ook ontwikkelingen in de waterstaat van de aangrenzende Zuiderzee van veel invloed.¹¹⁵ Ondanks herhaalde dijkversterkingen bleven zich in het hele Zuiderzeegebied dijkdoorbraken voordoen. Al in de zeventiende eeuw waren er plannen om de Zuiderzee (inclusief de Waddenzee) af te dammen en in te polderen, maar pas in de negentiende eeuw werd het technisch mogelijk

Afbeelding 113a. Het landschap aan weerszijden van het Steenwijkerdiep op kaarten uit 1935 en 1965. Op de kaart uit 1935 is nog goed het uitgeveende landschap te zien met trekgaten en tussenliggende ribben. Op de kaart uit 1965 een volkomen getransformeerd landschap geschikt om moderne landbouw in te bedrijven met het nieuwe dorp Scheerwolde. Het intensieve slotenpatroon diende om water af te voeren, dat niet alleen door neerslag, maar ook door grondwaterstromen (kwel) wordt aangevoerd.

Afbeelding 113b. De nieuwe polders op de huidige topografische kaart. Delen van de polder hebben nu weer het aanzien van natte natuurgebieden. Dat geldt met name voor het gebied ten westen en noordoosten van Wiering. Op het hoogtebeeld is de diepere ligging van de polders te zien.

dergelijke plannen te verwezenlijken. De overstromingen van 1825 gaven de ideeën een nieuwe impuls. In 1886 werd de Zuiderzeevereniging opgericht. Belangrijk lid, en later voorzitter, was ingenieur Cornelis Lely. In 1891 presenteerde hij zijn plan voor afsluiting van de Zuiderzee, inclusief gedeeltelijke drooglegging. Aanvankelijk bestonden ook tegen dit plan veel bedenkingen en protesten, onder meer van vissers die vreesden voor hun broodwinning. De watersnoodramp van 1916, waarbij grote delen van het Zuiderzeegebied overstroomden, bracht de plannen in een stroomversnelling. Twee jaar na de watersnoodramp wist Lely, die minister van Waterstaat was, de Zuiderzeewet door de Tweede en Eerste Kamer te loodsen. Dat betekende dat de Zuiderzee tussen Noord-Holland en Friesland zou worden afgesloten met een

dam, de Afsluitdijk, en dat de helft van het afgesloten gebied zou worden ingepolderd. De aanleg van de Afsluitdijk in 1932 betekende meer veiligheid. De kwetsbare Zuiderzeekust werd met honderden kilometers ingekort. Overstromingen zijn er sindsdien langs de IJsselmeerkusten niet meer geweest. Toen in 1953 Zuidwest-Nederland een watersnoodramp meemaakte door een combinatie van springvloed en opstuwing van water door een zware noordwesterstorm, bleven de IJsselmeerdijken intact. Maar de ecologische en maatschappelijke gevolgen waren enorm. Binnen twee jaar was de voormalige zoute binnenzee bijna volledig verzoet, met grote gevolgen voor zowel flora als fauna. Ook de getijdenwerking verdween. Zandplaten en ondieptes die voorheen afwisselend onder water stonden en droogvielen, kregen te maken met veel minder

sterke dynamiek. Haring, bot en ansjovis maakten plaats voor zoetwatervissen. Omstreeks 1939 was een nieuw biologisch evenwicht ontstaan. Economische en maatschappelijke gevolgen deden zich voelen in havenplaatsen als Vollenhove, Blokzijl of Kuinre, waar een groot deel van de beroepsbevolking werkzaam was in de scheepvaart of visserij (zie hoofdstuk 6).

Een net zo grote impact had de droogmaking van de Noordoostpolder tussen 1937 en 1942. Anders dan bij het latere Flevoland werd er geen strook water, een randmeer, tussen de polder en het oude land gepland. Dat betekende dat vanaf de oude Zuiderzeedijken voortaan geen water, maar polderlandschap te zien was. De havenplaatsen Kuinre en Blokzijl lagen niet meer aan het open water. Een niet direct zichtbaar, maar voor het gebied zeer groot gevolg, was het zakken van de grondwaterstand. Doordat het waterpeil van de Noordoostpolder meters was verlaagd ontstond een ondergrondse waterstroom van het natte gebied

Weerribben-Wieden naar de polder. Ook de binnen het gebied liggende polders bij Scheerwolde hadden dit effect.

Om het boezemwater op peil te houden moest voortaan in droge perioden water van elders ingelaten worden. In eerste instantie werd bij Ossenzijl water ingelaten vanuit Friesland. Dit gebiedsvreemde water leverde veel 'verontreiniging' op die niet strookte met de natuurwaarden. Later werd vooral IJsselmeerwater via het A.F. Stroinkgemaal. Dit water is van betere kwaliteit.

De grondwaterstands dalingen hadden gevolgen voor bijvoorbeeld de rietteelt. De oude tjaskers en spinnekoppen, die altijd hadden gediend om de waterstand in de kraggen iets te verlagen, verloren hun functie. Het werd nu nodig om vanuit het boezemwater juist water in te laten op de kraggen, om te voorkomen dat deze verdroogden. Er werden daarom vanaf de jaren '50 van de vorige eeuw honderden metalen windmolentjes gebouwd. Veel ervan zijn nog in het landschap

Afbeelding 114. Landschapscontrast op de oude Zuiderzeedijk bij Blankenham. Links het water van een overstromingskolk rechts het grootschalige en rationeel ingerichte landschap van de Noordoostpolder. Een strook van ruim 100 meter hoort nog tot het oude land. Hier lagen vrij hoog opgeslibde buitendijkse gronden. Foto Overland.

te zien. Het voordeel van de metalen windmolens is dat ze "zelfzuchtend" zijn, in tegenstelling tot tjaskers die met de hand op de wind gezet moeten worden.

DE LANDBOUW NA DE TWEEDE WERELDOORLOG

Eeuwen lang hebben boerenactiviteiten in Weerribben-Wieden bijgedragen aan wat we nu zien als belangrijke natuurwaarden. Boeren probeerden in het veengebied de kost te verdienen, maar inzakkend veen en overstromingen waren het gevolg. Het natte laagveen zien we nu als waardevolle natuur. Op de

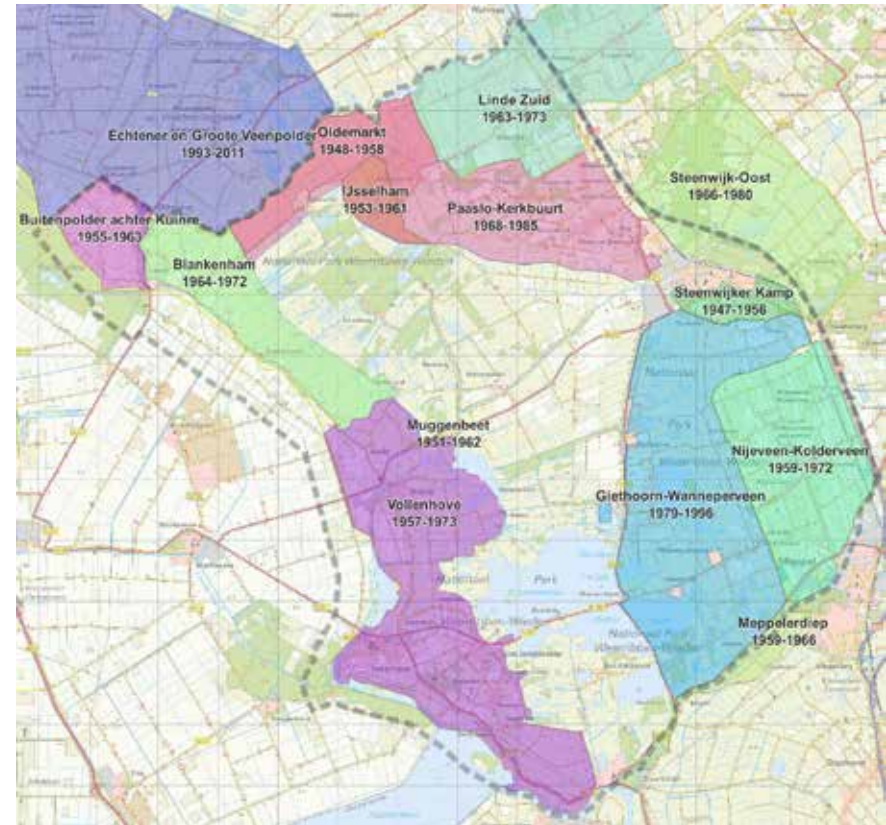
Afbeelding 115. Vooral in De Weerribben staan nog tientallen metalen molens. Ze werden in groten getale ingezet in de jaren '50 toen de grondwaterstand daalde als gevolg van de droogmaking van de Noordoostpolder. Ze pompten het water uit vaarten zoals deze, de Nieuwe Vaart, naar de kraggen die met lage kaden waren omringd. Een aantal molens werkt nog, anderen zijn in verval. Foto Overland.

uitgeveende gronden zorgden rietteelt en hooilandbeheer nog een schamel inkomen en nu worden precies die activiteiten ingezet voor het natuurbeheer. Op de hogere gronden zorgden akkeronkruiden en door boeren beheerde houtwallen en bosjes voor gevarieerde natuur.

Dit harmonische beeld veranderde na de Tweede Wereldoorlog. De omstandigheden waren toen allerminst ideaal voor de overwegend agrarische bevolking. De afwatering was weliswaar verbeterd dankzij het A.F. Stroinkgemaal en in de nieuwe polders was plaats voor rationeel ingerichte landbouwbedrijven, maar het grootste deel van de boeren had te maken met kleine bedrijven, versnipperde percelen, vaak natte gronden en slechte bereikbaarheid. In de jaren '50 omschreef het provinciebestuur het gebied als 'achtergebleven' en het Landbouw-Economisch Instituut beschouwde het als 'technisch onontwikkeld'. Om hier verandering in te brengen werden, gestimuleerd door de rijksoverheid, meerdere ruilverkavelingen uitgevoerd (zie afbeelding 116).

De ruilverkavelingen waren in eerste instantie gericht op de ontwikkeling van de landbouw als hoofdfunctie van het gebied. Het ging om een betere bereikbaarheid door aanleg en verharding van wegen, om betere waterbeheersing met nieuwe sloten en gemalen, om betere bewerkbaarheid met grotere machines door grotere percelen en om boerderijverplaatsing naar de nieuw ingerichte gebieden. Zoveel mogelijk hanteerde men bij de aanleg van wegen en waterlopen de rechte lijn en de haakse hoek. Doel was immers een landschap dat optimaal ingericht was voor een efficiënt en gemechaniseerd landbouwbedrijf.

De ruilverkavelingen pasten in het overheidsbeleid dat na de oorlog gericht was op schaalvergroting, verhoging van de productie, verlaging van de kostprijs en verbetering van het boereninkomen. Overheidssubsidies maakten het de grotere boeren makkelijker om te investeren in nieuwe stallen, machines en een grotere veestapel. De kleinere boeren werden met subsidies verleid om hun bedrijf te beëindigen.¹¹⁶ Het overheidsbeleid, de ruilverkavelingen en de inzet van

Afbeelding 116. Ruilverkavelingen in het gebied Weerribben-Wieden met het jaar van de start van de uitvoering en het jaar van de afsluiting, volgens de Landschapsatlas van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Grote delen van deze gebieden zijn later opnieuw onder handen genomen in de Herinrichting Noordwest-Overijssel (niet afgebeeld).

de boeren hadden succes. Nederland kende een ongekennde productieverhoging en de Nederlandse landbouw werd een voorbeeld van geslaagde modernisering. Ook de landbouwgebieden van Noordwest-Overijssel waren meegegaan in de vaart der volken.

Maar deze ontwikkelingen hadden ook een keerzijde. De intensivering van de landbouw ging gepaard met een grote toename van het gebruik van kunstmest, krachtvoer en antibiotica. Zo steeg de krachtvoergift van een paar honderd kilo per jaar per koe in 1960 naar bijna 2000 kilo in 1980. Daardoor steeg ook de mestproductie. In 1986 lag de totale

mestproductie bijna 40 procent boven het niveau van 1970. Ook de kunstmestgiftten stegen. Zo verdrievoudigde de stikstofgift van 115 kilo stikstof (N) per hectare in 1960 naar 350 kilo in 1985.¹¹⁷

Door de ruilverkaveling en de schaalvergroting en intensivering in de landbouw werd het landschap grootschaliger en uniformer. In voorheen open gebieden, zoals de Broekweiden langs de Linde, kwamen wegen en sloten en verzeen boerderijen. In voorheen kleinschaliger besloten landschappen, zoals op de stuwwallen van Steenwijk en Vollenhove, werden de percelen groter en verdween een deel van de karakteristieke houtwallen en drinkpoelen. Dat had gevolgen voor de daarmee samenhangende flora en fauna, waaronder vleermuizen, padden, salamanders en libellen. Door de toename van stikstof in lucht en bodem trad tevens verzuuring op (meer vogelkers, braam, hulst) en gingen wilde flora, sleedoorns en dergelijke achteruit.

Op de lager gelegen veengebieden verdwenen door peilverlaging, egalisatie, en toepassing van uniforme raaigrasmengsels veel plantensoorten uit weilanden. Door de stijgende mestgift nam ook de uitspoeling van stikstof en fosfaten uit mest en kunstmest toe, waardoor vervuiling (eutrofiëring) van oppervlaktewater en verzuring van de bodem optrad met negatieve effecten op vissen, waterplanten en bodemleven. Door al deze factoren nam ook het bestand aan weidevogels en andere diersoorten op boerenland af.

Vanaf eind jaren '60 van de vorige eeuw kregen andere belangen, met name natuurbehoud en recreatie, een groter gewicht in de ruimtelijke ordening en de landinrichting. Zo wees het Streekplan voor Noordwest-Overijssel van 1968 de nog niet ingepolderde kraggegebieden aan als te beschermen natuur. Bij de ruilverkavelingen werd de nieuwe inrichting deels ook gestuurd door belangen van natuur, landschap of recreatie. Deze functies kregen ook gronden toegewezen. Met de Landinrichtingswet van 1995 was er voortaan sprake van landinrichtingen of herinrichtingen in plaats van

ruilverkavelingen.

Tegen de uitstoot van schadelijke stoffen door boerenbedrijven kwamen wettelijke regels. Zo bepaalde de Meststoffenwet van 1986 een maximum aan de hoeveelheden stikstof en fosfaat uit dierlijke mest en kunstmest die een boer per hectare per jaar mocht toepassen. In januari 2018 werd er een stelsel van fosfaatrechten ingevoerd dat de groei van de veestapel strikter reguleerde. Dankzij dergelijke regels, maar ook doordat boeren er in slaagden hun werkwijze aan te passen, werd de uitstoot enorm verkleind. Zo daalde het gebruik van fosfaat- en stikstofmeststoffen van 350 kilo per hectare in 1985 naar 120 kilo in 2010. De uitstoot van ammoniak nam met bijna 70 procent af.

In Weerribben-Wieden startte in 2004 de 'Herinrichting Noordwest-Overijssel', die naar verwachting in 2024 zal zijn afgerond. Net als bij de vroegere ruilverkavelingen wordt weer gewerkt aan betere verkaveling en bereikbaarheid voor de landbouw, maar netto raakt de landbouw grond kwijt. Er is veel meer aandacht voor natuur en recreatieve voorzieningen. Er wordt 1550 ha nieuwe natuur gerealiseerd, waarbij de smalle verbinding tussen De Weerribben en De Wieden aanzienlijk wordt verbreed met nieuw laagveenmoeras. Ook wordt een natuurverbinding met Rottige Meente in Friesland gemaakt.

De landbouw kreeg daarnaast ook te maken met regels op Europees Niveau. Het kraggenlandschap van Weerribben-Wieden werd opgenomen in het Natura-2000 netwerk. De natuur in deze gebieden is beschermd op basis van Europese regels (de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn). Omdat deze natuur veel minder stikstof verdraagt dan dat er nu op neerkomt, verplichtte de Raad van State in 2019 de overheid om nieuwe maatregelen te nemen die de stikstofdepositie moeten verlagen. Met name de melkveehouders grenzend aan het Natura-2000-gebied zullen met maatregelen te maken krijgen.

Naast de stikstofproblematiek, die in heel Nederland speelt, is in Weerribben-Wieden sprake van een nog

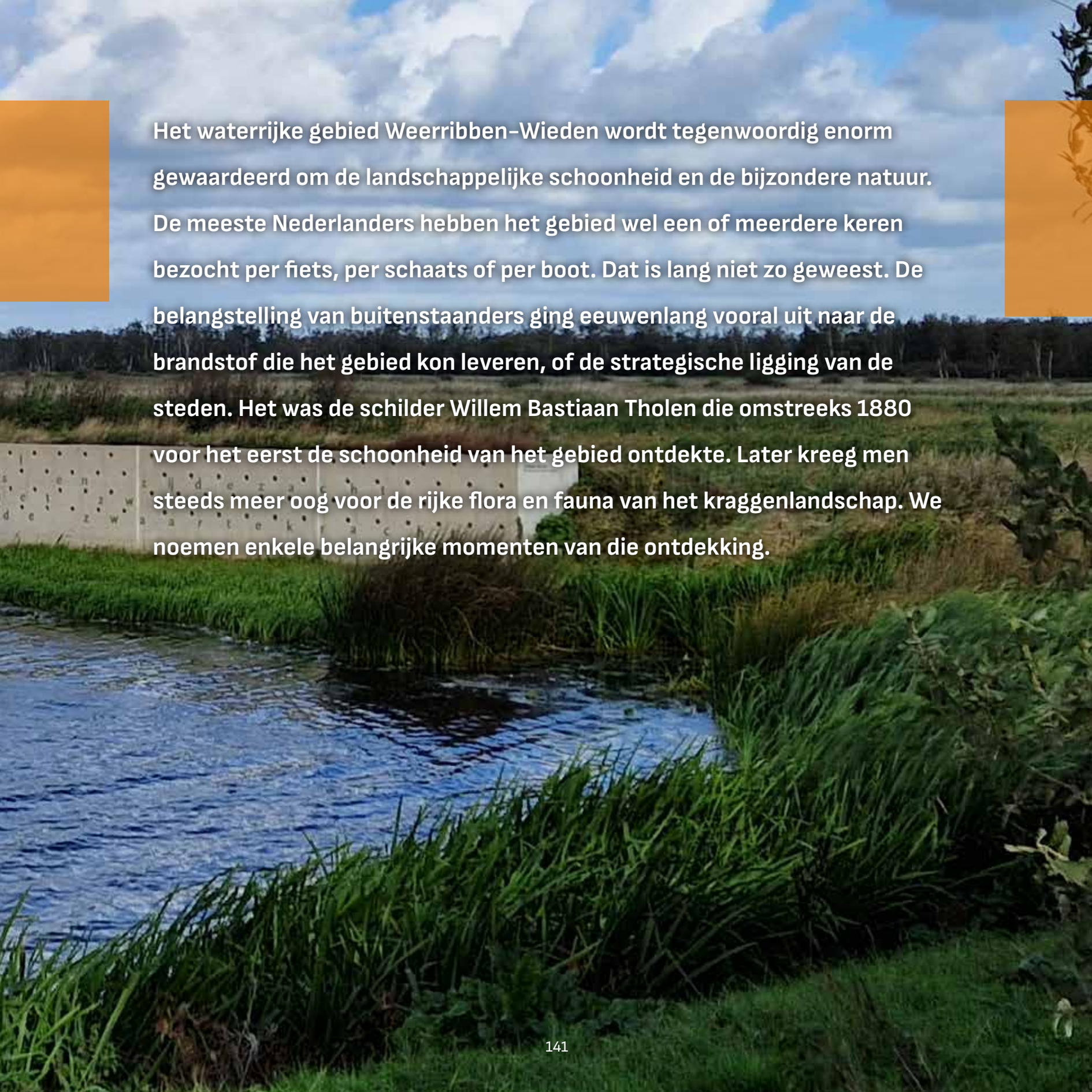
specifieker probleem. De laaggelegen droogmakerijen die halverwege de vorige eeuw werden gecreëerd trekken via grondwaterstromen water weg uit de omliggende hoger gelegen natte gebieden. De landschapsecologische analyse (LESA) in het laatste hoofdstuk van deze biografie zal daar nader op ingaan.

HOOFDSTUK 9: NOTEN

- 107 In 1842 was sprake van twee molens die de Giethoornsche Polder bemaalden en was akkerbouw mogelijk in het droge deel (molendatabas.org, lemma Giethoornsche Polder).
- 108 [Info Rijksmonumenten.nl](http://Info.Rijksmonumenten.nl)
- 109 Gegevens van Gerding (1995), De Zeeuw (2021) en Ten Otter (1986).
- 110 Otter (1986), p. 260.
- 111 Gegevens van Gerding (1995) en De Zeeuw (2021).
- 112 Otter (1986), p. 260.
- 113 Otter (1986), p. 262.
- 114 Gegevens over de Ontginningsmaatschappij zijn een interpretatie van de inleiding op het archief van de Ontginningsmaatschappij (Collectie Overijssel, 2022).
- 115 Informatie over afsluiting Zuiderzee grotendeels afkomstig uit Neeffes en Bleumink (2017) en Bergh e.a. (2017).
- 116 Vanaf 1964: Ontwikkelings- en Saneringsfonds O&S; vanaf 1972 rentesubsidies, vanaf 1978 Wet Investerings Regeling WIR.
- 117 Bron: CBS statistieken.

10 | **Nieuwe waardering voor landschap en natuur**

The background image is a photograph of a natural landscape. In the foreground, there is a body of water, possibly a pond or a slow-moving stream, surrounded by lush green reeds and grasses. In the middle ground, a concrete wall with several small, circular holes runs across the frame. Behind the wall, there is a line of trees and a cloudy sky. The text is overlaid on the upper part of the image, with orange rectangular blocks on the left and right sides.

Het waterrijke gebied Weerribben–Wieden wordt tegenwoordig enorm gewaardeerd om de landschappelijke schoonheid en de bijzondere natuur. De meeste Nederlanders hebben het gebied wel een of meerdere keren bezocht per fiets, per schaats of per boot. Dat is lang niet zo geweest. De belangstelling van buitenstaanders ging eeuwenlang vooral uit naar de brandstof die het gebied kon leveren, of de strategische ligging van de steden. Het was de schilder Willem Bastiaan Tholen die omstreeks 1880 voor het eerst de schoonheid van het gebied ontdekte. Later kreeg men steeds meer oog voor de rijke flora en fauna van het kraggenlandschap. We noemen enkele belangrijke momenten van die ontdekking.

VAN SCHILDERS TOT MASSATOERISME

Tot halverwege de negentiende eeuw zijn er weinig of geen aanwijzingen dat men enige schoonheid zag in de zompige graslanden, de uitgeveende trekgraten, de onaanzienlijke boerderijtjes, of de armoedige onderkomens van de turfgravers. In 1823 lag het gebied op de route van de schrijver Jacob van Lennep die samen met Dirk van Hogendorp een voetreis door Nederland maakte. Veelzeggend is dat hij het natte, uitgeveende landschap links liet liggen. Komend uit Friesland trok het duo over de Zuiderzeedijk tussen Kuinre en Vollenhove, met uitzicht op de smalle strook met rijke kleigronden langs de dijk. Ze laten zich waarderend uit over de schitterende boerenwoningen, het prachtige rundvee en de vette weilanden. In Vollenhove bewonderen ze de havezaten. In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelde zich overal in Europa onder schrijvers, schilders en welgestelden een romantische voorkeur voor het onbedorven boeren- en vissersleven. Het nieuwe weg- en spoor netwerk bracht de schoonheid van de ongerepte natuur en de gezonde buitenlucht binnen handbereik. In het Gooi, op de Veluwe en in Volendam ontstonden schilderkolonies.

De belangstelling voor Noordwest-Overijssel bleef nog uit. Dat lag mogelijk aan de grotere afstand tot de steden in het westen en de treinverbindingen die enkele decennia later tot stand kwamen.¹¹⁸ Mogelijk kwam dat ook omdat de schilders in eerste instantie op zoek waren naar exotisch heuvelachtige landschappen die ze vooral in het Gooi en de Veluwe vonden. Toch zou uiteindelijk ook Noordwest-Overijssel worden ontdekt.

WILLEM BASTIAAN THOLEN

De kunstschilder Willem Bastiaan Tholen (1860-1931) wordt wel gezien als de ontdekker van Giethoorn, en daarmee van het landschap van Noordwest-Overijssel. Zijn leermeester, zijn oude HBS-docent J.D. Belmer, was erg onder de indruk van Giethoorn, en haalde Tholen omstreeks 1880 over om een keer mee te gaan. Giethoorn was erg moeilijk te bereiken, schreef Tholen later over dat bezoek. Ze namen in Zwolle de stoomboot en moesten overstappen in een punter die hen naar Giethoorn bracht. "Eindelijk gleden wij in de avondschemering Giethoorn

binnen, vaarden onverwacht tussen welig uitgegroeide bomen, onder rustieke bruggen door, langs woningen met grote rietdaken – in de rust en de stilte van het dorp, waar de dagtaak was geëindigd. Het was betoverend."¹¹⁹

In de jaren die volgden maakte Tholen tientallen schilderijen met dorpsgezichten. Via zijn doeken, die werden getoond in kunstzalen in de grote steden, kreeg een groter publiek kennis van dit bijzondere landschap, zodat de wens ontstond dit met eigen ogen te willen aanschouwen.

OPKOMST VAN HET TOERISME

Gestaag kwam een toeristenstroom op gang. In 1906 was de term 'Hollands Venetië' al ingeburgerd. Kranten en tijdschriften uit die tijd adverteren tochten naar Giethoorn vanuit hotels in Zwolle of Meppel. Inbegrepen was een tocht door Giethoorn met een punter 'voortbewogen als een gondel'.¹²⁰

De in 1885 opgerichte Algemene Nederlandsche Wielrijdersbond (ANWB) hielp de leden op weg naar Giethoorn. Het dorp was vanaf 1912 een etappeplaats in rijwieltochten door

Afbeelding 117. Zicht op Giethoorn, Willem Bastiaan Tholen, omstreeks 1886. Opmerkelijk is het geboomte bij de huizen en de boerderijen aan de gracht. De bruggetjes waren nog wat ieler dan dat ze tegenwoordig zijn. Schilderij Dordrechts Museum.

Afbeelding 118. Advertentie in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant in juli 1906.

Nederland. Bij de stop in Giethoorn hoorde een overnachting in het Bondshotel en een rondvaart per punter.¹²¹

Een ander belangrijk moment was het speelfilmdebuut

‘Fanfare’ in 1958 van Bert Haanstra dat in Giethoorn was opgenomen, en dat door 2,6 miljoen mensen werd bekeken. Het authentieke beeld van dit dorp trok Nederlandse acteurs, kunstenaars en schrijvers aan waaronder Rijk de Gooyer, Herman Pieter de Boer en Peter van Straaten. Berk (2003) spreekt van een kunstenaarskolonie die toen tot stand kwam. Maar Giethoorn was inmiddels vooral bekend geworden bij de gewone man en vrouw, die door de opkomst van de auto steeds mobieler werden. Het toerisme werd een belangrijke bron van inkomsten, niet alleen voor Giethoorn, maar ook voor andere waterrijke dorpen in Noordwest-Overijssel. Campagnes in China, Bahrein en Dubai hadden succes en het aantal bezoekers uit Azië steeg sterk. Volgens schattingen uit 2020 komen er 1 tot 1,5 miljoen toeristen naar Giethoorn. Dankzij zorgvuldig beleid en de aanwijzing tot beschermd dorpsgezicht

Afbeelding 119. Ansicht met gezicht op Bondshotel Hollandsch Venetië van omstreeks 1920 – 1930. Fotograaf onbekend. Bron: Zuiderzeecollectie.

Afbeelding 120. Filevaren in Giethoorn. Foto Overland.

in 1982 heeft het dorp het landschappelijke karakter kunnen behouden. Toeristische voorzieningen liggen buiten de dorpsgracht. Die heeft daardoor nog een rustieke sfeer, tot het moment dat de gracht vanaf ongeveer 10 uur drukker wordt

met varende toeristen. Die varen niet meer met punters, maar met fluisterboten. De toerist volgt overigens een vaste route door het dorp waardoor het niet moeilijk is de drukte te ontlopen en rust te zoeken op de Bovenwijde of de grachten in het weidse landschap ten oosten van het dorp.

OPKOMEND NATUURBESEF

Aan het eind van de negentiende eeuw ontstond overal in Nederland het besef dat natuur een waarde op zich heeft die bescherming verdient. Wellicht de eerste die dat opkomende natuurbesef verwoordde was de schrijver en botanicus Frederik Willem van Eeden, die het woord 'natuurmonument' introduceerde. De ideeën van Van Eeden vormden een belangrijke inspiratiebron voor de oprichting van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in 1905. Het duurde nog enkele decennia voordat het toegenomen natuurbesef zichtbare consequenties had in Noordwest-Overijssel. Doordat de turfwinning hier op zijn einde liep,

Afbeelding 121. Giethoorn mag een internationale toeristische trekpleister zijn geworden, veel Nederlanders kennen en waarderen ook de kwaliteiten van het grotere gebied Weerribben-Wieden. Het gaat dan om de natuur en de activiteiten die in het waterrijke landschap kunnen worden ondernomen: varen, kanoën, schaatsen, fietsen. Foto Overland.

heerste er werkloosheid en armoede. Teneinde die te bestrijden werkte men aan het verbeteren van de waterbeheersing en het droogleggen van een groot deel van het kraggenlandschap (zie hoofdstuk 9).

Bij de eerste aankoop die Natuurmonumenten in 1934 in het gebied deed, ging het ook nog niet zozeer om het kraggenlandschap. Het betrof een eendenkooi, de Bakkerskooi. Het ging Natuurmonumenten vooral om het bos rond de kooi, een weelderig en dicht oud kooibos, belangrijk als rustgebied voor vele soorten vogels en zoogdieren. Dergelijke bossen waren een zeldzaamheid toentertijd in Nederland. In 1940 volgde de aankoop van de Grote Otterskooi, die bekend stond als de grootste eendenkooi van Europa. Later volgden nog de aankoop van eendenkooi de Kiersche Wijde en de Klaverskooi. Dergelijke aankopen, precies in de periode dat er grote delen van het waterrijke landschap werden drooggemalen, tonen de controverse tussen landbouw en natuur die toen al moet

Afbeelding 122. Het nieuws over de aankoop van de Otterskooi, en de implicaties daarvan voor de verdere drooglegging van het kraggengebied, werd in veel Nederlandse kranten gebracht, zoals hier in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant van 6 oktober 1939.

hebben bestaan. Al in de dertiger jaren was duidelijk dat inpoldering schade zou doen aan de kooi, zoals blijkt uit het nieuws over de aankoop van de Otterskooi, dat in vele Nederlandse kranten werd geplaatst (zie afb. 122).

NATUURBEHEER OP DE KRAGGEN

Het toegenomen natuurbesef maakte in 1961 definitief een einde aan de inpolderingsplannen. Anders dan ooit de bedoeling was bleef het grootste deel van het kraggenlandschap behouden. Toch is het aan de inpolderingsplannen te danken dat Domeinen halverwege de vorige eeuw veel grondbezit had in het gebied. De overheid had immers al veel gronden aangekocht om de drooglegging mogelijk te maken.¹²⁰ Deze gronden vormden de basis voor het bezit van Staatsbosbeheer in De Weerribben en droegen ook bij aan het bezit van Natuurmonumenten in De Wieden.

Ook na de Tweede Wereldoorlog kwam nog veel kraggengrond in handen van deze organisaties. Het was voor de boeren niet meer interessant op de natte percelen te blijven produceren. Het land leverde nauwelijks iets op en buiten de landbouw was veel werk. Wie zijn land wilde verkopen kon bij de natuurorganisaties terecht.

Staatsbosbeheer beheert nu 3500 ha in De Weerribben (het gebied ten noorden van de weg Blokzijl–Steenwijk). Natuurmonumenten beheert 6.250 ha in het gebied De Wieden.¹²¹

De beheerders streven ernaar om de in Nederland en Europa unieke natuurwaarden van het kraggenlandschap te behouden en te versterken. Die hangen samen met de verschillende fases verlanding met de bijbehorende vegetaties (zie pag. 116). Het streven is om elke fase van de verlanding in het gebied aanwezig te laten blijven. De natuurbeheerders doen dat op grofweg twee manieren. Enerzijds doen ze hetzelfde als wat de boeren en riettelers altijd hebben gedaan. Ze vertragen de verlanding. In de woorden van Natuurmonumenten betekent dat: "jaarlijks in de winter de rietlanden maaien, in de zomer

1 of 2 keer per jaar de bloemrijke hooilanden, veenmosrietlanden en trilvenen maaien, in het najaar de sloten schonen en in de winter – 1 keer per 2 à 3 jaar – het overjarig riet maaien.”¹²³ Op kraggen die helemaal met bos begroeid zijn geraakt wordt ook wel besloten om de bomen te verwijderen en opnieuw de trekaten te graven of als hooiland in beheer te nemen.¹²⁴

INZET VAN RIETSNIJDERS, BOEREN EN VISSERS

Net als vanouds spelen riettelers, boeren en vissers een rol in het natuurbeheer. De riettelers zijn de grootste groep. Omdat het accent niet meer alleen ligt op het bereiken van een optimale rietoogst, maar ook op het realiseren van natuurdoelen, worden de beoefenaars van deze zo sterk met het landschap verbonden beroepsgroep nu wel als rietnijders aangeduid. Het belangrijkste effect van de rietteelt op het landschap is dat het proces van verlanding wordt vertraagd.

Riettelers voeren voortdurend materiaal af, dat anders zou blijven liggen en zou bijdragen aan de verlanding. Ook trekken ze jonge boomscheuten uit het riet en zorgen ze er zo ervoor dat er geen bosopslag ontstaat. De bijzondere natuurwaarden van de kragge blijven zo langer in stand. Om deze reden geven de Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten rietlanden in pacht aan de riettelers. Ze krijgen, naast de opbrengsten uit de verkoop, ook een vergoeding vanuit het natuurbeheer.

Er zijn nu zo'n 300 rietnijders in Weerribben-Wieden, waarvan er ongeveer 30 het werk doen als broodwinning.¹²⁵ Omdat het grootste deel van het werk in de winter valt, hebben die ook neveninkomsten. Ze zijn daarnaast ook veehouder, rietdekker, visser, maar kunnen ook gewoon op kantoor of in de bouw werken. Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten laten ook beheertaken uitvoeren door gediplomeerde agrarische natuurbeheerders. Er zijn in Weerribben-Wieden nog drie actieve beroepsvissers,

Afbeelding 123. Rietoogst vindt plaats in het winterhalfjaar. Het riet is dan afgestorven en uitgedroogd. Het riet wordt in veldbossen op schoven gezet om nog verder in te drogen. Dat zorgt voor een langere houdbaarheid op rieten daken. Foto: Tjitske van Marion-Hogerhuis

Afbeelding 124. Het transport vindt ook vandaag de dag vaak nog plaats over water. Foto Herald Nobel.

Afbeelding 125. Beroepsvisser Stefan Lok leegt een fuik. Foto RTV-Oost, Jolande Verheij

die vissen op paling, snoekbaars, snoek, zeelt en brasem. Ook deze beroepsgroep levert een bijdrage aan de natuur. Ze vissen ook op rivierkreeft, een exoot die niet thuishoort in de wateren van Weerribben-Wieden en daarom in toom gehouden moet worden. De vissers voeren het duurzame merk 'Wiedenvissers'.¹²⁶

NATUURONTWIKKELING

Vanaf eind jaren '80 van de vorige eeuw kwam een nieuw idee op in de natuurwereld. Waar altijd het accent had gelegen op natuurbescherming, werd nu ook gedacht aan natuurontwikkeling. Het gaat dan vaak om gronden die betrekkelijk recent zijn ontgonnen en die weer worden 'teruggegeven' aan de natuur. Dat had in de eerste plaats te maken met de wens om tot een samenhangend en verbonden natuurnetwerk te komen, de Ecologische Hoofdstructuur (nu Natuurnetwerk Nederland). Daarnaast geeft de aanleg van nieuwe natuur de mogelijkheid om de grondwaterstand in bestaande natuurgebieden te herstellen. Overwegend diep ontwaterde gronden van landbouwgebieden hebben immers vaak een wegzijgende

werking op de natte natuurgebieden in de omgeving.

NATIONAAL PARK

Los van de natuurkernen in De Weerribben en De Wieden kwamen er vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw plannen om de hele streek een zekere natuur- of landschapsstatus te geven. In 1971 werd Noordwest-Overijssel genoemd als een van de vijf gebieden in Nederland waar een nationaal landschapspark zou moeten komen.¹²⁷ In zo'n gebied wilde de overheid het beheer mede afstemmen op de recreatie en de belangen van de bevolking. Ook aan natuureducatie werd gedacht. Zo opende in 1971 het Bezoekerscentrum 'De Foeke', nu 'De Wieden' aan het Beulakerpad bij Sint Jansklooster.

In 1976 werden De Weerribben door de Tweede Kamer aange-merkt als "watergebied ('wetland') van internationale betekenis, in het bijzonder als verblijfplaats voor watervogels"¹²⁸

Afbeelding 126. De meeste natuurontwikkeling wordt gefinancierd met overheidsmiddelen, maar er kan ook sprake zijn van financiering vanuit andere ontwikkelingen. Dat was het geval in het zuidelijk deel van de in de jaren '30 van de vorige eeuw drooggelegde Polder Giethoorn. Boven de situatie omstreeks 2005 en rechts de huidige situatie waarin de landbouwgrond is omgezet tot 'Waterresort Bodelaake', met luxe vakantiewoningen en aanlegplaatsen voor boten. Een ander deel is omgezet naar natte natuur, met een structuur van nieuwe trekgraten en legakkers.

De Weerribben werden in 1975 aangewezen als Nationaal Park: 'een gebied waarbinnen natuur beschermd wordt en waarvan de staat de bescherming waarborgt'. In 2009 werd het samengevoegd met De Wieden tot Nationaal Park Weerribben-Wieden.

In 2015 stootte de rijksoverheid de verantwoordelijkheid voor de nationale parken af naar de provincies. Dankzij ondersteuning van de gemeente Steenwijkerland kon Nationaal Park Weerribben-Wieden blijven functioneren.

Op dit moment is er weer sprake van stimulering door de Rijksoverheid in het kader van 'Nationale Parken Nieuwe Stijl'. Hierbij wordt gestreefd naar meer robuuste en samenhangende gebieden, met een kern van een of meer Natura-2000-gebieden, omringd door landschappelijk en

ecologisch aantrekkelijke gebieden. Nationale parken als organisatie kunnen een aanjagende rol spelen in de grote ruimtelijke opgaven die daar spelen. Dat zijn zaken die goed moeten worden afgestemd, zowel in het kader van de natuur als in het kader van de mensen en bedrijven in het gebied.

In haar advies *Nationale Landschapsparken – Oriëntatie op nieuwe Nationale Parken van Wereldklasse* uit 2020 stelt de Commissie Verkenning Nationale Parken dat vijf grote gebieden in Nederland vanuit internationaal perspectief in aanmerking zouden kunnen komen voor de status Nationaal Park, waaronder het gebied 'Ijsseldelta en Wieden-Weerribben met overgangen naar het Drents Plateau'. Het advies onderstreept daarmee de bijzondere ecologische en landschappelijke waarde van Weerribben-Wieden en de omgeving.

HOOFDSTUK 10: NOTEN

118 Zwolle-Heerenveen in 1868, Utrecht en Arnhem 1845.

119 Citaat uit van der Veen (z.j.).

120 Een mooie beschrijving van een tocht staat in https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=Gieethoorn+AND+gondel&page=2&sortfield=date&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1877%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2231-12-1940%22%29&coll=ddd&redirect=true&identifier=MMHC001:000077410:mpeg21:p001&resultsidentifier=MMHC01:000077410:mpeg21:a0002&rowid=4.

121 Canon van Vollenhove. De Kampioen, juli 1912.

122 Mededeling Erika Zwanenburg.

123 Website Staatsbosbeheer

124 Natuurvisie De Wieden 2016-2034.

125 Natuurvisie De Wieden 2016-2034.

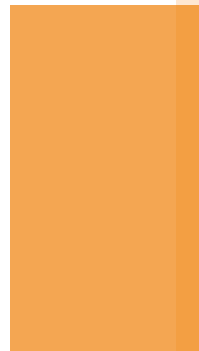
126 Knelpunt hierbij is dat voor het weer openmaken van trekgraten geen reguliere subsidies beschikbaar zijn (Natuurvisie De Wieden 2016-2034, p. 41).

127 Inschatting van rietsnijder Wout van der Belt, in NOS-Nieuws, 26 december 2017.

128 Website wiedennis.nl en npweerribbenwieden.nl

129 In de 'Nota inzake een nationaal systeem van landschapsparken' van de Rijksplanologische Dienst (De Zeeuw, 2021).

130 Wikipedia lemma Nationaal Park Weerribben-Wieden

Landschapsecologische systeemanalyse

Het voorliggende hoofdstuk bevat een zogenaamde 'landschapsecologische systeemanalyse' (LESA). Waar het in de voorgaande hoofdstukken vooral ging om de ontwikkeling van het zichtbare landschap, staat in dit hoofdstuk vooral de relatie tussen natuur, water en bodem centraal. De kwetsbare natuur van Weerribben-Wieden is afhankelijk van de juiste bodemomstandigheden, grondwaterstanden en waterkwaliteit. Allerlei veranderingen in de omgeving hebben daardoor invloed op de natuur. Door de traagheid van grondwaterstromingen gebeurt dat soms met een vertraging van eeuwen. Dit hoofdstuk bevat daarom ook een vooruitblik op de verre toekomst. Bij welke inrichting van het gebied zouden landschap, landschapsgebruik en de natuurwaarden van het kraggenlandschap zo goed mogelijk kunnen worden beschermd? Overigens moet dit toekomstbeeld niet als een beleidsrichting worden opgevat. Het is een vanuit de landschapsecologie geschetste oplossingsrichting die niet met andere belangen is afgewogen.

Ab Grootjans (Stichting ERA) en Piet Schipper (SBB)

DE OORSPRONKELIJKE VENEN

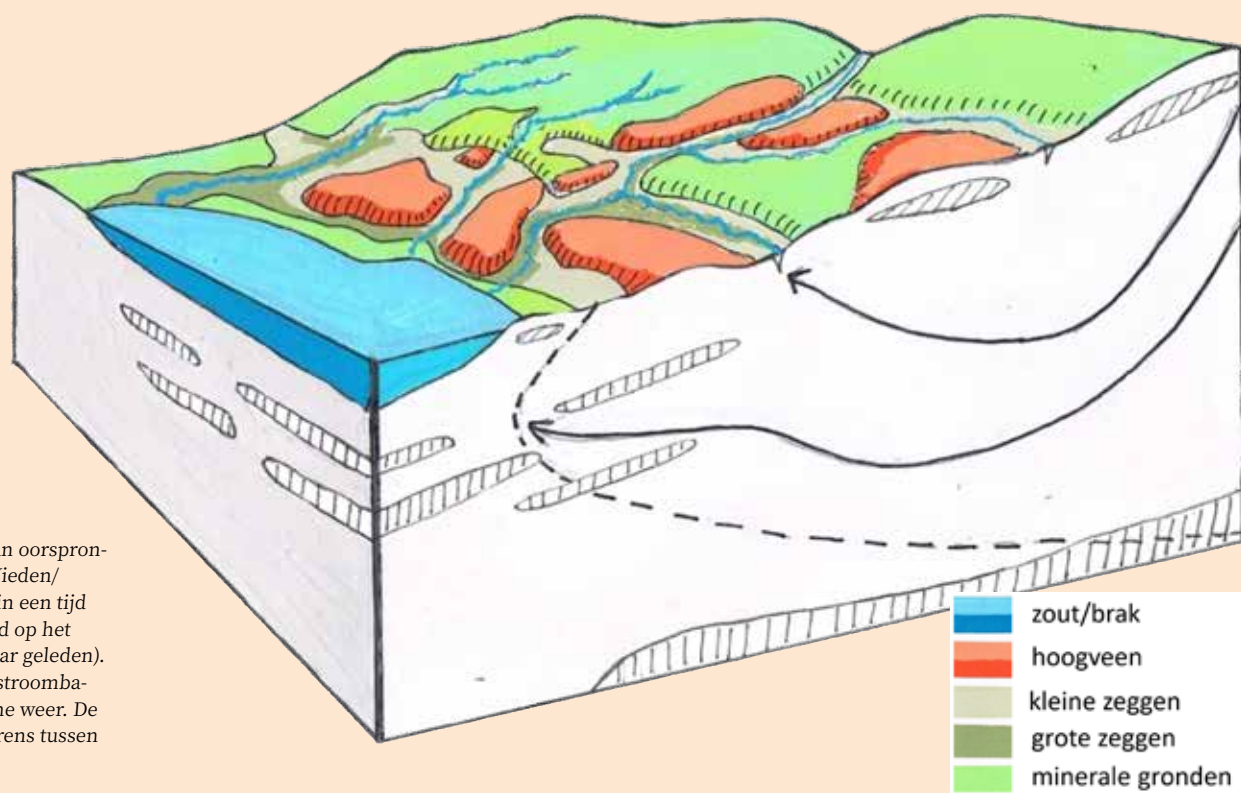
In hoofdstuk 5 is een beeld gegeven van de oorspronkelijke venen in het gebied vóór de ontginning. Afbeelding 127 geeft een geschematiseerd 3D beeld van deze situatie van een wat groter gebied, met daarin geïnterpreteerde grondwaterstroming. De mens had nog vrijwel geen invloed op het hydrologische systeem. De reconstructie is gemaakt op basis van kaarten van Cornelis Pijnacker en Haans & Hamming (1962).¹²⁹ Op de kaart zijn de volgende beekdalen te zien: Linde vallei, Steenwijker Aa, Wold Aa, Wapserveense Aa, Ruiner Aa, Reest en Meppelerdiep. De tekening is niet op schaal, het is een conceptueel ecohydrologisch (denk) model.

In het begin van de jaartelling was het meeste grondwater in het gebied Weerribben–Wieden (voor zover niet afkomstig uit neerslag) afkomstig uit Drenthe. Het grondwater bereikte het gebied via diepe grondwaterstromen. In het lange traject stroomt het grondwater door diepe grondlagen waarbij metaalionen en soms ook kalk wordt opgelost. Dergelijk water

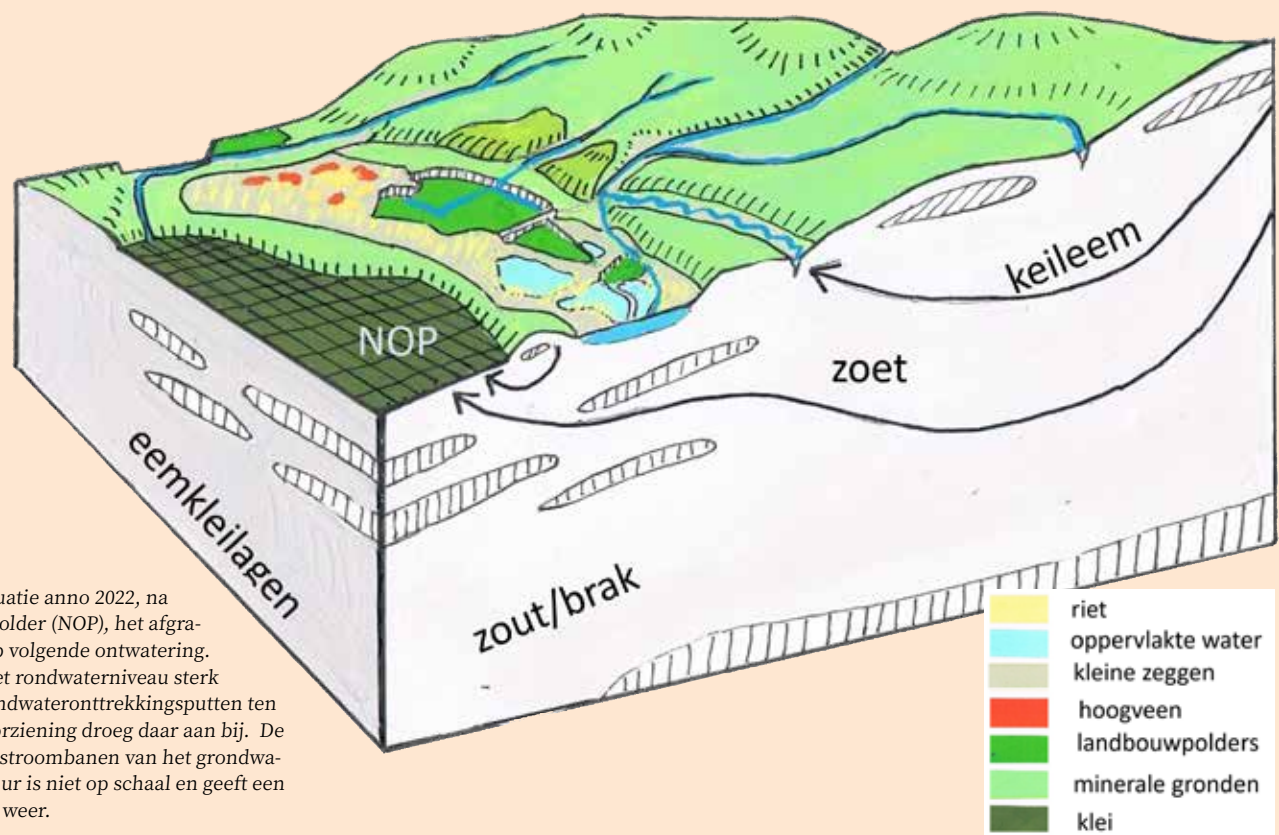
noemen we ‘basenrijk’. Het is essentieel voor de vegetaties en de veensoorten die hierop gedijen. Er kwam ook water het gebied binnen via Drentse en Friese beken, maar dat werd voor het grootste deel snel afgevoerd naar het Almere. In de figuur is ook de grens aangegeven tussen zout/brak grondwater (vanuit de Zuiderzee) en zoet grondwater (uit Drenthe).

HUIDIGE TOESTAND

In de huidige toestand van het onderzoeksgebied zijn grote hydrologische ingrepen uitgevoerd die het hydrologische systeem ingrijpend hebben veranderd. In afbeelding 128 is het kragtenlandschap weergegeven naar de veenvormende planten/vegetaties die er voorkomen: kleine zeggen, riet, hoogveen (veenmosveen).¹ Ook zijn de dieper liggende polders aangegeven en de Wieden. De minerale gronden zijn de zandgronden op het Drents Plateau en de stuwwallen. De tekening beoogt niet de feitelijke situatie weer te geven, maar inzicht te verschaffen in de grondwaterstromen.

Afbeelding 127. Het voorkomen van oorspronkelijke hoogvenen in het gebied Wieden/Weerribben en Zuidwest Drenthe in een tijd met heel weinig menselijke invloed op het hydrologische systeem (ca. 1500 jaar geleden). De pijlen geven de vermoedelijke stroombanen van het grondwater uit Drenthe weer. De onderbroken lijn is de geschatte grens tussen brak en zoet water.

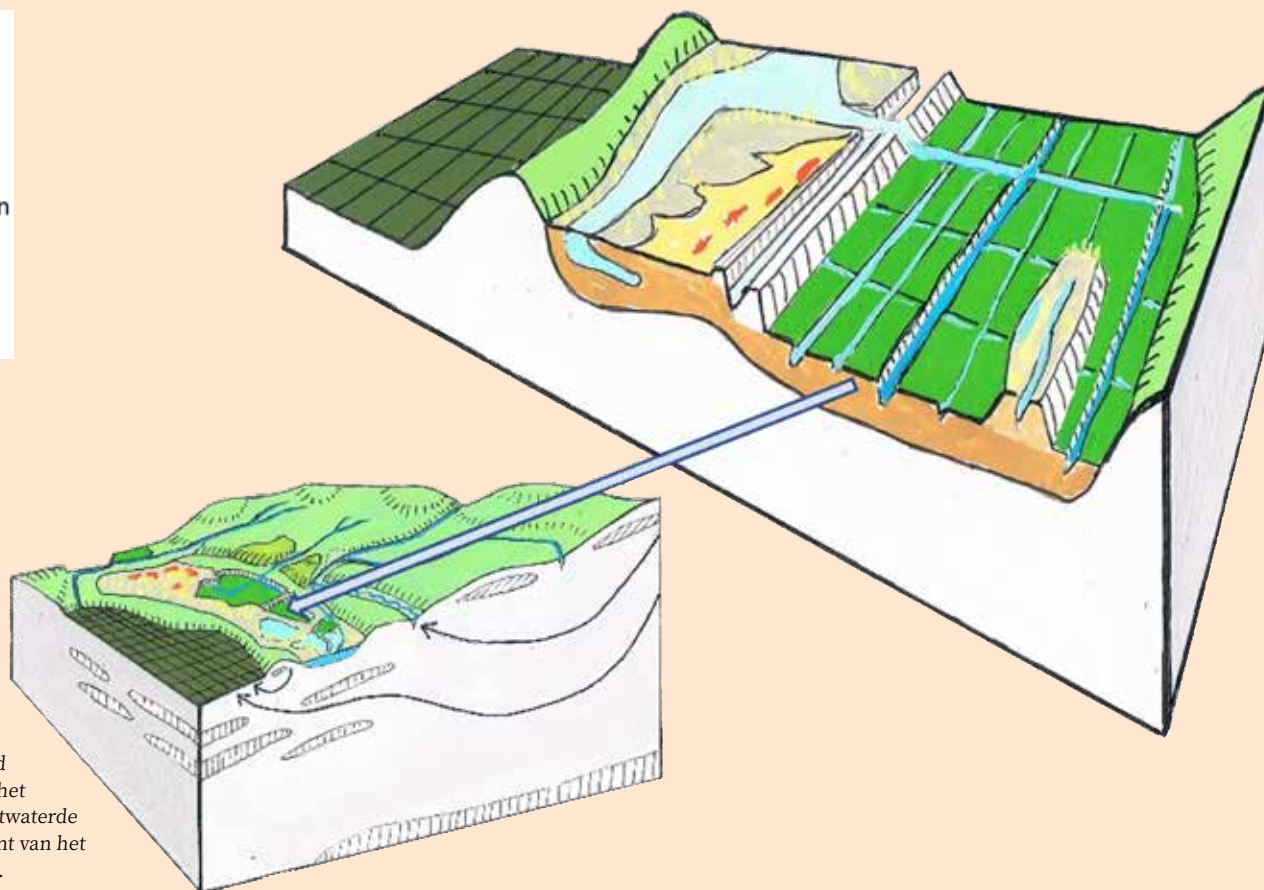

Afbeelding 128. De huidige situatie anno 2022, na de aanleg van de Noord Oost Polder (NOP), het afgraven van het veen, en de daarop volgende ontwatering. De laatste zorgde ervoor dat het rondwaterniveau sterk daalde. Ook de aanleg van grondwateronttrekkingsputten ten behoeve van de drinkwatervoorziening droeg daar aan bij. De pijlen geven de vermoedelijke stroombanen van het grondwater uit Drenthe weer. Deze figuur is niet op schaal en geeft een ecohydrologisch (denk)model weer.

DE WEERRIBBEN NADER BEKEKEN

De Weerribben wordt in deze paragraaf nader uitgelicht omdat over dit gebied het meeste onderzoek beschikbaar is. Afbeelding 129 geeft de complexe situatie tussen de Weerribben en de aangrenzende diep ontwaterde landbouwpolder weer. De figuur is gebaseerd op een schets van Geert van Wirdum.¹³¹ De Weerribben was vroeger het laagste punt in het landschap maar door zakking van het veen in de omgeving is het een hoog punt in het landschap geworden ("waterhorst"). Er is hierdoor een neerwaartse grondwaterstroom gecreëerd die de van nature voorkomende opwaartse grondwaterstroom vanuit Drenthe wegdukt. Het reservaat verliest bovendien grondwater aan de landbouwpolders en de Noordoostpolder. Alleen

door het inpompen van oppervlaktewater kan het gebied nat blijven. Net als in de natuurlijke situatie vragen de zeggevegetaties en hooilanden relatief basenrijk water. Het oppervlaktewater is relatief basenrijk, maar het aandeel aan voedingsstoffen als fosfaat of stikstof is ook relatief groot. Veel planten kunnen hier goed op groeien, maar juist de zeldzame plantengemeenschappen van de hooilanden en zeggevegetaties raken hierdoor uit balans. Wie verdroging tegengaat, loopt dus kans de natuur te voedselrijk te maken (eutrofiëring). In Weerribben-Wieden moeten water- en natuurbeheerders daardoor steeds schipperen tussen verzuring, eutrofiëring en verdroging. Dat is in grote lijnen de problematiek van het moerasgebied.

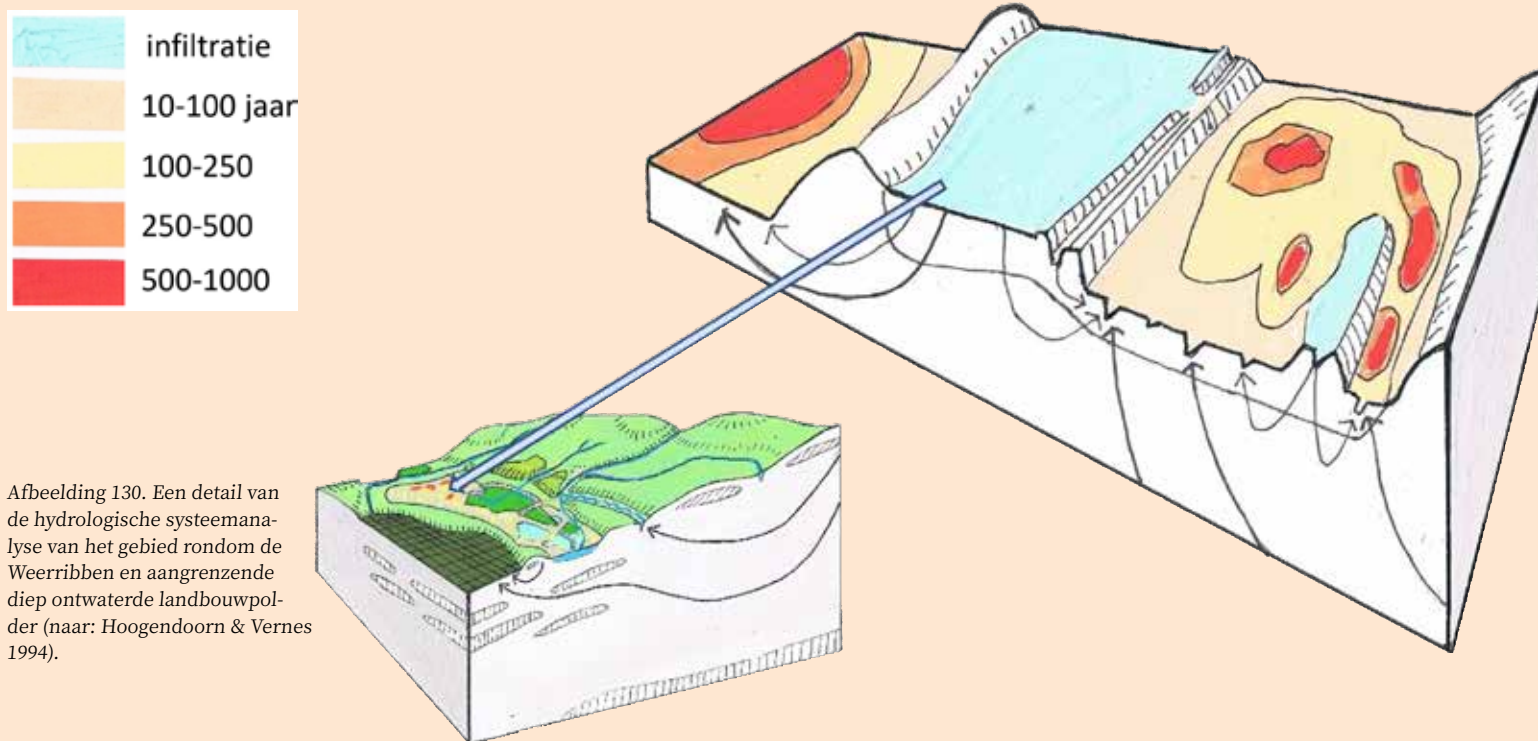

Afbeelding 129. Een detail van rond de Weerribben en aangrenzende diep ontwaterde landbouwpolder. Met aan de linkerkant de Noord Oost Polder, de Weerribben in het midden segment en de diep ontwaterde landbouwpolder met een restant van het kraggelandschap bij Giethoorn.

Hydrologische systeem analyse

De ouderdom van het grondwater is voor een groot deel bepalend voor de kwaliteit ervan. Oud grondwater bevat relatief veel basen, en weinig fosfaten of stikstof afkomstig uit de landbouw of andere vormen van menselijk gebruik. In 1994 werd door Hoogendoorn & Vernes (TNO) een hydrologische systeemanalyse uitgevoerd om te analyseren van de invloed van de aanwezige pompstations voor drinkwatervoorziening was in die tijd. Hoogendoorn gebruikte een hydrologisch simulatiemodel (MODFLOW) die niet alleen in staat was simulaties uit te voeren van hydrologische ingrepen, maar ook kon berekenen hoe lang water in grondwaterstromen er over deed om van infiltratiegebieden naar kwelgebieden te stromen (via het model MODPATH).

Afbeelding 130 geeft hiervan een impressie. De lichtblauwe kleur geeft infiltrerend oppervlaktewater weer. De rode kleur is relatief oud grondwater (uit Drenthe) weer dat tot 1000 jaar oud kan zijn. Duidelijk te zien is dat het oude grondwater vooral in de Noordoostpolder terecht komt. Maar ook in de diepe landbouwpolder binnen Weerribben-Wieden komt relatief oud grondwater omhoog. In de afbeelding is ook te zien dat de hoger gelegen natte natuurgebieden nu niet van deze aanvoer van oud grondwater profiteren, maar door grondwaterstromen juist water verliezen.

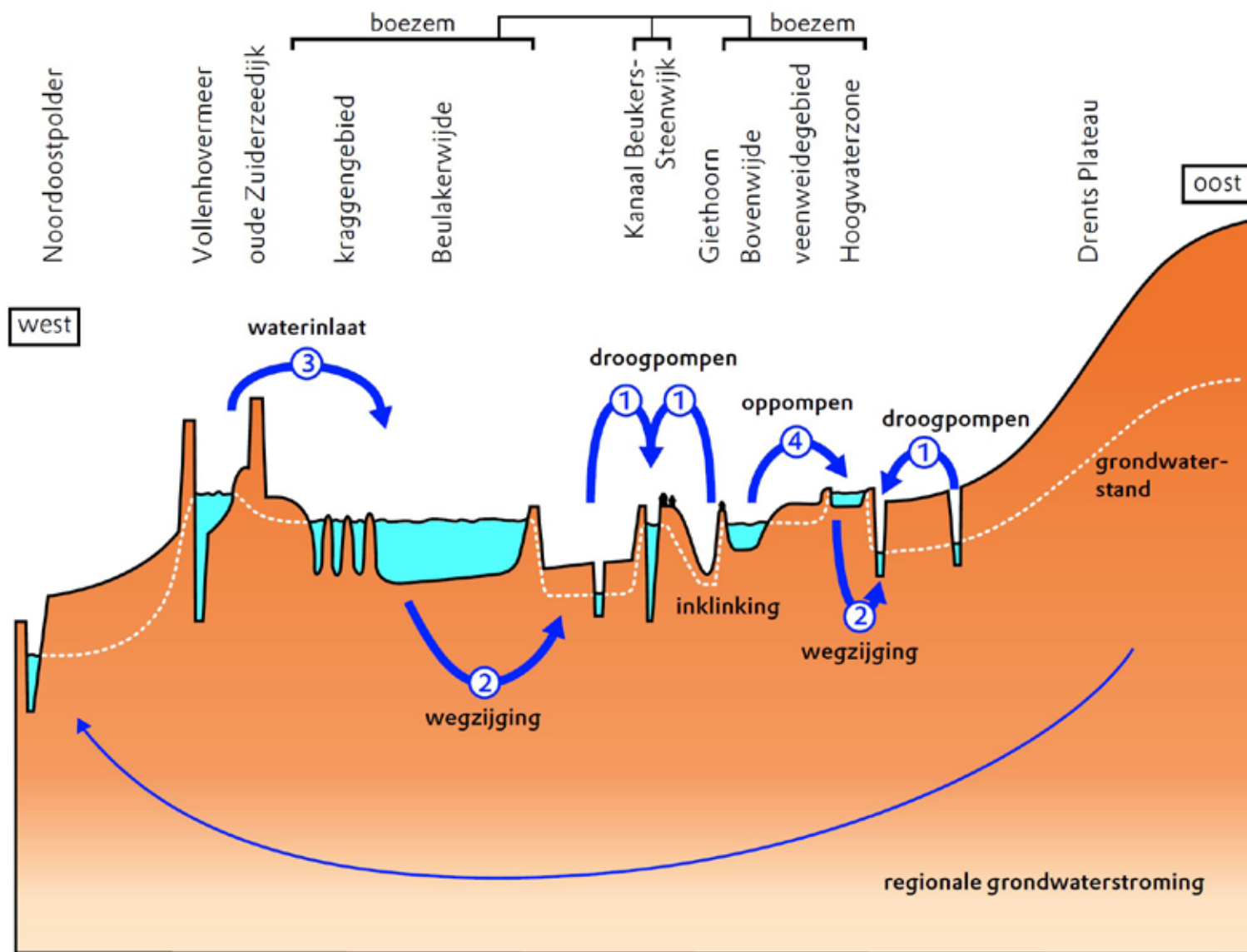
Afbeelding 130. Een detail van de hydrologische systeemanalyse van het gebied rondom de Weerribben en aangrenzende diep ontwaterde landbouwpolder (naar: Hoogendoorn & Vernes 1994).

De grondwaterstromingen worden gecorrigeerd in het waterbeheer. Afbeelding 131 geeft daarvan een indruk in het gebied De Wieden. Hier is goed te zien dat ook het watersysteem van Weerribben-Wieden zeer 'onnatuurlijk' is. In de natte periode moeten de polders worden drooggemalen. Het polderwater, deels gevoed door het diepe grondwater uit Drenthe, wordt daarmee afgevoerd naar wateren als het Kanaal Beukers-Steenwijk. In de zomer zakt het grondwater van de hoger gelegen moerassen mede door grondwaterstroming (wegzijging) in de richting van de polders. Dit water moet dan worden aangevuld met IJsselmeerwater vanuit het Vollenhovermeer. Op lange termijn lijkt dit systeem weinig houdbaar. Het rondpompen van oppervlaktewater zorgt op termijn voor vervuiling en kost energie en de diepe ontwatering van de polders veroorzaakt CO₂ emissies. Grootste bezwaar voor de natuur is echter de voedselrijkdom van het ingelaten water en dan met name het fosfaatgehalte. Afbeelding 133 geeft een indruk van de fosfaataanvoer door

het inlaten van water. Dit water stroomt door het moeras waarbij de fosfaatconcentratie afneemt. Dit fosfaat blijft achter in de moerasbodem, waardoor daar de fosfaatbeschikbaarheid toeneemt. Slechts beperkte gebieden handhaven een goede kwaliteit dankzij intensief terreinbeheer en een kostbaar waterbeheer. Er worden dus veel inspanningen getroost om in een relatief klein gebied de kwaliteit van de voedselarme moerassen te conserveren, ten koste van een groot gebied dat feitelijk gebruikt wordt als zuivering van vervuild landbouwwater.

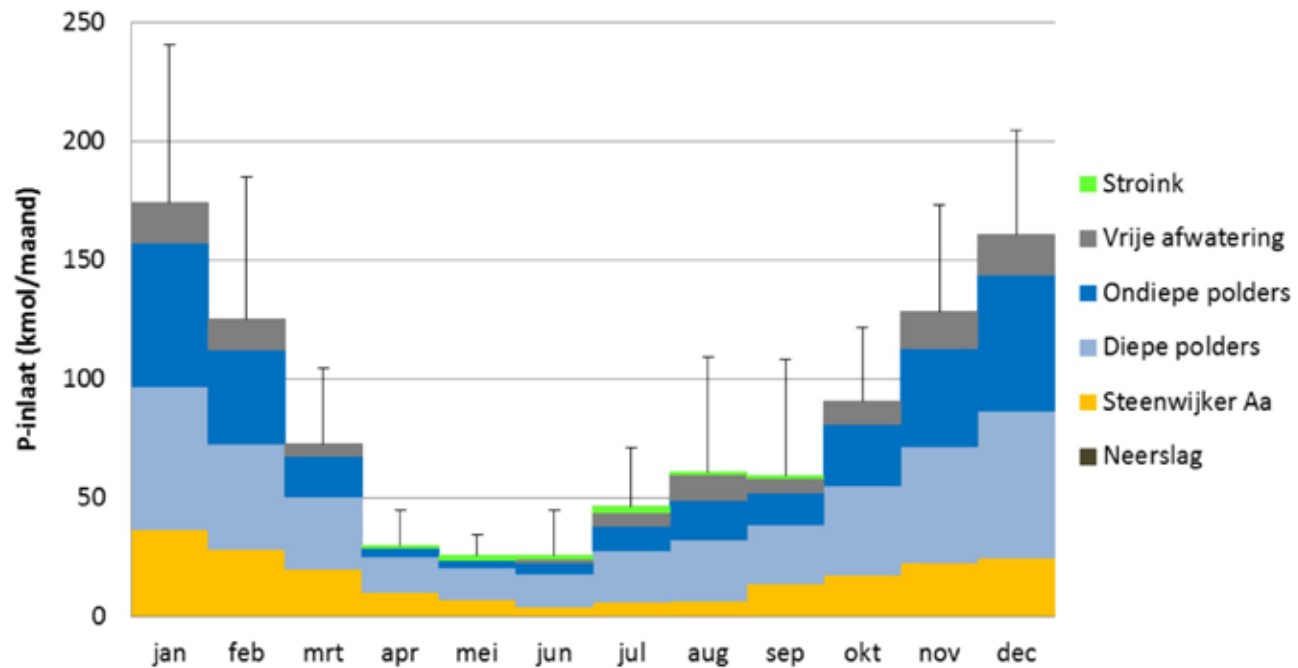
Het fosfaatgehalte is overigens de laatste decennia verbeterd, maar de concentratie van voor plantenwortels beschikbaar fosfaat is in de moerasbodems nog steeds veel te hoog. Dat sommige bedreigde planten en dieren van voedselarme moerassen kunnen overleven is te danken aan het frequente beheer zoals riet snijden, graven van nieuwe petgaten, verwijderen van bosopslag en maaien van hooiland.¹³² Van een werkelijk herstel van het hele ecosysteem is nog geen sprake.¹³³

Afbeelding 134 afkomstig uit het Beheerplan Wieden laat zien dat de bijzondere laagveenvegetaties door het bestaande beheer in oppervlakte steeds meer zullen afnemen. Om dat te voorkomen zullen dure beheersmaatregelen nodig zijn.

Afbeelding 131. Huidige watersysteem van de Wieden. Het watersysteem van de Weerribben is in essentie hetzelfde. Het gehele kragengebied is een infiltratiegebied geworden, waarin oppervlaktewater wordt rondgepompt. (Natuurmonumenten 2016).

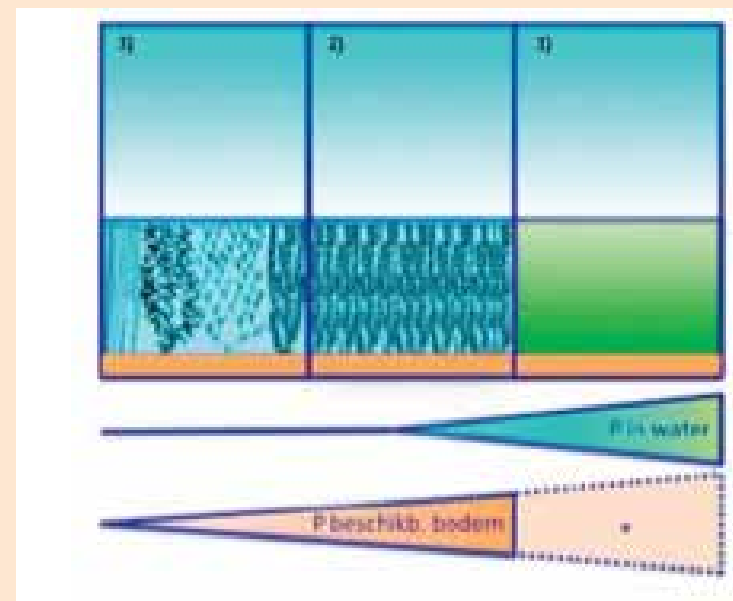
Gemiddelde jaarlijkse P-aanvoer tussen 2000 en 2012

Afbeelding 132. Gemiddelde maandelijkse fosfaataanvoer gedurende de periode 2000 en 2012 (Cusell et al. 2013). Duidelijk te zien is dat in de natte periode grote hoeveelheden fosfaat houdend oppervlaktewater het moerasgebied wordt ingepompt.

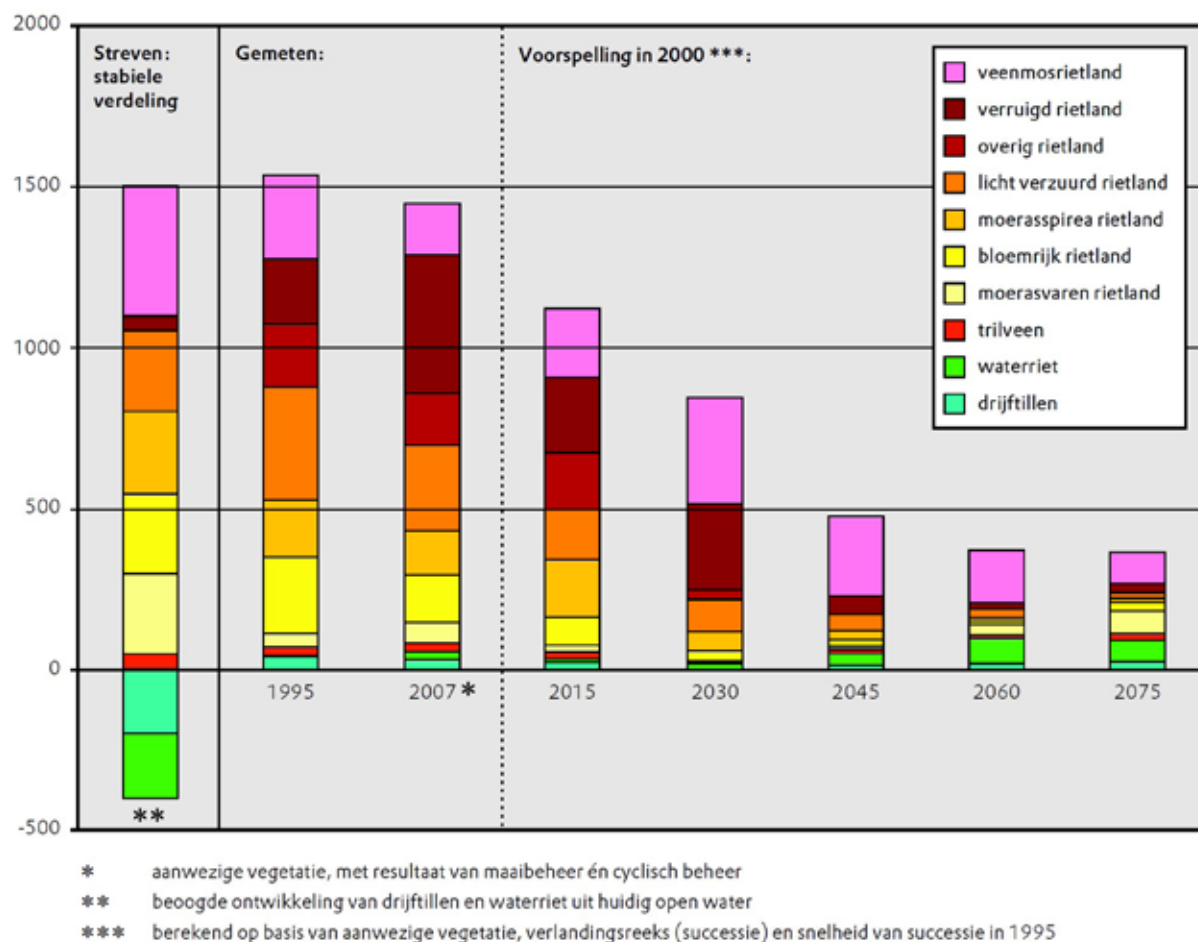
- 1 = intensieve landbouw
- 2 = bufferzone en voedselrijke moerassen
- 3 = kerngebied van voedselarme moerassen

Afbeelding 133. Conceptueel model van de invloed van hoge concentraties fosfaat dat (van rechts naar links) aangevoerd wordt vanuit intensief bemeste landbouwgebieden. Nadat het opgepompte oppervlaktewater het moerasgebied heeft doorstroomd neemt de fosfaatconcentraties sterk af in het water. In de bodem neemt de fosfaatbeschikbaarheid echter toe. Alleen ver van de inlaat blijft een goede kwaliteit gehandhaafd.

Vegetatieontwikkeling door successie

bij maaibeheer zonder aanvullend cyclisch beheer verdwijnt rietland (wordt bos)

Afbeelding 134. Toekomstige vegetatieontwikkeling indien het intensieve beheer en aanvullend cyclisch beheer verdwijnt. Het grootste deel van de trilvenen zal zich tot bos en struweel ontwikkelen. Uit: Cusell et al., Beheerplan Wieden).

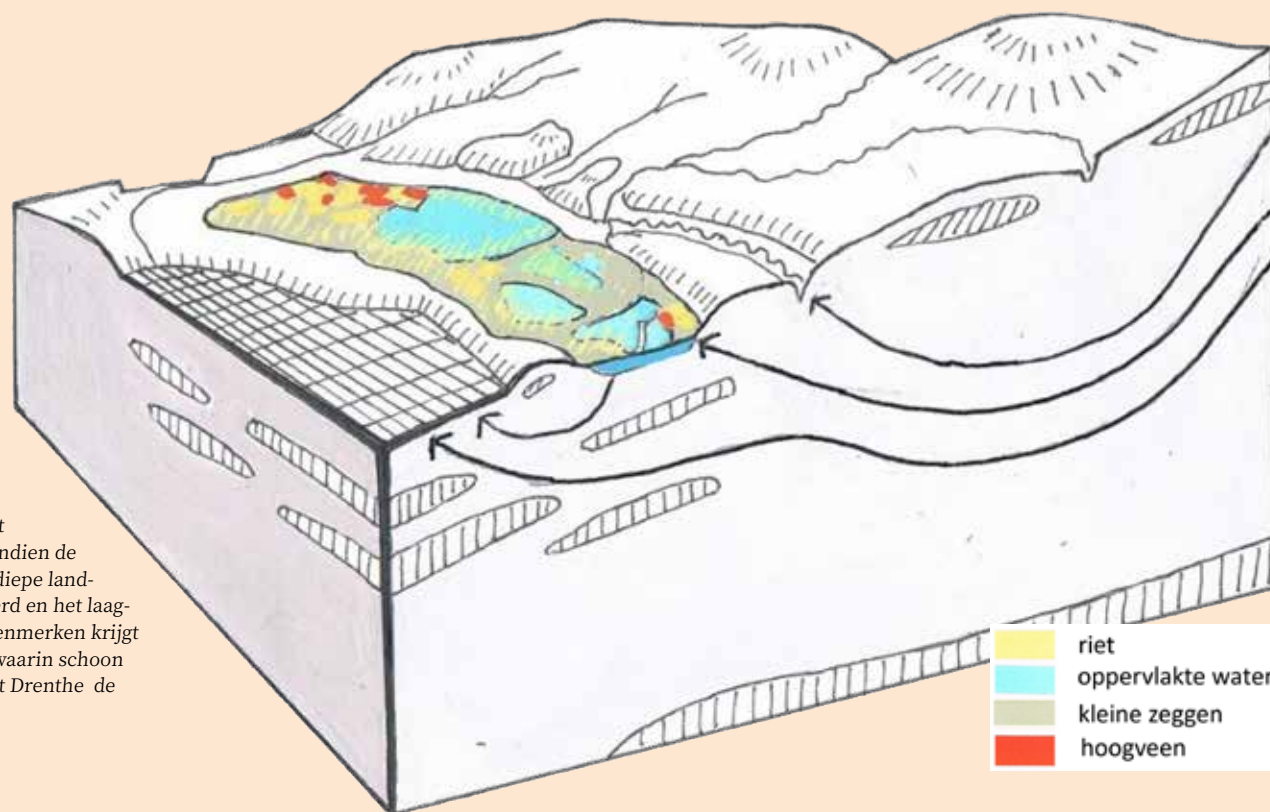
OPLOSSINGSRICHTING NATUUR

Hoe zou het gebied moeten zijn ingericht om de hooggewaardeerde moerasvegetaties te behouden, om al te veel rondpompen van water te voorkomen, om bodemdaling door veenoxidatie tegen te gaan en om dure beheermaatregelen te voorkomen? Afbeelding 135 geeft daarvan een impressie. De belangrijkste maatregel is om (op de lange termijn) de waterstand in de polders weer op te zetten tot op het niveau van het omliggende moeras. Een belangrijk effect voor de natuur is dat het diepe en kwalitatief goede grondwater

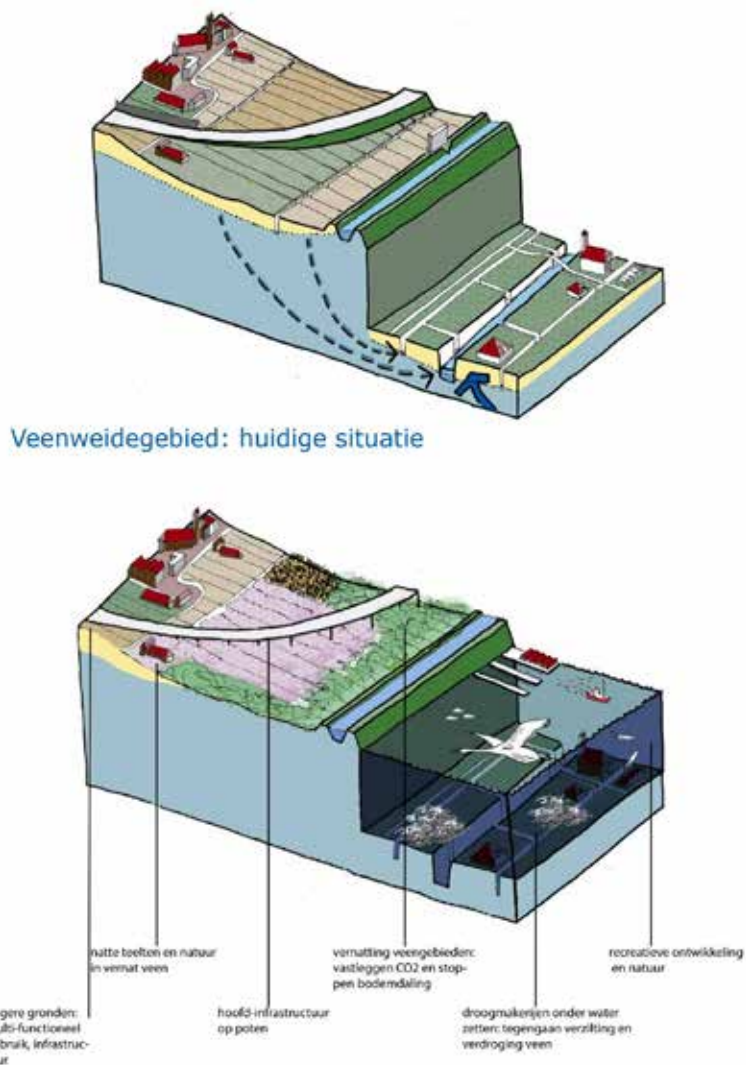
vanuit Drenthe weer tot in de moerasbodems kan komen.

Van belang is dat dit beeld nog niet is afgewogen met andere belangen in het gebied. Er is ook geen streefdatum aan verbonden. Het gaat om de zeer lange termijn. Uitvoering kan nog lang op zich laten wachten. Deze oplossingsrichting kan echter dienen bij overheidsbeslissingen op de kortere termijn. Het is een route naar een echte reconstructie van het hydrologische systeem van het moerasgebied.

Afbeelding 135. Mogelijke toekomstige ontwikkeling van het laagveenmoeras Weerribben indien de ontwateringsmiddelen uit de diepe landbouwpolders worden verwijderd en het laagveen weer de hydrologische kenmerken krijgt van een doorstroom moeras, waarin schoon en zuurstofloos grondwater uit Drenthe de boventoon voert.

Afbeelding 136. Een deel van de kaart “Een natuurlijkere toekomst voor Nederland in 2120” (Baptist et al. 2019).

In het nieuwe Nederland komt “een nieuwe infrastructuur waardoor wegen en kanalen geen barrière meer vormen in de natuurlijke systemen en waterstromen. Het is volledig afgestemd op extremen en zo ontworpen en ingericht dat het in tijden van nood optimaal functioneert als evacuatiernetwerk”.

Overigens zijn op de kaart ook brede randmeren ingetekend tussen de NOP en het onderzoeksgebied. Uit de studie van Hoogendoorn & Vernes (1994) blijkt dat een dergelijk randmeer het herstel van de grondwatertoevoer uit Drenthe niet echt verbetert wanneer het grondwaterpeil in de landbouwpolders op een laag peil blijft en ook het peil in de Noordoostpolder gehandhaafd blijft. Wel kan de invloed van de grondwateronttrekkingen in het studiegebied verminderen wanneer een reservoir van schoon oppervlaktewater in de voormalige polders gebruikt wordt als bron van drinkwater.

Afbeelding 137. Een uitwerking van het veenweidegebieden en droogmakerijen in Nederland in de studie van Baptist e.a. 2019: Een natuurlijkere toekomst voor Nederland in 2120.

NOTEN

131 De kaarten zijn bijeengebracht door Piet Schipper van Staatsbosbeheer.

132 De afbeelding is gebaseerd op gegevens van Van Wirdum (1991), Verhoeven (1992), Hoogendoorn & Vernes (1994), Beheerplan De Wieden (2016).

133 Van Wirdum e.a. (1992).

134 Kooijman et al. (2018), Bescherming bron populaties.

135 Lamers et al. (2018), die veel van het recente OBN onderzoek in Wieden/ Weerribben gebied hebben samengevat.

136 Overigens is dit geen nieuw idee. Landschapsplanners van de Universiteit Wageningen hebben reeds in 2019 een studie gepubliceerd (Baptist e.a. 2019), waarbij, onder andere, alle veenweidegebieden en droogmakerijen in Laag-Nederland omgezet worden in zoet water reservoirs, moerasgebieden en 'natte landbouw'. Op hogere gronden verdere ontwikkeling van landbouw/ bosbouw en daartussen, natte landbouw ter wille van recreatie, natuurontwikkeling en natte teelten voor biomassa, veevoer, bouwmaterialen (riet, lisdodde, elzen: ("paludicultuur"; Wichtmann et al. 2019).

VERANTWOORDING

Deze landschapsbiografie is geschreven in opdracht van de Stichting Nationaal Park Weerribben–Wieden. Het is bedoeld als een van de bouwstenen voor de landschapsvisie voor het gebied.

Deze biografie is gebaseerd op een groot aantal wetenschappelijke publicaties. Daarnaast was er eigen onderzoek aan de hand van een geografisch informatiesysteem (GIS) met interpretatie van bodemgegevens, historische kaarten, hoogtegegevens etc. Veldwerk heeft geleid tot een groot aantal landschapsfoto's met locatiegegevens. Het nationaal park beschikt nu over de foto's en de GIS-gegevens. De landschapsbiografie sluit af met een landschapsecologische systeemanalyse (LESA). Deze twee onderdelen hebben eigen auteurs. Zij stonden in regelmatig contact en stemden met elkaar af. De auteurs schreven ook de landschapsbiografie van de aangrenzende Drents–Friese grensstreek. Daardoor was een zekere inhoudelijke afstemming mogelijk.

De biografie is opgesteld in nauw overleg met de opdrachtgever en een klankbordgroep. De klankbordgroep heeft geadviseerd over de opzet en hoofdlijnen van de biografie en heeft de concepttekst van commentaar, aanvullingen en suggesties voor aanvullende teksten en afbeeldingen voorzien.

In de klankbordgroep hadden zitting: Petra Wagenaar, Paul v.d. Berg (gemeente Steenwijkerland), Jos Mooijweer (historicus Collectie Overijssel), Egbert Beens (Staatsbosbeheer), Stefan Lok (Riettelier), Wout v.d. Belt (rietteler, visser, natuurbeheerder), Henk de Zeeuw (Auteur boek Boeren tussen riet, turf en adel), Daphne Martens, Herald Nobel, Lisanne Kruiswijk, Harold Viscaal (Nationaal Park Weerribben–Wieden), Arnold Lassche (provincie Overijssel), Hermine der Nederlanden (Waterschap Drents Overijsselse Delta), Jan–Paul Wagenaar (Louis Bolkinstituut), Pieter Winter (landbouwbedrijf Agro Giethoorn), Rosalie Martens (Natuurmonumenten), Jori Wolf en Jan Jansen (Staatsbosbeheer, Nationale Parkenbureau).

De begeleiding vanuit de Stichting Weerribben–Wieden was in handen van Daphne Martens en Lissanne Kruiswijk. Henk de Zeeuw leverde een basistekst over de landbouw. Guy Ackermans scande foto's van omstreeks 1950 uit het archief van de Stichting voor Bodemkartering.

Zonder de bijdragen van deze betrokkenen was deze landschapsbiografie niet tot stand gekomen. Wij zijn alle betrokkenen daar bijzonder erkentelijk voor. Voor de uiteindelijke tekst – en de eventuele onvolkomenheden daarin – zijn de auteurs verantwoordelijk.

BRONNEN LITERATUUR

- Bergh S. van den, M. van Damme, G. Derks, M. van Hellemond, E. Storms-Smeets, M. Terpstra., 2017. Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie; Utrecht, Gelderland, Overijssel en Flevoland. Uitgave RCE.
- Berk, G.L., 1971. Zij leefden van water. Herinneringen aan de Noordwesthoek van Overijssel, Meppel
- Berk, M. en G. Bartels, 2003. Literaire wandelingen in Overijssel, Noordwest-Overijssel.
- Bont, Chr. de, 2008. Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de West-Nederlandse veengebieden (800-1350), 2 dln. Proefschrift, Wageningen.
- Boon, H. van der, 1988. Pogingen tot verbetering van de ontwatering van het Land van Vollenhove in de 19e eeuw", in: Overijsselse historische bijdragen: verslagen en mededelingen van de vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 1988 (pp. 97-114)
- Bremer, P. 2019. Raatakkers in het Braambos en bij Paasloo? In: De Silehammer 27/2 juni 2019.
- Bureau Natuur en Water, 2006. Natuurlijk rietsnijden! Toekomstvisie voor de rietcultuur in de Nederlandse laagveenmoerasgebieden, opgesteld op initiatief van de Algemene Vereniging voor de Rietcultuur in Nederland
- Collectie Overijssel, 2022. Geschiedenis van de N.V. Ontginningsmaatschappij "Land van Vollenhove". Inleiding bij archief 0303.1 N.V. Ontginningsmaatschappij 'Land van Vollenhove' te Giethoorn en voorgangers.
- Dijkstra, K., J. Paasman, F. Pereboom en J. Postema (red). Uit de geschiedenis van Brederwiede. Uitgave IJsselakademie, Kampen, 1986.
- Dijkstra, J., 2020. Giethoorn, historische feitenlijst. Museum Giethoorn, afdeling historie, versie 2020.
- Dosker, M.C.M.V. (2017). Veenbehoud en cultuurhistorie. Welke mogelijkheden zijn er voor duurzaam beheer van veenweiden als waardevol cultuurlandschap? Landschap Noord-Holland.
- Elerie, J.N.H. Weerbarstig land: een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest (dissertatie), 1998, raadpleegbaar op <http://edepot.wur.nl/211742>.
- Gerding, M.A.W., 1995. Vier eeuwen turfwinning: de verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950, Wageningen, 1995.
- Gonggrijp, G.P., V. Langenhoff, W. Schroevers en H. van Halm, 1981. Ontdek N.W. Overijssel.
- Gonggrijp, G.P., 1987. Ontstaansgeschiedenis van NW Overijssel.
- Haans, J.C.F.M., 1953. Enkele bodemkundige aspecten van het veengebied in het Land van Vollenhove. In: Boor en Spade 6, 84 – 94.
- Hamming, C., 1958. Verkaveling, veldnamen en ontwikkelingsgeschiedenis in een deel van het Land van Vollenhove. In: Boor en Spade IX, 1958.
- Hoekman, M., 2022. Landschapsgenese van Paasloo. Een interdisciplinair onderzoek naar de vorming van het stuwwallenlandschap van Paasloo in Noordwest-Overijssel tussen 1250 en 1900. Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen.
- Hol, T. en J. Kroes., 1979. Het land van Vollenhove; een historisch geografische studie van het noordwest-Overijsselse cultuurlandschap, 1979, Zwolle.

- Hove, J. ten, en F.D. Zeiler, 1996. Turfmakers en boterkopers. De geschiedenis van IJsselham, Ossenzijl, Kalenberg, Paasloo en Oldemarkt. Kampen.
- Koster, E., 2010. Aardkundig Excursiepunt 35. Hoge Land van Vollenhove. In: Grondboor & Hamer nr 1 – 2010
- Kroes, J., 1984. Het waterstreekdorp Giethoorn. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift., 2e jaargang 1984 nr. 1.
- Makken, H., 1988. Bodemkaart van Nederland 1:50000. Toelichting bij de kaartbladen 16 West Steenwijk en 16 Oost Steenwijk, 1988, Wageningen
- Meer, W. ter en J.S. van der Linde, 1996. 'Eene zee van jammeren.' Oorzaken en gevolgen van de watersnoodramp van 1825. In: : Kondschap, september 1996, geplaatst op: mijnstadendorp.nl
- Mol, J.A., 2011. De middeleeuwse veenontginningen in Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland: datering en fasering. In: Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis, nr. 14, 2011
- Natuurmonumenten, 2016. Natuurvisie De Wieden 2016-2034.
- Neefjes, J, O. Brinkkemper, L. Jehee en W. van de Griendt (red), 2011. Cultuurhistorische atlas van de Vecht: biografie van Nederlands grootste kleine rivier.
- Neefjes, J. en H. Bleumink, 2017. Cultuurhistorische biografie van het IJsselmeer; synthese met ruimtelijke karakteristieken als bouwstenen. Uitgave RCE.
- Neefjes, J. en H. Bleumink, 2021. Landschapsbiografie Drents-Friese grensstreek. Werkrapport.
- Otter, P.W.J., 1986. De N.V. Ontginningsmaatschappij 'Land van Vollenhove', 1928 – 1978. In: Dijkstra e.a., 1986.
- Oversticht, 1989. Inventarisatie jongere bouwkunst 1850 – 1940. Gebiedsbeschrijving Land van Vollenhove.
- Pelkwijk, J. ter, 1826. Beschrijving van Overijssels Watersnood, in Februarij 1825. Google Books.
- Reeskamp, A.S., 2013. De Weerribben aan het einde van de vroege Middeleeuwen (800-1000 AD): Het natuurlijke landschap en zijn weerslag op de ontginning. Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen.
- Renes, J. (1983). Het begin van het slagturven in Nederland. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 1 , 6-7.
- Rutte, R. & B. Vandennieuwenhuyze, 2018. Stedenatlas Jacob van Deventer. THOTH, Bussum.
- Schrier, D.M. van der (1982), De Arembergergracht en het Hoge Moer omstreeks 1600, Overijssels Historische Berichten 97, 17-27.
- Spek, T., 2004. Het Drentse esdorpenlandschap; een historisch-geografische studie.
- Spek, T., 2014. Domeinhoven en domeingoederen van de Bisschop van Utrecht en de Utrechtse kapittels in middeleeuws Drenthe. Westerheem. Het tijdschrift voor de Nederlandse archeologie, 3, 247-259
- Spiekhout, D., 2020. Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht. De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

- Stolp, 1999. De bodemgesteldheid van de deelgebieden Blokzijl-Vollenhove en Blankenham-Kuinre in het landinrichtingsproject Noordwest-Overijssel. Resultaten van een bodemgeografisch onderzoek. Rapport 626 DLO-Staring Centrum, Wageningen.
- Sluijs, W.J. v.d. & D. Tigchelaar, 2012. Hoogveenbos in De Wieden: Ontwikkeling van het Zompzegge-berkenbroekbos. Eindschrijft Hogeschool van Hall Larenstein
- Steenwijkerland, Gemeente (2005). Landschapsonwikkelingsplan Steenwijkerland. https://www.planviewer.nl/imro/files/NL.IMRO.1708.BGBWeteringWest-ON01/t_NL.IMRO.1708.BGBWeteringWest-ON01_4.4.html
- Stegeman, T.R., 1984. Waterig Nederland, historische schets van een Noordwestoverijssels veendorpje in de 19e eeuw, 1984, Kampen.
- Stokvis, A.L. (2020). Biografie van Beulake: Een interdisciplinair onderzoek naar de landschapsgeschiedenis van en de omgeving met het verdronken dorp Beulake. Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen
- Terwan, P. en N. van der Fluit, 2012. Heeft de rietsector in Nationaal Park Weerribben – Wieden een toekomst? Resultaten van een brancheverkenning.
- Tuin, J.D. van der, 1988. Wateren en waternamen in Noordwest-Overijssel, 1998, Kampen
- Vaart, J.H.P. van der, 1970. De rietcultuur in N.W.-Overijssel (kandidaatsscriptie)
- Veen, I.H. van, 2013. Van Veen naar Landschap: Advies cultuurhistorie voor een deel van De Wieden. Masterstage Rijksuniversiteit Groningen.
- Veen, K. van der, z.j. Willem Bastiaan Tholen. De 'ontdekker' van Giethoorn. Afdeling Historie Giethoorn.
- Veenenbos, J.S., 1950. De bodemgesteldheid Van het gebied tussen Lemmer en Blokzijl In het randgebied Van de Noordoostpolder. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Vervloet, J.A.J. en J. Bording. Cultuurhistorisch onderzoek landinrichting "Rouveen", 1985, Wageningen, Stichting voor Bodemkartering
- Vos, P., M. van der Meulen, H. Weerts en J. Bazelmans 2018: Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu, Amsterdam (Prometheus).
- Wirdum, G. van, 1991. Vegetation and hydrology of floating rich-fens
- Worst, D., 2012. Agrarische veenontginningen in oostelijk Opsterland (900-1700AD). Een interdisciplinair onderzoek naar de natuurlijke landschapsopbouw, de nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis en het agrarisch landgebruik langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep.
- Zanden, J.L., 1997. Werd de Gouden Eeuw uit turf geboren? Over het energieverbruik in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw. In: Tijdschrift voor Geschiedenis 110 (1997), 484-499.
- Zeeuw, H. de, 2021. Boeren tussen riet, turf en adel. Duizendjaar Land van Vollenhove. Uitgeverij Verloren, Hilversum

KAARTEN

Huidige topografische situatie

- Topografische kaart: 1:25.000
- Recente luchtfoto's
- Actueel Hoogtebestand Nederland, II en III.

Historische topografische kaarten (samengebracht in kaartlagen Topotijdreis)

- Topographische Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (1850 – 1864)
- Chromo-topographische Kaarten (Bonnebladen) (1867 – 1935)
- Moderne topografische kaarten vanaf 1945.

Historische kaarten

- N. ten Have, 1648. 'Transisalaria Provincia Vulgo Overysse'.
- J.J. Sorg, 1826. Kaart van dat gedeelte der Provincie Overijssel, het welk bij den Jongsten Watersnood, op den 4&5 februarij 1825 geheel is overstroomd geweest, en waar zoo wel alle voornam dijkbreuken, gespoelde kolken, als de uitgestrektheid der inundatie in deze provincie en in het naburige Drenthe, worden aangetoond, 1826, Zwolle

Thematische kaarten

- Minuutplans eerste kadasterkaarten (omstreeks 1832), via hisgis.nl
- Kaart van de Eerste Bosstatistiek (1938 – 1942; bron: Bosdata)
- Kaartlagen Landschapsatlas RCE
- Gewaspercelen
- Bodemkaarten
- Geomorfologische kaarten
- Archis (archeologische vondsten en complexen)
- Basisadministratie Gebouwen (BAG)
- Historische waterstaatskaarten (vanaf 1865)

WEBSITES

<https://www.canonvannederland.nl/nl/overijssel/land-van-vollenhove/land-van-vollenhove>

- Canon Land van Vollenhove, uitgebreid historisch naslagwerk dat een groot deel van het gebied beslaat.

<https://experience.arcgis.com/experience/6716d9340e9a4a9ab5f62136eca9ffb7/page/Waarderingskaart/>

- Cultuurhistorische waardenkaart Overijssel

<https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>

- Hoogtekaarten

<https://landschapinnederland.nl/>

- Met o.a. kaart groen erfgoed, Panorama Landschap

<https://www.cultureelerfgoed.nl/domeinen/landschap>

- Site over historische landschap van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) met doorverwijzingen naar publicaties en kaartviewers

<https://hisgis.nl/>

- Vroegste kadasterkaarten met achterliggend landgebruik en eigendom

<https://www.kolonienvanweldadigheid.eu/>

- Website over Unesco Werelderfgoed Koloniën van Weldadigheid

<https://www.museumgiethoorn.nl/>

- Website Museum Giethoorn met uitgebreide beeldbank

<https://www.archieven.nl/>

- Website zoekfunctie voor veel Nederlandse archieven, waaronder ook het archief en de beeldbank van Steenwijkerland.

<https://natuuracademieonline.ivn.nl/resources/nationaal-park-weerribben-wieden>

- Website met infomodules over Weerribben-Wieden.

<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>

- Informatie over alle rijksmonumenten in Nederland.

<https://www.delpher.nl/>

- Digitaal archief met krantenartikelen

<https://www.flevolanderfgoed.nl>

<http://www.stellingwerven.dds.nl/>

- Informatie over het aangrenzende deel van Friesland.
www.leestekensvanhetlandschap.nl
- Algemene informatie over landschapselementen

<https://nl.wikipedia.org/>

- Algemeen naslagwerk

<http://www.landgoedereninoverijssel.nl>

- Landgoederen in Overijssel met gegevens over Plattenburg en De Eese

<https://www.zuiderzeecollectie.nl/>

- Afbeeldingen, video's, pdf-bestanden uit de collectie van een aantal musea rond de vroegere Zuiderzee.

LITERATUUR LESA

Baptist, M. e.a. (2019). Een natuurlijkere toekomst voor Nederland in 2120. Wageningen University and Research, 20 pp.

Cusell, C., Kooijman, A., Mettrop, I., Lamers, L. van Wirdum, G. (2013). Natura 2000 Kennislacunes in De Wieden & De Weerribben. OBN171-LZ.

Hoogendoorn, J.H. & Vernes, R.W. (1994). Hydrologische Systeemanalyse Noordwest Overijssel. Instituut voor Grondwater en Geo energie. TNO-Rapport OS 94-17B, 147 pp.

Kooijman, A. M., Cusell, C. Loeb, R & van Diggelen, J.M.H. (2018). Mesotrofe verlanding en behoud van trilvenen. Landschap 35 (2). 82-91.

Lamers, L., Geurts, J.G.M, van Dijk, G., Barendregt, A., Mettrop, I.S., Moria, L., Fritz, C. Roelofs, J.G.M. Smolders, A.J.P & Rip, W.J. (2018).

Waterkwaliteit en biodiversiteit in het laagveenlandschap. Landschap 35 (2): 94-103.

Natuurmonumenten (2016). Natuurvisie De Wieden 2016-2034.

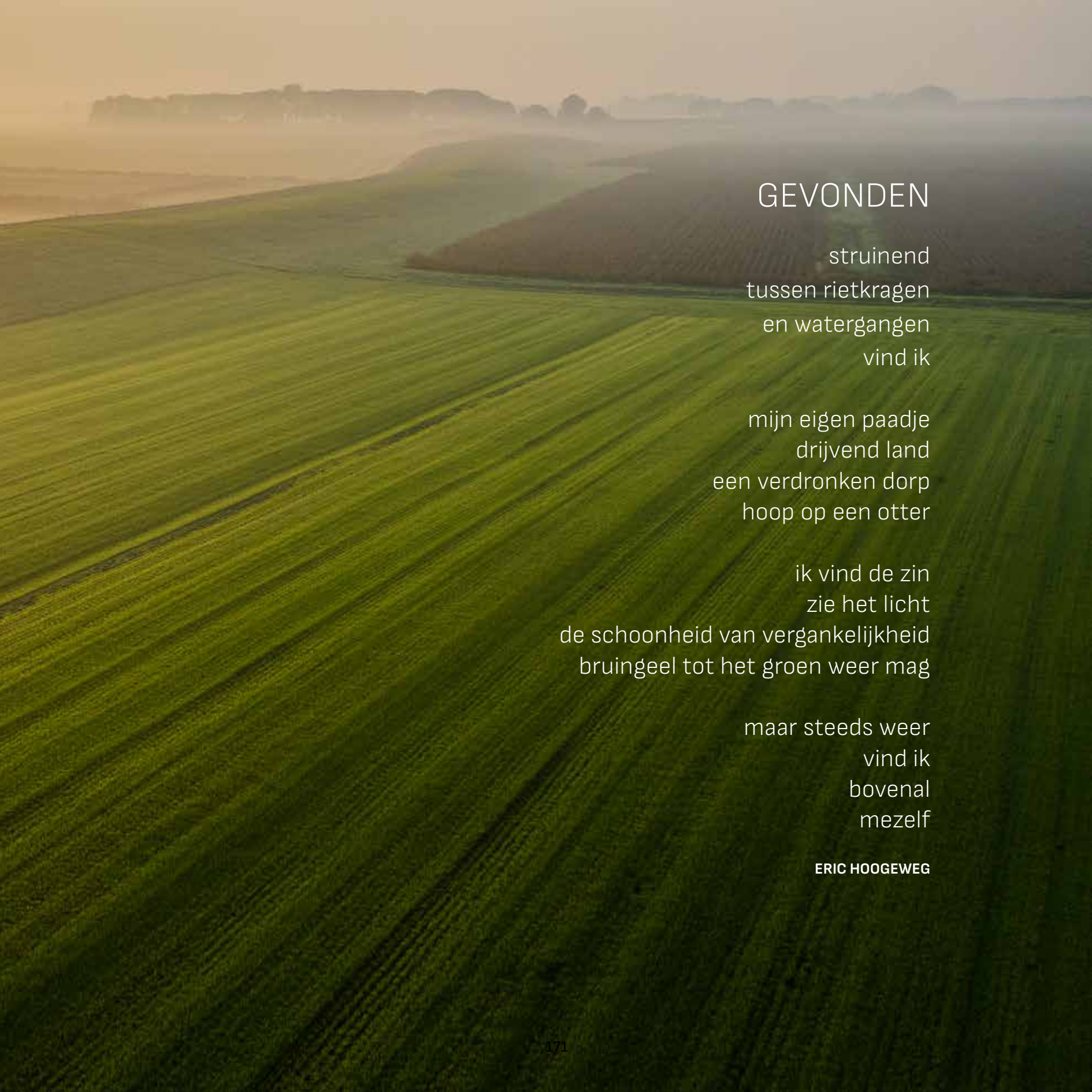
Van Wirdum, G. Hydrology and Vegetation of floating rich-fens. PhD thesis University of Amsterdam. Datawyse.

Wichtmann, W. et al. (2016). Paludiculture – productive use of wet peatlands. Stuttgart, Schweizerbart Science Publishers.

FOTOGRAFIE

P.2/3	Trekgaten en legakkers kenmerken Weerribben-Wieden	GUY ACKERMANS
P. 8	Nationaal park en veenhart	MISJA BOONZAAYER
P. 14/15	Zicht op Steenwijk vanaf de uitkijktoren op de Woldberg	MARKETING OOST
P. 22/23	Zicht op het Eeserveld	DAPHNE MARTENS
P. 24/25	Rietveld bij Nederland	SASKIA OP DE WEEGH
P. 32/33	Ruïne van Toutenburg bij Vollenhove	FRIESBURG WIKIMEDIA
P. 42/43	Houtwallen bij Paasloo	HERALD NOBEL
P. 54/55	Landgoed de Eese	THEO DE WITTE
P. 56/57	Nabij de uitkijktoren op het Hamspad	HERALD NOBEL
P. 66/67	Veenmos	NATUURMONUMENTEN
P. 68/69	Het oude havenhoofd bij Kuinre	TARA KIERS
P. 88/89	Doorbraakkolk bij Kuinre	TARA KIERS
P. 90/91	Riet en water	ANNELIES KOMVOOR
P. 112/113	Riet en water	HERALD NOBEL
P. 114/115	landschap de weerribben	PHILLIP FRISKORN
P. 124/125	Riet en water	ANNELIES KOMVOOR
P. 126/127	Zicht over de Kuinderpolder	HERALD NOBEL
P. 140/141	Uitzicht op de oeverwaluwwal bij Wetering	HANNEKE VAN DIJK
P. 170/171	Natuur en landbouw wisselen elkaar af	ROBERT DE VRIES

De makers van deze uitgave hebben hun uiterste best gedaan om de rechthebbenden in deze uitgave te achterhalen en correct te vermelden. Zij die menen aanspraak te kunnen maken op copyrights worden verzocht contact op te nemen met Nationaal Park Weerribben -Wieden.

GEVONDEN

struinend
tussen rietkragen
en watergangen
vind ik

mijn eigen paadje
drijvend land
een verdrinken dorp
hoop op een otter

ik vind de zin
zie het licht
de schoonheid van vergankelijkheid
bruingeel tot het groen weer mag

maar steeds weer
vind ik
bovenal
mezelf

ERIC HOOGEWEG

Nationaal Park
Weerribben-Wieden

9 789083 113364 >